

ТЕРИТОРІЯ ПАМ'ЯТІ

Науково-документальний журнал

№ 1

Київ

2024

Видається з грудня 2024 р. Виходить раз на рік

Засновник:

Національний історико-меморіальний заповідник
«Биківнянські могили»

Редакційна колегія:

Тетяна Шептицька – головний редактор

Олег Бажан – заступник головного редактора

Микола Бривко – секретар редколегії

Андрій Когут, Сергій Кокін, Роман Подкур, Олена Полідович, Володимир Тиліщак,
Валерій Філімоніхін, Юрій Шаповал.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою

НІМЗ «Биківнянські могили»

(протокол № 4 від 26.12.2024 р.)

Усі права застережені.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв – на авторах

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів

Редакція може не поділяти погляди чи наукові концепції авторів

Територія пам'яті. 2024. № 1. – 160 с.

© Національний історико-меморіальний заповідник
«Биківнянські могили», 2024

© Катерина Барановська, верстка,
дизайн обкладинки

© Меркюрі-Поділля, видавництво, макет

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Юрій Шаповал

(м. Київ)

професор, доктор історичних наук, головний науковий співробітник
відділу теорії та історії політичної науки
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Чи варто і що заважає порівнювати комунізм і нацизм?¹

Спочатку я хотів говорити про феномен комунізму як об'єкт наукового і громадського-політичного інтересу в Україні. Проте після дзвінка мого колеги доктора Романа Подкура вирішив змінити тему виступу. Буду говорити про те, чи варто і що заважає порівнювати комунізм і нацизм, спираючись на праці дослідників із різних країн. Щодо рашизму – я переконаний – висловиться професор Лариса Якубова.

Ідеї соціальної справедливості та демократії, повалення перешкод на шляху до них – про це у світі дискутували, дискутують і будуть дискутувати. І як тут обійтися без незабутнього Жоржа Клемансо (*Georges Benjamin Clemenceau*)? Він колись сказав: той, хто в молодості не був соціалістом, той у старості буде завершеним негідником.

Отже, спочатку говоримо про ідею соціальної справедливості, а значить і феномен комунізму. Коли аналізуємо витoki інтересу до нього, слід завжди пам'ятати про засліплення і захват від того, що проповідували фундатори доктрини та їх адепти. Тут місце згадати не лише таки визначного і неперевершеного ворога капіталізму Карла Маркса (*Karl Marx*), а й, скажімо, Томаса Мора (*Thomas More*) з його утопією.

Мілан Кундера (*Milan Kundera*) колись написав, що комуністичні режими в Центральній Європі заснували не злочинці, а ентузіасти, впевнені, що вони відкрили дорогу до раю. І цю дорогу вони так наполегливо захищали, що прирекли на

смерть багатьох людей. Однак із часом з'ясувалося: жодного раю немає. Відтак ентузіасти виявилися вбивцями.

Вбивцями мільйонів людей виявилися і німецькі націонал-соціалісти. Хоча їхні лідери відхрещувались від будь-якої схожості з комуністами. Йозеф Геббельс (*Joseph Goebbels*) переконував, що нацизм є захистом європейської культури та національної ідентичності, тоді як комунізм, на його думку, прагне зруйнувати національні традиції і підкорити суспільство глобальній владі, знищуючи особистість та індивідуальність. Нацизм спирався на расову теорію вищості арійців.

Геббельс стверджував, що комунізм є інструментом єврейської змови, спрямованої на ослаблення та знищення націй. Він активно поширював ідею так званого «юдео-більшовизму», намагаючись зобразити комунізм як систему, створену євреями для підриву могутності Європи та Німеччини. Ця пропаганда була одним із ідеологічних обґрунтувань агресії нацистів проти Радянського Союзу. Нарешті, Геббельс розглядав економічну рівність як «знищення стимулів до праці» і прославляв соціал-дарвіністські цінності нацизму, де сильні особистості мають право домінувати.

Більшовизм сортував людей за класовими ознаками, зараховуючи пролетаріат до прогресивних верств населення, а спадкову аристократію і буржуазію – до соціальних груп експлуаторів,

¹ Виступ на Міжнародній конференції «Биківня, Бабин Яр, Буча — між масакрою і пам'яттю про неї». Берлін, 25 листопада 2024 р.

які підлягали ліквідації. Проте слід визнати: на відміну від нацистів більшовики зуміли ефективніше приховати суть встановленого ними режиму.

Напевно, це породжує першу складність, коли йдеться про порівняння нацизму і комунізму. Цю складність повною мірою відобразив своєю книгою «Минуле однієї ілюзії» (*Le Passé d'une illusion, essai sur l'idée communiste au XXe siècle*) Франсуа Фюре (*Francois Furet*). Як відомо, його дискусії з німецьким істориком Ернстом Нольте (*Ernst Nolte*) підкреслювали доцільність аналізу спільних ідеологічних елементів та відмінностей між нацизмом і комунізмом. Щоправда, ці дебати нерідко викликали критику за ризик «релятивізації» нацистських злочинів.

Книга Фюре стала дослідженням історії власне ілюзії, міфу про комунізм, що кілька десятиріч володів великою частиною європейської громадськості. Детальний аналіз взаємовідносин комунізму й нацизму складає велику частину книжки. Аналіз не обмежується підкресленням спільних рис між сталінським Радянським Союзом і гітлерівським Третім Райхом.

Навпаки, Фюре переконливо демонструє, яку важливу роль грав антифашизм у зростанні привабливості комуністичних ідей. Адже в боротьбі проти фашизму комуністи ставали по один бік із ліберально-демократичними режимами, а Радянський Союз сприймався як відмінна, специфічна, але все ж таки демократія. В антифашистському дискурсі порівняння між сталінізмом та гітлеризмом табувалося. Антикомунізм однозначно прирівнювався до профашистської позиції. Загальна ейфорія внаслідок перемог на виборах антифашистських коаліцій Народних фронтів, до складу яких входили й комуністичні партії, радянська допомога іспанським республіканцям у боротьбі проти диктатури Франко відвертали увагу від розгортання терору у сталінській державі. А одразу після Другої світової війни симпатія до Радянського Союзу як головного переможця над фашизмом та найбільш постраждалої від нацистської окупації країни досягла найвищого рівня.

Тільки засудження культу особистості Сталіна Нікітою Хрущовим завдало катастрофічного удару репутації СРСР та стало початком кінця комуністичної ілюзії. «Якщо Сталін здійснив стільки злочинів, то хіба можна вірити його спадкоємцям, які також були його співучасниками?», – запитує Фюре. Ще один відомий фран-

цуз ось так прокоментував доповідь Хрущова: «Якщо все це брехня – який жах! Якщо правда – яка катастрофа!» Це слова Роже Гароді (*Roger Garaudy*). Він, як і Франсуа Фюре, був колишнім членом Компартії Франції.

Отже, після початку десталінізації «соціалістичний табір» остаточно розколюється, і жоден комуністичний рух вже не досягав такого ж рівня слави, як Радянський Союз у другій чверті XX століття.

Український філософ Мирослав Попович, який, до слова, добре знав праці французьких дослідників, розглядав питання схожості та відмінностей між нацизмом і комунізмом у кількох своїх роботах. Зокрема, у книзі «Червоне століття», в якій аналізує природу тоталітаризму XX століття. М. Попович відзначав, що обидві системи мають певні спільні риси, такі як тоталітарний контроль, знищення опозиції, репресії, ідеологічне маніпулювання та прагнення до утворення нової людини й суспільства.

На думку М. Поповича, схожість нацизму і комунізму полягала у **створенні повністю контрольованої держави**, де влада зосереджувалася в руках однієї партії або лідера. Кожен аспект життя регулювався **державною ідеологією**. Нацизм і комунізм пропонували своїм суспільствам **певні «месіанські» цілі**: нацизм прагнув утвердити «чистоту раси» і «новий порядок» у світі, комунізм же обіцяв утворення безкласового суспільства і світову соціалістичну революцію. Обидві системи обіцяли «нову епоху», яка виправдовувала їхні методи.

Обидві системи **знищували опозицію**, боролися з будь-якими проявами опору чи незгоди. Як комуністична, так і нацистська влада переслідувала і знищувала опонентів, у тому числі через концентраційні табори (в нацизмі) та гулагівські табори (в СРСР).

Разом із тим М. Попович стверджував: хоча нацизм і комунізм мають зовнішню схожість через використання тоталітарних методів, глибинні основи цих систем різняться. На його думку, нацизм є антигуманістичною ідеологією за своєю суттю, адже заперечує рівність людей за расовою ознакою, тоді як комунізм, хоча і практично здійснювався через жорстокі методи, базувався на ідеях соціальної рівності.

Британсько-американський історик Тоні Джадт (*Tony Judt*), відомий своїми дослідження-

ми ХХ століття, зокрема в книзі «Після війни: Історія Європи від 1945 року» (*Postwar: A History of Europe Since 1945*), аналізував тоталітарні режими, серед яких – нацистська Німеччина та комуністичні режими в СРСР і його сателіти. Джадт звертає увагу на схожість цих ідеологій з огляду на їх методи управління, репресії, підпорядкування особистості інтересам держави та прагнення до контролю за кожним аспектом суспільного життя. На думку Джадта, і нацистський, і комуністичний режими **активно переписували історію і створювали альтернативну реальність**, вигідну їм. Це виявлялося у зміні фактів, зокрема, з метою виправдання своєї політики та дискредитації ворогів.

Загалом, Джадт вважав, що ці режими були схожими через своє прагнення до абсолютного контролю, зневагу до людського життя і готовність до масових жертв задля досягнення «вищих» цілей. Він також зауважує, що обидві ідеології залишили глибокі рани на тілі Європи й призвели до масових травм у свідомості її народів.

Французький історик і політолог Ален Безансон (*Alain Besançon*) відомий своєю есенціальною критикою тоталітарних ідеологій у книгах, таких як «Зло століття: про комунізм, нацизм і унікальність Голокосту» (*Le Malheur du siècle: sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoah*). Він досліджував схожість між нацизмом і комунізмом, акцентуючи увагу на їхній спільній тоталітарній природі. До вже відомих характеристик Безансон додавав **викривлення ідеї справедливості**, підміну її «революційною правотою» або «расовою правотою», а також **претензії на абсолютну істину і створення псевдонауки**. Обидва режими претендували на універсальне пояснення історії та суспільства. Це слугувало виправдовуванням політики державного терору.

Називаючи комунізм і нацизм «двома обличчями зла», Ален Безансон вбачав і різницю між ними. Комуністична ідея справедливого суспільства сприймалась як більш етична на відміну від расової теорії нацизму, яка відкрито дискримінувала інші народи. Саме тому комуністичний режим у деяких країнах вважали прийнятним, незважаючи на його жорстокість, тоді як нацистська ідеологія не мала подібної ідеологічної підтримки після Другої світової війни.

Готуючи цей матеріал, я вирішив звернутись не лише до публікацій науковців. Я подумав, що

варто почути також думки свідків епохи нацизму і комунізму. Одним з таких свідків була Маргарет Бубер-Нойман (*Margarete Buber-Neumann*). Вона була активісткою Комуністичної партії Німеччини, яка спочатку стала жертвою сталінських чисток і була депортована до ГУЛАГу. Після укладення пакту Молотова-Ріббентропа її з групою німецьких комуністів передали Німеччині. Бубер-Нойман потрапила до нацистського концтабору Равенсбрюк. Проте вижила і пізніше написала книгу «Під одним ярмом. Жінка в двох диктатурах» (назва німецькою *Als Gefangene bei Stalin und Hitler*).

Ця книга є цінним історичним свідченням для проведення паралелей між нацистською та комуністичною диктатурами. Її особистий досвід як людини, яка пережила ув'язнення і в радянських таборах, і в нацистських концентраційних таборах, дозволяє простежити спільні риси, методи та жорстокість цих двох тоталітарних систем. Основна цінність книги полягає в тому, що вона відображає погляд очевидця на обидві системи, демонструючи, як вони взаємодіяли і перетиналися у своїй жорстокості та спробах тотального контролю над суспільством.

Еміль Карлебах (*Emil Carlebach*), журналіст і колишній член Комуністичної партії, звинуватив Бубер-Нойман у наклепі та пропаганді, вважаючи її критику комунізму та свідчення про перебування в радянських таборах політично вмотивованою та неправдивою. Маргарет Бубер-Нойман подала в суд Карлебаха і судовий процес відбувся у 1951 році. Бубер-Нойман виграла справу, що стало важливим моментом у ширшій політичній і суспільній дискусії про злочини комуністичних диктатур. Судовий вердикт також надав правове підтвердження правдивості її показань. Ця судова справа залишилася важливим свідченням того, як післявоєнна Європа намагалася осмислити досвід двох тоталітарних режимів і того, як різні політичні табори змагалися за контроль над історичним наративом.

Ще один важливий свідок епохи – Артур Кестлер (*Arthur Koestler*), угорсько-британський письменник, журналіст та політичний мислитель. Це один із перших західних інтелектуалів, які розповідали про Голодомор в Україні в 1932-1933 роках. Кестлер активно проводив паралелі між нацизмом і комунізмом, особливо у своїх роботах, зокрема у відомих творах, таких

як «Темрява опівдні» (*Darkness at Noon*) та есеях зі збірки «Йог і комісар» (до слова, дотепер не перекладена українською мовою). Кестлер, будучи колишнім членом Комуністичної партії, розчарувався в радянському комунізмі через жорстокі методи сталінського режиму і репресії 1930-х років. Його досвід дав йому змогу критично осмислити тоталітарні системи обох типів — комуністичної та нацистської.

До спільних рис обох режимів Кестлер зараховував контроль над суспільством, ідеологічну одержимість. Він підкреслював здатність тоталітарних режимів використовувати пропаганду та ідеологічне промивання мізків для контролю над масами, підтримуючи масові репресії і культ особистості. Кестлер проводив паралелі між «правою» тоталітарною системою нацизму та «лівою» — комунізму в Радянському Союзі, показуючи, як вони **обидві призводили до руйнування особистої свободи, гноблення і жорстокості**. Його критика комунізму базувалася не на **запереченні соціальних ідеалів, а на протистоянні їхній деградації в тоталітарну реальність**. Таким чином, Кестлер розглядав нацизм і комунізм як різні прояви тоталітарного мислення, яке обмежує свободу людини заради утопічних цілей або політичної доктрини.

Ще один свідок — журналіст, перекладач, автор роману «Кров неба» (*Le sang du ciel*) Пйотр Равич (*Piotr Rawicz*). Він був близьким приятелем видатного історика, професора Івана Лисяка-Рудницького, пережив нацистський табір. Його роздуми про природу зла стосуються не лише нацистського, але й радянського тоталітаризму.

Хоча нацизм і комунізм мали різні ідеології, Равич бачив їхню подібність у тому, що обидві системи служили ідеологічним догмам, які виправдовували будь-які жорстокості. Равич бачив спільність між нацизмом і комунізмом у їхньому ставленні до людського життя як до розхідного матеріалу, який може бути знищений в ім'я абстрактних цілей. Його критика обох режимів має особливу вагу через нагадування про те, що **тоталітарні системи, незалежно від ідеології, можуть призводити до однакових наслідків — дегуманізації, абсурду та страждання**.

Згадаю ще одного необхідного свідка і буду підбивати підсумки. Польський поет, письменник, перекладач, лауреат Нобелівської премії

з літератури Чеслав Мілош (*Czesław Miłosz*). Його погляди виразно викладені у книзі «Поневолений розум» (*Zniewolony umysł*), де вміщено дев'ять есеїв про механізми ідеологічного контролю в умовах комуністичного режиму. Мілош розглядав схожість між нацизмом і комунізмом, зосереджуючись на спільних рисах цих ідеологій, що знеособлювали людину і перетворювали суспільство на інструмент для досягнення державних цілей.

Знеособлення людини, тотальний контроль над свідомістю, маніпуляція ідеями свободи та справедливості — на всі ці, вже знайомі спільні риси нацизму і комунізму вказує Мілош. До всього він додає **систему доносів**, яка активно використовувалася як у нацистській Німеччині, так і в СРСР. Це, на його думку, роз'їдало суспільство зсередини, адже навіть особисті стосунки ставали небезпечними. Ще одна спільна риса, на яку вказує Мілош, — **ідеологічне поневолення інтелектуалів**.

Мілош багато уваги приділяє інтелігенції, яку тоталітарні режими змушували служити ідеології. Він пише про «кетман» — **практику інтелектуального пристосування**, коли людина приховує свої справжні думки за маскою лояльності. Це явище він вважає характерним як для нацистського, так і для комуністичного режимів. Ця концепція була запозичена Мілошем із перської культури, де кетман означав релігійне лицемірство — уміння приховувати свої справжні вірування, щоб вижити в умовах репресій.

Мілош показав, як комунізм, подібно до нацизму, формував «нову людину», відкидаючи традиційні цінності та індивідуальну свободу. Він критикував західних інтелектуалів, які ідеалізували радянський режим, і стверджував, що небезпека тоталітаризму полягає в його здатності контролювати не лише тіла, але й розум.

Я згадав лише деякі імена і дослідження. Та, як мені видається, і цього достатньо, щоб зробити перший висновок: є всі підстави не боятись і не озиратись на чийось іншу думку, коли тематизуєш схожість нацизму і комунізму.

У чому ж тоді складність такого підходу? У пошуку відповіді на це запитання мені допоможе дослідниця, яку я зустрів минулого року у Мельбурні і з якою довго розмовляв. Це Шейла Фітцпатрік (*Sheila Fitzpatrick*). Вона є однією з ключових дослідників сталінізму, а її роботи ча-

сто порівнюють зі спадщиною Роберта Конквеста (*Robert Conquest*) і Річарда Пайпса (*Richard Edgar Pipes*).

Для Шейли Фіцпатрік схожість нацизму та комунізму полягає у тоталітарних методах контролю, але в ідеологічному та практичному аспектах вона вбачає більше відмінностей.

Крім того, Фіцпатрік відома своїм критичним підходом до порівнянь. Вона вважає, що багато вчених перебільшують схожість між нацизмом і комунізмом, часто ігноруючи історичний контекст і унікальні аспекти кожної системи. Вона наголошує, що намагання прирівняти ці два режими часом набуває політичного характеру і не завжди базується на історичних фактах.

Від себе додаю: це правда, у різних країнах паралелі між комунізмом і нацизмом використо-

вуються для досягнення політичних цілей. Наприклад, в пострадянських країнах порівняння часто використовують, щоб засудити радянське минуле, тоді як у західних країнах можуть акцентувати на унікальності злочинів нацистського режиму.

Як я прагнув показати у своєму виступі, проведення паралелей між комунізмом і нацизмом є доволі непростим завданням через ряд суттєвих відмінностей у їх ідеологічних основах, цілях і методах, а також через політичну і моральну контекстуалізацію цих ідеологій.

Тим не менш усвідомлення цього створює добре підґрунтя для подальших наукових (і не лише наукових) дискусій і змалювання реальної історичної картини.

ТЕРОР У СРСР: ДОСЛІДНИЦЬКІ РЕФЛЕКСІЇ

Польське населення Київщини у другій пол. XIX ст. – 1930-х рр.: історико-статистичний начерк

До окупації України більшовиками польське населення Київщини постійно зростало завдяки народжуваності, низькій смертності та міграційним процесам, що в цілому відповідало тодішнім базовим демографічним показникам. У міжвоєнний період втрати цивільного населення в Україні були найбільшими. Причиною цих втрат стали не природні катаклізми, а саме наслідки терористичної діяльності сталінського керівництва ССРСР, спрямованої проти народів Країни Рад, особливо проти українців і поляків. Її складовими були не оголошена більшовиками війна проти України, розкуркулення сільського населення, Голодомор 1932–1933 рр., масовий терор 1937–1938 рр. Польська етнічна меншина ще з часів Київської Русі була частиною українського населення, відтак діяльність радянської влади дзеркально відбилась на українських поляках, зокрема на польському населенні Київщини.

Ключові слова: Київ, Київщина, поляки, польське населення, чисельність, статистика, питома вага, каральні органи, депортації, терор, репресії.

Before the occupation of Ukraine by the Bolsheviks, the Polish population of the Kyiv region was constantly growing due to the birth rate, low mortality and migration processes, which generally corresponded to the then basic demographic indicators. In the interwar period, the losses of the civilian population in Ukraine were the greatest. The cause of these losses was not natural cataclysms, but rather the consequences of the terrorist activities of the Stalinist leadership of the USSR, directed against the peoples of the Land of the Soviets, especially against Ukrainians and Poles. Its components were the undeclared war against Ukraine by the Bolsheviks, the depopulation of the rural population, the Holodomor of 1932–1933, and the mass terror of 1937–1938. The Polish ethnic minority has been a part of the Ukrainian population since the days of Kyivan Rus, so the activities of the Soviet government had a mirror effect on the Ukrainian Poles, in particular on the Polish population of the Kyiv region.

Key words: Kyiv, Kyiv region, Poles, Polish population, number, statistics, specific weight, penal authorities, deportations, terror, repression.

Серед етнічних груп, які населяли басейни річок Одри, Вісли та Дніпра, найбільш відомими були поляни. Поляни об'єднували у державний союз під своєю егідою численні розрізнені слов'янські спільноти, розкидані на згаданих територіях та давньоруських землях. Ще у XII ст. київський літописець у вступі до «Повісті временних літ» відзначав єдиний корінь походжен-

ня цих народів. Важливим підтвердженням етнічної спільності західних і східних слов'ян є також великопольська легенда про Чеха, Ляха та Руса¹. На українських землях перші згадки про поляків з'явилися ще у часи Київської Русі, проте міграція польського населення до України почалася у XIV–XV ст. унаслідок занепаду Київської Русі². Перші згадки в Києві про Київ-

¹ Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X — XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. №12. С.84.

² Третьякова О. Розселення польського населення на території Південної України / *Наук. вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Іст. науки: зб. наук. пр. / за ред. проф. М. Шитюка. №1(43), червень 2017. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. С.12.

ську дієцезію римсько-католицької церкви даються приблизно 1220 р., а 15 грудня 1320 р. Папа Йоан XXII призначив Генріха єпископом Києва. До Київської дієцезії належали землі сучасної східної та південної України, включно з Кримським півостровом, частина Білорусі та Росії³. Із середини XVI ст. відбулося масове переселення в Україну польського населення (селян та міської бідноти зі східних воєводств – Жешувського, Келецького, Краківського й особливо Люблінського)⁴. Додатково у XVII ст. українські східні землі стали поповнюватися переселенцями з Галичини⁵. Унаслідок трьох поділів (1772, 1793, 1795 рр.) Польща втратила свою незалежність, а її територію окупували Австрія, Пруссія та Росія. Росія взяла активну участь у поділах Польщі, реалізуючи насамперед свої загарбницькі плани. Після поразки польського повстання 1830 р. упродовж 1831–1853 рр. російський царат став втілювати політику асиміляції з одновірцями, державними селянами 340 тис. декласованих польських шляхтичів Правобережної України. В цілому це були представники збіднілої та розореної польської шляхти. Перебування у постійному контакті з українським селянством та відсутність польських навчальних закладів призвело до того, що велика кількість шляхти цілком українізувалася та стала відрізнятися від місцевих українців лише належністю до католицької церкви⁶.

Найбільшим скупченням поляків і осередком польського життя був Київ, у якому в 1874 р. їх проживало 10 тис. 400 осіб, питома вага 8,2%⁷. За даними Першого всеросійського перепису населення 1897 р. наприкінці XIX ст. у Києві проживало 247 тис. 723 жителів, у Київській губернії

налічува-лось 3 млн 559 тис. 229 жителів, з них 106 тис. 733 особи римсько-католицького віросповідання та 68 тис. 791 особа польськомовного населення⁸. Станом на 1900 р. кількість польського населення Києва стрімко зростає більше ніж у 3 рази й сягнула 14% населення міста⁹ тобто 35 тис. 552 осіб. У 1907 р. у Києві проживало всього 435 тис. 146 жителів, із яких налічувалось 45 тис. 982 католиків, питома вага 9,5%¹⁰, тоді як у Київській губернії проживало 75 тис. 329 католиків, проте їх національність не зазначалась. М. Коженювський вказує, посилаючись на працю Г. Стронського, присвячену релігійному життю київських поляків на початку XX ст., що кількість римо-католиків міста упродовж років залишалась майже на одному і тому рівні за виключенням 1911 р., її радикальне збільшення на більш ніж 10 тис. осіб почалося в 1908 р.

Він вбачав дві причини різкого збільшення римо-католиків у Києві: по-перше, вплив у місто латинських католиків, які шукали тут праці, по-друге, проведення владою більш ретельного, а значить перевіреного підрахунку. В 1909 р. чисельність київських поляків несуттєво зменшилася і нараховувала вже 44 тис. 409 осіб¹¹, питома вага 9,8%. Влітку 1915 р. внаслідок масової примусової евакуації населення із західних губерній російської імперії (Царства Польського) кількість поляків в Україні значно збільшилася, особливо в містах Київ, Харків, Одеса¹². На початку Першої світової війни польських жителів Києва налічувалося близько 60 тис. осіб, проте у звіті Медичної секції Польського товариства допомоги жертвам війни в Києві зазначалося, що польська громада в 1916 р. мала близько 50 тис. осіб. До міста упродовж 1914–1915 рр. прибули цілі натов-

³ 700-річчя відновлення Київської дієцезії. Альбом. Київ : Курія Київсько-Житомирської Дієцезії Римсько-Католицької Церкви в Україні, 2012. С.18.

⁴ Рудницька Т. Поляки. Довідкове видання. Етнічний довідник у трьох частинах. ч. II. Етнічні меншини в Україні / авт. кол. Л. Аза, В. Бедзір, І. Винниченко та ін.; ред. кол. В. Євтух (гол. ред.), Л. Аза, Я. Дашкевич та ін. Київ, 1996. С.97.

⁵ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття. Київ, 1994. С.9.

⁶ Рубльов О. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя XIX–XX ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвідомчий зб. наук. пр. Вип. 20 / відп. ред. С.В. Кульчицький. К.: Інститут історії України, 2011. С.79.

⁷ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 6. Париж, Нью-Йорк, 1970. С. 2221.

⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XVI. Киевская губерния / под ред. И.А. Тройницкого. Изд. Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. 1904. С. 1–3.

⁹ Коженювський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. С. 21.

¹⁰ Памятная книжка Киевской губернии на 1909 год. Год издания двадцать седьмой. С приложением адрес-календаря. Изд. Киевского губернского статистического комитета. Киев, 1909. С. 182, 185.

¹¹ Коженювський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках...С. 20–21.

¹² Папакін А.Г. Поляки в Україні. URL: http://www.history.org.ua/?termin=poliaky_v_ukraini

пи біженців з Царства Польського та Галичини, як зауважував оглядач часопису «*Sprawa Polska*», то була величезна міграція. Друга, основна хвиля біженців із Царства Польського, заповонила Київ влітку та восени 1915 р. – «суттєва лавина біженців», писала тоді «*Gazeta Narodowa*». За оцінками о. Теофіла Скальського, у 1916 р. у Києві перебувало 87 тис. римо-католиків, з-поміж яких до костьолу Св. Олександра належали 40 тис. вірян, а навідувались загалом 55 тисяч вірян^{13,14}. За даними перепису населення 1917 р., проведеного Київським міським статистичним бюро, у Києві проживало 460 тис. 773 жителів, з них 42 тис. 819 поляків, питома вага 9,3%¹⁵. Л. Жванко зазначає, що після російських біженців найбільшу етнічну меншість склали поляки, за різними даними, їх кількість становила від 617 тис. 174 осіб до 1 млн біженців. Станом на листопад 1916 р. у Київській губернії знайшли прихисток 42 тис. 813 поляків, Київ прийняв до себе ще 24 тис. 192 поляки, що разом склало 67 тис. 005 поляків.

У червні 1918 р. почався процес реєвакації до Польщі перших польських біженців, які осіли в Києві. За даними уповноваженого в Україні Центрального обивательського комітету губерній Королівства Польського в Петрограді С. Москалевського, узимку 1918 р. у Київській губернії залишалося 29 тис. 864 польських біженців Першої світової війни¹⁶. У 1918–1920 рр. Київ тричі піддавався нашествю більшовиків, які послідовно розв'язували у місті терор (нашествя червоних банд під орудою Муравйова у січні 1918 р.), за ним «червоний терор», потім терор київських ЧК. Згідно з дослідженням С. Мельгунова, київська ЧК (Надзвичайна комісія) у 1919 р. була однією з найжахливіших у місті більшовицьких катівень. Про масштаби терору свідчать 8 київських установ ЧК, співробітники яких катували

та розстрілювали без всякого суду киян, також і місцевих поляків, керуючись так зв. «революційною доцільністю»¹⁷. У повідомленні про масові розстріли чекістами жителів Київщини від 20 серпня 1919 р. теж є польські імена: Гоздовський Олександр Станіславович, Стефанський Станіслав Йосифович, Матусевич Микола Вікентійович, Каліновський Олександр Петрович, Квятковський Станіслав Миколайович, Патзінський Олександр Владиславович, Єрижановський Іван Григорович, Свинарський Войцех Гнатович, Шинявський Казимир Олександрович, Сомол Йосиф Антонович, Мацеєрський Іван Іванович, Маньковський Іван Валер'янович, Крижановський В'ячеслав Євгенович¹⁸. Загальна кількість містян, які загинули від рук більшовиків у 1919 р. у Києві, сягнула 12 тис. осіб¹⁹. За переписом населення 16 березня 1919 р. у Києві мешкало 544 тис. 369 жителів, поляків нараховувалось 36 тис. 828 осіб, питома вага 6,8% від населення міста.

Різка погіршення умов життя, реальна загроза голоду, епідемії, стрімке зростання цін та нестримна анархія змусили поляків, які вважали Київ своїм рідним містом, розпочати від'їзд до Польщі²⁰. В ті трагічні дні головний редактор газети «*Киевлянин*» В. Шульгін свідчив в статті «Як зробили поляки»: «...Навколо польського консульства зібралась група поляків, яким необхідно було залишити Київ. Але, побачивши, що вагонів на всіх не вистачає, вони попрохали взяти тільки їхні сім'ї. Коли ж сім'ї розсадили по вагонах, чоловіки на чолі з консулом взяли гвинтівки та пішли захищати Київ...»²¹.

Історичну роль у створенні єдиного українсько-польського фронту для оборони від більшовицької навали відіграли Політична конвенція між Польщею та УНР та Військова конвенція між Польщею та УНР, укладені у Варшаві 21 та 24

¹³ Іванюк О. Етнічний склад населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 року. *Краєзнавство*. 2008. №14. С. 73.

¹⁴ Коженювський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках...С. 21, 23, 28.

¹⁵ К вопросу о социальном составе населения Киева (по данным переписи 1917 г.). *Голос кооперации*. 1919. № 15–16 (15 ноября). С. 22.

¹⁶ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 –1918 рр.): монографія / Л.М. Жванко. Х.: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. С. 52, 400, 447, 487, 501.

¹⁷ Niulostonski. R. Der Blutrau des Bolschewismus. 3. Auflage – Lorch (Württemberg): Rohm, [1925] Verlag von Karl Rohm. (Нілостоський Р. Криваве похмілля більшовизму).

¹⁸ Газета Більшовик. 1919. 29 серпня / Реабілітовані історією. Київська область. Книга перша. К., 2004. С. 301–302.

¹⁹ Бойко. О.Д. Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність. К.: Інститут історії України НАН України. 2015. С. 52–53.

²⁰ Коженювський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках ...С. 591–592.

²¹ *Киевлянин*. 1919. № 83 (3 декабря).

квітня 1920 р. Об'єднані збройні сили, які нараховували 35 тис. солдатів (20 тис. поляків і 15 тис. українців), під гаслом «За нашу і вашу свободу!» наприкінці квітня 1920 р. за тиждень очистили від більшовиків Житомирщину, звільнили Бердичів, Козятин, і вже 7 травня 1920 р. звільнили Київ²². У червні 1920 р. польські війська під шаленим тиском червоних залишили місто. Разом з польськими військами, Київ покинула частина місцевих поляків²³. Варшавська битва закінчилася для Червоної армії грандіозним розгромом та відступом з території Польщі. Після укладання 12 жовтня 1920 р. договору про перемир'я і прелімінарні умови миру між РСФРР і УСРР та Польщею у Ризі (Латвія)²⁴ того ж дня було підписано угоду про репатріацію, а 24 лютого 1921 р. додатковий протокол-згода про репатріацію поляків²⁵.

За цими договорами, до жовтня 1921 р. з Києва додатково виїхало 2 тис. 708 польських репатріантів²⁶. З 1-го січня по 31 грудня 1922 р. з Києва до Польщі додатково виїхали ще 19 тис. 28 поляків, проте вони в переважній більшості не були киянами²⁷. Всього у 1921–1922 рр. з Київщини виїхало 21 тис. 736 поляків. Київські поляки-репатріанти представляли найбільш активні верстви польської громади, то були чисельні представники інтелігенції, комерсанти, промисловці, землевласники. У березні 1917 р. у Києві створили «Polski Komitet Wykonawczy na Rusi» (ПКВ), який очолили майбутні польські високоурядовці, зокрема прем'єри, міністри: Єжи Здзеховський²⁸, Йоахим Бартошевич²⁹, А. Славінський, В. Свентославський³⁰, Г. Юзефський³¹, Я. Єнджевіч, Р. Кноль^{32,33}. Варто згадати й імена поляків, які

²² Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. К. : Знання України, 2007. 508 с. С. 153–155.

²³ Руккас А. Польсько-український військовий союз 1920 р. / *Польсько-українська військова співпраця протягом історії*. Матеріали конференції. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. С. 211; Коженювський М. За золотими ворітьми... С. 591–592.

²⁴ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1965. Т. 3. С. 428–436.

²⁵ ЗУ України. 1921. № 8. С. 223–224.

²⁶ Коженювський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках ...С. 592.

²⁷ Сведения отправленных контингентов Укрглавком с 1-1 по 31-XII-1922 г. *Центральний державний архів вищих органів влади України* (ЦДАВОВУ). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2180. С. 117.

²⁸ Єжи Здзеховський герба Равич (27 серпня 1880, с. Роздол, Балтського повіту – 25 квітня 1975, Краків) – польський політик і економіст, депутат Сейму першої каденції в Другій Польській республіці. Народився в родині землевласників. Гімназію закінчив в Одесі, академію в Антверпені. У 1925–1926 рр. обіймав посаду міністра фінансів. У 1922–1927 рр. депутат Сейму від Людово-народного союзу. Після нападу Третього Рейху й РСРП на Польщу перебував в еміграції у Лондоні. Є. Здзеховський автор багатьох праць, здебільшого економічного напрямку. Дж.: Єжи Здзеховський URL: https://www.uk.wikipedia.org/wiki/Єжи_Здзеховський

²⁹ Йоахим Бартошевич (03.09. 1867, Варшава – вересень 1938, Варшава) – польський громадський діяч, журналіст. Закін. лікар. відділ. Варшавського ун-ту Яна Казимира (1890). Працював гол. ред. газети «Dziennik Kijowski» (до 1913). На поч. Першої світ. війни очолив окружну раду т-ва «Допомога жертвам війни» у Києві, від 1917 – Поль. виконав. комітет на Русі – голова польської інституції на той період. У 1922 обраний до Сенату Польської республіки від Люблін. воеводства. Автор низки брошур, політ. дослідж. і статей. Дж.: Єршов В.О. Бартошевич Йоахим. Енциклопедія Сучасної України (2003).

³⁰ Войцех Свентославський (21.06.1881 — 29.04.1968) закінчив КПІ в 1906 р. Жив у Києві, Варшаві, Пітсбурзі, Айова-Сіті, знову у Варшаві. Був доктором хімічних наук, професором. У Польщі обіймав посади ректора Варшавської політехніки, міністра, сенатора. Мав 380 фахових публікацій, отримав 46 патентів на винаходи, ушанований званням почесного доктора у семи університетах. Дж.: Фукса Я. Згадуючи Войцеха Свентославського. URL: <https://www.kpi.ua/sventoslavsky-about>

³¹ Ян-Генрік Юзевський (06.08.1892 — 23.04.1981) – польський політ. і держ. діяч. Народився в Києві. Закінчив 1-шу Київ. г-зію (1909) та фізико-мат. ф-т Київ. ун-ту Св. Володимира. (1914). Засновник і голова прогресивно-незалежного об'єднання молоді та співорганізатор військової орг-ції «Дніпро», що незабаром увійшла до складу Польської військової організації. З вересня 1927 – шеф кабінету прем'єра Ю.-К Пілсудського. З грудня 1929 міністр внутр. справ Польщі. Один із ініціаторів утворення Волинського українського об'єднання. У роки Другої світової війни в антинім. підпільній діяльності в лавах Союзу збройної боротьби – Армії Крайової. По війні залишився у підпіллі, 1 бер. 1953 засуджений на довічне ув'язнення. 31 січня 1958 звільнений від відбуття решти терміну. Нагороджений орденом «Вертуті Мілітарі» 5 класу, Хрестом Незалежності з мечами. Помер у м. Варшава. Дж.: Ільюшин І.І. Юзевський Ян-Генрик. URL: https://www.history.org.ua/?termin=Yuzefsky_H

³² Енциклопедія Українознавства. Словникова частина 6 ... С. 2224.

³³ Роман Кноль (1888–1946) – польський політик і дипломат. Народився в Києві. Закінчив юридичний ф-т Київського університету св. Володимира. З 1908 р. брав активну участь в польському національно-визвольному русі. В 1918 р. служив в представництві Регентської Ради в Петрограді. З 1919 р. – чиновник Східного департаменту в міністерстві закордонних справ Польської республіки. Взяв участь в більшовицько-польській війні 1920 р. Був генеральним секретарем польської делегації під час рижських мирних переговорів з Радянською Росією. Брав участь у підготовці травневого закону 1926 р., унаслідок якого до влади повернувся Ю. Пілсудський. 13 травня 1926 р. призначений заступником міністра закордонних справ. У 1926–1928 рр. – посланець в Римі (Італія). У грудні 1930 р. вийшов у відставку. Дж.: За свободу и независимость Кавказа. Прометеевское движение в секретных документах и материалах участников, наблюдателей и противников / сост. Г. Мамулиа и Р. Абуталыбов. Баку, «JekoPrint», 2020, 452 с. С.48.

залишили найпомітніший слід в обличчі тогочасного Києва, зокрема міського голову Йосифа Завадського, видатних архітекторів Владислава Городецького, Валеріана Куліковського, Кароля Іваницького, Ігнатія Ледушовського, письменника Ярослава Івашкевича, актрису Станіславу Марію Висоцьку, живописця Вільгельма Котарбінського, вченого і фотографа Володимира Висоцького, міністрів уряду Директорії Української Народної Республіки письменника Станіслава Стемпковського і художника Генріка Юзевського, очільника Міністерства польських справ київського адвоката Мечислава Міцкевича^{34, 35}. Внаслідок відтоку польських жителів Київ втратив польські заклади культури та громадського життя, а з його вулиць зникли польські книгарні, видавництва, клуби. Слушно пише М. Коженювський: «Польська громада міста – а також наслідки її соціальної, економічної, освітньої, культурної політичної діяльності, її позиція та оточення, в якому їй судилося функціонувати у столиці України, – безповоротно відійшли в минуле, як і події 1917–1920 рр., що струнули Російську імперію, себто Лютневу революція, більшовицький переворот і його наслідки. Місто покинули й ті поляки, які знайшли в ньому притулок під час війни, біженці з Галичини й Царства Польського, але не zostали там і автохтони, які впродовж кількох століть мешкали в Києві, – вони втекли від більшовицького терору й жорстокості ворогуючих сторін. Разом з ними зникла польська складова, яка надавала своєрідного колориту багатонаціональному міському осередкові, яким у той період був Київ <...> Той призабутий образ історії польської громади Києва, а водночас і дальших околиць, утім, зостався у спогадах і нотатках, історичних романах тих, для кого Київ був вітчизною, місцем сентименталь-

них почуттів, професійної та громадської діяльності»³⁶. На Київщині ж, як і в цілому в Україні, після репатріації поляків залишилися лише дрібнобуржуазні та селянські верстви. Залишені без інтелігенції місцеві поляки опинилися під загрозою денаціоналізації^{37, 38}. За даними О. Бентлій, у рамках репатріації станом на 1 червня 1923 р. до Польщі прибуло 746 тис. 386 українських поляків³⁹. Ворожість більшовицької влади до польського населення значно посилювалися після їхнього програшу радянсько-польсько-української війни 1919–1920 рр. У 1920-х рр. поляків в УСРР визначили як окрему національну меншість⁴⁰.

Надзвичайно важливе місце у житті поляків традиційно займало питання віросповідання. Як зазначав Г. Стронський, польське населення у першу чергу відрізняло віросповідання (римо-католицизм). Набожність поляків традиційно була дуже високою, звідти відома тріада: «поляк – католик – шляхтич». Тому наведені цифри католиків можна вважати наближеними до реальної кількості поляків, які проживали у той час на Київщині⁴¹. Проте у 1921 р. польські комуністи розпочали втілювати радянський експеримент з розбудови нового суспільства. В першу чергу вони розпочали войовничу антирелігійну кампанію, яка виявилася не ефективною. Чим активніше партійні органи намагались відірвати поляків від костьолу, тим більшими віруючими вони ставали⁴². За даними Т. Єременко, у 1924 р. у Київській губернії діяло 52 костьоли та 23 ксьондзи⁴³.

Паралельно з крикливою радянською пропагандою щасливого життя поляків в Україні посилювались репресії з боку ГПУ проти римо-католицького духовенства Київщини. У 1926 р. настоятеля київського костелу Св. Олександра прелата Теофіла Скальського разом з інши-

³⁴ Видатні поляки Києва (Wybitny polacy Kijowa). Тематичний бібліографічний покажчик. Публічна бібліотека імені Лесі Українки для дорослих м. Києва. Київ, 2022. 17 с.

³⁵ ЦДАВОВУ. Ф.2225. Оп.1. Спр. 21. Арк. 57–59.

³⁶ Коженювський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках ...С. 48–49.

³⁷ Проблеми історії України. 2006. № 15. С. 73–74.

³⁸ Україна. Науковий журнал українознавства. Орган історичної секції академії. Під заг. ред. акад. М. Грушевського. 1929. Січень–лютий. Київ. Кн.32. Держвидав України. С. 181.

³⁹ Бетлій О.В. Діяльність польського дипломатичного представництва в Україні (1921–1923 рр.). Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2003. Вип. 8. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2003_8_49. С. 486

⁴⁰ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина 6 ...С. 2226.

⁴¹ Стронський Г. Польське населення УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр. ...С. 97.

⁴² Зарецька Т. Польське населення УСРР у 1920-ті роки: перехід до радянського способу життя // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. / відп. ред. С.В. Кульчицький. К. : Ін-т історії України, 2006. Вип. 15. С. 76.

⁴³ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття... С. 10–11.

ми священниками заарештували співробітники ГПУ УССР за стандартним звинуваченням у шпигунстві та створенні контрреволюційної католицької організації. Після арешту Т. Скальського настоятелем костелу Св. Олександра став о. Казимир Нескренський, котрий до висвячення на священника навчався на медичному факультеті Київського університету. У 1912 р. його призначили вікарієм у Київ. До прийняття обов'язків настоятеля опікувався товариством терціярних бернардинів, до того на нього ще поклали обов'язки Апостольського адміністратора Житомирської єпархії Римо-католицької церкви. Його також заарештували у 1929 р. і засудили до 10 річного тюремного ув'язнення. Замість заарештованого о. К. Нескренського настоятелем костелу Св. Олександра призначили о. Болеслава Блехмана, який у 1910–1917 рр. працював учителем Закону божого в середніх навчальних закладах і капеланом у військових частинах Києва. Після арешту у 1930 р. настоятеля костелу Св. Миколая о. Змігородського настоятелем обох костелів стає о. Б. Блехман. Проте і його заарештували у 1933 р. У 1934 р. на заміну о. Б. Блехмана до Києва прислано о. Алоїза Шенфельда, який до свого призначення вже відбув покарання за контрреволюційну діяльність, але не відмовився від сану священника. Він став настоятелем костелу Св. Олександра та одночасно відправляв службу божу у київському костелі Св. Миколая і в греко-католицькій церкві. У 1936 р. о. А. Шенфельда заарештувало УНКВД по Київській області, його засудили на 5 років таборів, де він і помер у 1938 р. Після арешту о. А. Шенфельда останнім священником римсько-католицького обряду і настоятелем костелу Св. Олександра у 1936 р. призначили о. Сигізмунда Квасьневського, який свого часу теж навчався на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира, проте за революційну діяльність його виключили з третього курсу. По ви-

свяченню на священника він служив у костьолах Проскурова, Києва, Брацлава. Ксьондз С. Квасьневський до того вже чотири рази ув'язнювався більшовицьким режимом за віру. У вересні 1937 р. о. С. Квасьневського з парафіянами костелів Св. Олександра та Св. Миколая: А. Самбо-ром, М. Вальчаком, Є. Туржанською, Я. Адамович, А. Бистрицьким розстріляли у Києві. Крім них у 1937–1938 рр. чекісти розстріляли тисячі католиків Києва та області, переважно поляків. Їх усіх таємно поховано у Биківнянському лісі на території спецділянки НКВД УССР. Унаслідок тотального нищення чекістами католицької церкви в Україні, її громада у Києві та області на початку 1939 р. припинила своє існування^{44, 45, 46}.

З 1919 р. по 1923 р. населення Києва зменшилося до 398 тис. 886 осіб, такого ж різкого падіння зазнала й чисельність київських поляків. Це підтверджується матеріалами Першого випуску статистики Київщини, опублікованого у Києві в 1921 р. за 11 вересня 1917 р., 16 березня 1919 р. та 10 вересня 1920 р. За даними міського перепису, проведеного 11 вересня 1917 р., у Києві було 467 тис. 703 жителі, з них поляків 42 тис. 821 особа, питома вага 9,3%, за даними наступного перепису 16 березня 1919 р. у Києві мешкали 544 тис. 369 жителів, з яких поляків було 36 тис. 828 осіб, питома вага 6,81%, за результатами міського перепису 10 вересня 1920 р. у Києві проживали 365 тис. 872 особи, з яких поляків 13 тис. 792 особи, питома вага 3,8%. У переписі 1920 р. привертає увагу значний надлишок жінок у польському населенні: 1625 на 1000 чоловіків⁴⁷. У підсумку за міськими переписами 1917–1920 рр. польське населення Києва суттєво зменшилось, з 42 тис. 821 особи у 1917 р. до 13 тис. 792 осіб, тобто у 3 з чимось рази, відповідно питома вага зменшилася з 9,3% у 1917 р. до 3,8% у 1920 р.

За даними М. Боровського, у переписі населення Києва 1923 р. зафіксовано загальну кількість населення міста – 398 тис. 886 осіб, з яких

⁴⁴ Палладіна Т. Римсько-Католицька церква у Києві. Києво-Житомирська Дієцезія. Київ. 2002. С. 62–64.

⁴⁵ Біографії Римо-католицьких священників, репресованих радянською владою. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2003. №2 (21). С. 377, 397, 415, 432.

⁴⁶ Філімоніхін В. О. Масові репресії 1937–1938 рр. проти духовенства у контексті Биківнянського мартиролога. Священномученик Володимир (Богоявленський) і початок гоніння на Православну Церкву в ХХ столітті. Мат. Міжнар. наук.-конф. (7–8 лют. 2018 р.) / ред. С.В. Шумило / Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київська духовна академія і семінарія, Міжнародний інститут афонської спадщини. Київ : Фенікс, 2019. С. 247.

⁴⁷ Київське Губерніяльне Статистичне Бюро. Матеріали по статистиці Київщини. Випуск 1. Державне вид-во. Київ. 1921. С. 4–6.

поляків 12 тис. 127 осіб, питома вага 3%. Важливим у його дослідженні є те, що він на підставі міських переписів населення дослідив динаміку змін чисельності польського населення по відношенню до населення Києва в цілому по роках: з 1874 р. по 1923 рр.: 1874 р. – 10 тис. 409 осіб, із всього населення 127 тис. 251 особа, питома вага 8,2%; 1897 р. – 19 тис. 233 особи, питома вага 7,9%, із всього населення 244 тис. 723 особи; 1917 р. – 42 тис. 819 осіб, питома вага 9,2%, із всього населення 467 тис. 591 особу; 1919 р. – 36 тис. 828 осіб, питома вага 6,8% від всього населення міста в 544 тис. 369 осіб; 1920 р. – 13 тис. 820 осіб, питома вага 3,7%, від всього населення 366 тис. 396 осіб; 1923 р. – 12 тис. 844 особи, питома вага 3,2%, від всього населення у 398 тис. 886 осіб (табл. 1). Представлені статистичні дані чітко показують різке падіння загальної чисельності киян у 1917–1920 рр. Лише у 1920–1923 рр. спостерігається деяка стабілізація цих показників. Статистичні дані польського населення Києва, наведені М. Боровським, в абсолютних числах показують, що за 50 років (1874–1923) польська меншість міста у національному складі населення міста практично не зазнавала змін. Також він зазначав, що в результаті політичних подій по війні ним зафіксовано падіння чисельності поляків міста на 61 особу на кожні 1000 жителів міста⁴⁸.

Унаслідок адміністративної реформи 1922 р. з Київської губернії зробили округ, який не збігався з кордонами повітів. За першим Всесоюзним переписом 1926 р. населення Києва складало 513 тис. 637 осіб⁴⁹, польське населення відновилося

майже до рівня 1920 р. і становило 13 тис. 706 осіб⁵⁰. Проте у відсотках від загальної чисельності населення Києва вже спостерігалось продовження скорочення чисельності поляків на 1,4 %⁵¹. За даними Ф. Ернста, у 1923 р. питома вага польського населення Києва складала 3%, а вже у 1926 р. питома вага різко знизилась до 0,26 %. Через два роки (станом на 1 лютого 1928 р.) дещо збільшилось число киян до 538 тис. 099 осіб⁵². Перший всесоюзний перепис населення 1926 р. наочно показав зменшення польського населення Київської округи (з містом Києвом). Навіть при механічному прирості жителів Києва, це зменшення чисельності поляків у цифрах виглядало так: у Києві проживало 482 тис. 800 жителів⁵³, із них польського населення – 13 тис. 706 осіб, питома вага 2,84%, у Київській окрузі – 26 тис. 102 особи, питома вага 5%, що разом становило 39 тис. 808 поляків. У довіднику «Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року» наведено, що у 1931 р. у Києві проживало 539 тис. 500 жителів⁵⁴, із яких польського населення 15 тис. 266 осіб, питома вага 2,8%⁵⁵. За даними М. Сціборського, на січень 1939 р. у Києві проживало всього 846 тис. 724 жителів⁵⁶. За даними скуйованого владою Всесоюзного перепису населення 1939 р. у Києві залишилось всього 11 тис. 800 поляків, питома вага 1,4 %⁵⁷. Під час нацистської окупації Києва, на 1 квітня 1942 р. у місті проживало 352 тис. 139 осіб, із них поляків було 7 тис. 884 особи, питома вага 2,2 %⁵⁸. По звільненню Києва від нацистів, за даними УНКГБ УССР по Київській області, на 1 жовтня 1944 р., за про-

⁴⁸ Боровський М. Національно-соціальні перегрупування людності міста Києва в пореволюційних часах (1917–1923) / Київ та його околиця в історії та пам'ятках / під ред. гол. секції акад. М. Грушевського. Т. XXII. Державне вид-во України. 1926. С. 433–435.

⁴⁹ Київ. Довідник / за ред. Ф. Ернста. Київ. 1930. Т.1. Вид-во «Пролетарська правда». С. 18.

⁵⁰ Всесоюзний перепис населення людності 1926 року. Том XI. УСРР. Підсумки по республіці. Полісся. Відділ І. Національність, рідна мова, вік, письменність. 1929. Видання ЦСУ СРСР. Москва. 1929. С. 8, 31.

⁵¹ Горбань Т. Зміни в етнічній структурі населення Києва у першій половині 20-х років XX ст. / *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти* : зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження Т. Шевченка та 250-річчю від дня народження М. Берлінського, [Київ, 27 березня 2014 р.] / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Іст. ф-т, Каф. етнології та краєзнавства, Нац. спілка краєзнавців України, Київ. міськ. орг. ; [упор.: О.П. Гончаров, Н.В. Терес; редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін.]. Київ : Фоліант, 2014. С. 404–408.

⁵² Київ. Довідник / за ред. Ф. Ернста. Київ. 1930...С.18.

⁵³ Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. Державне вид-во «Народне господарство та облік». Харків. 1933. С. 8.

⁵⁴ Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року...С. 8.

⁵⁵ Статистично-економічний довідник Київщини. 1927–1928 рр. Видання «Экономического вестника». Київ. 1928. С. 6–8.

⁵⁶ Сціборський М. Україна в цифрах. Статистична студія території, населення й народного господарства. Накладом Українського національного Об'єднання Канади. Друком Нового Шляху. 1940. С. 11.

⁵⁷ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). Темпора, Київ, 2014. С. 16.

⁵⁸ Малюженко Л. Київ за 1942 р. Наше минуле / за ред. С. Білоконя. № 1 (6). Вид-во М. Коця. Київ. 1993. С.1 57, 159.

пискою, населення Києва було 363 тис. 955 осіб, з яких поляків налічувалось всього 6 тис. 556 осіб, питома вага 1,8 %⁵⁹ (табл. 1.2). Наведена статистика чітко фіксує постійне падіння чисельності київських поляків у міжвоєнний період. Якщо порівняти статистику польського населення Києва за переписом 1939 р. (11 808 поляків, 1,4 %) із даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., то кількість київських поляків теж майже вдвічі зменшилася, до 6 тис. 924 осіб, питома вага 0,3 % від загальної чисельності жителів Києва 2 млн 669 тис. 953 особи⁶⁰. Наведена нижче (табл. 1.2) свідчить про десятикратне зменшення польського населення Києва за 62 роки (з 1939 по 2001 рр.). Як вже наводилось, за підсумками першого всеросійського перепису населення російської імперії 1897 р., в Київській губернії чисельність поляків складала 68 тис. 791 особу, питома вага 1,93%. На момент проведення перепису у Київській губернії проживало 3 млн 559 тис. 229 жителів. Зазначимо, що підрахунок чисельності польського населення відбувався за мовним принципом, тобто рахувалось польськомовне населення губернії⁶¹.

Таблиця 1. Динаміка змін чисельності польського населення Києва у 1874–1923 рр.

м. Київ									
1874		1897		1917		1919		1920	
Тис. людей	%	Тис. людей	%	Тис. людей	%	Тис. людей	%	Тис. людей	%
10400	8,2	19233	7,9	42819	9,2	36828	6,8	13820	3,7

Таблиця 1.1. (продовження). Динаміка змін чисельності польського населення Києва у 1923–1944 рр.

м. Київ									
1923		1926		1931		1942		1944	
Тис. людей	%	Тис. людей	%	Тис. людей	%	Тис. людей	%	Тис. людей	%
12 844	3,2	13 706	2,84	15 266	2,8	7 884	2,2	6 556	1,8

Таблиця 1.2. (продовження). Динаміка змін чисельності польського населення Києва у 1939–2001 рр.

м. Київ							
1939		1959		1989		2001	
Тис. людей	%	Тис. людей	%	Тис. людей	%	Тис. людей	%
11 808	1,4	8 482	0,77	10 445	0,41	6 924	0,3

У релігійному відношенні 67 тис. 406 поляків, або 97,99% всього польського населення були католиками; 412 осіб, або 0,6% належали до лютеранської та реформатської церкви, 829 поляків (1,21%) були православного віросповідання⁶². У 1912 р. загальна кількість жителів Київської губернії складала 4 млн 820 тис. 069 осіб. На 1 січня 1913 р. у Києві проживало 48 тис. 471 католик, а в Київській губернії 84 тис. 819 католиків. Даних за кількістю поляків не наводилось⁶³. За переписом 1920 р. у Київській губернії проживали 42 тис. 200 поляків⁶⁴.

За адміністративно-територіальною реформою 1922 р. Київську губернію поділили на 7 округів: Білоцерківський, Бердичівський, Київський, Малинський, Уманський та Черкаський, котрі у свою чергу розбили на 111 районів. У 1925 р. опубліковано брошуру, складену чомусь заступником наркома внутрішніх справ М. Черлунчакевичем, у якій наведено статистику, зокрема за чисельністю польського населення Київської губернії, яку отримали за даними 1924 р. після перевірки шляхом зіставлення з підсумками перепису 1920 р. Причому вказані польські поселення, що у більшій частині збігалися з даними губвиконкому по національному районуванню, показали всього 8 тис. 047 жителів польського населення губернії⁶⁵. За даними ж Т. Єременко, за переписом 1924 р. у Київській губернії проживало 42 тис. 203 особи, питома вага 16,3%. Дослідниця зауважує, що дані дуже близькі, оскільки частина поляків боялись заяв-

⁵⁹ Паспорт-характеристика Киевской области. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 462. Т. 1. Арк.10.

⁶⁰ Національний склад міст за переписом 2001 року. Київ та Київська область. Міста України 2001. DATATOWEL.IN.UA (демографія, економіка, електоральна географія України). URL: <https://www.datatowel.in.ua/population/#K=8000000000>

⁶¹ Первая всеобщая перепись населения российской империи 1897. Изд-е Центр. статистического комитета министерства внутренних дел / под ред. Н.А. Троицкого. XVI. Киевская губ. Спб. 1904. С. 3.

⁶² Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX –XX ст. Історичні зошити. Інститут історії України НАН України. Київ. 1998. С.22.

⁶³ Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г. с приложением адрес-календаря губернии. Киев. Типография Губернского правления. 1914.С. 77, 90.

⁶⁴ Переписка с ЦК РКП(б), народным комиссариатом по делам национальностей РСФСР... Статистические сведения о количестве населения национальных меньшинств по губерниям Украины... ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 1.

⁶⁵ Национальный состав Советской Украины. Народный комиссариат внутренних дел УССР. Харьков. 1925. С. 38, 40.

ляти про свою національну належність, а частина переписувачів вважала, що в Україні живуть лише українці⁶⁶. За підсумками перепису 1926 р. чисельність населення Київської округи на 1926 р. була 1 млн 574 тис. 565 осіб, а польського населення 18 тис. 895 осіб, питома вага 1,2%⁶⁷. На початку 1927 р. повторний перепис населення показав чисельність 26 тис. 103 поляки у Київській окрузі⁶⁸ (табл. 2). На 1 січня 1933 р. на Київщині проживало вже 6 млн 130 тис. 113 осіб⁶⁹.

Подальший розрахунок у рамках цього дослідження чисельності польського населення Київщини сьогодні унеможливають відсутність довоєнних переписів населення УССР, а також адміністративно-територіальні реформи, запроваджені, зокрема постановою ВУЦИК від 2 серпня 1930 р. «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління», якою 15 вересня 1930 р. ліквідовано Київську округу. 9 лютого 1932 р. ВУЦИК ухвалив нову постанову «Про утворення облвиконкомів на території УСРР». Постановою створили 5 областей, у тому числі 27 лютого 1932 р. Київську. До області увійшли 100 адміністративно-територіальних одиниць: 98 районів і 2 міськради (Київська та Житомирська), підпорядкованих області. У Київську область увійшли райони сучасних Вінницької, Житомирської, Харківської, Черкаської, Чернігівських областей. Вже 4 травня 1935 р. ЦИК УССР ухвалив постанову «Про створення округів на території Київської та Вінницької областей». На території Київщини створили 2 округи: Коростенський в складі 9 районів і Новоград-Волинський в складі 6 районів. 22 вересня 1937 р. постановою Президії ЦИК ССРСР «Про поділ Харківської області на Харківську і Полтавську, Київської – на Київську і Житомирську, Вінницької – на Вінницьку і Кам'янець-Поділь-

ську й Одеської – на Одеську і Миколаївську області» ліквідували округи, а зі складу Київської області до Вінницької області передали 4 райони: Житомирської – 28 районів і 1 міськраду, Полтавської області – 4 райони⁷⁰. Наведені адміністративно-територіальні перетасування показують, що ці зміни в Україні на початку 1930-х рр. влада, вочевидь, здійснювала свідомо, для підготовки до кривавого терору, щоб мати можливість приховати масштаби майбутніх жертв у республіці. Це підтверджується статистикою Всесоюзних переписів населення 1926 та 1939 рр. Якщо у 1926 р. в УССР проживали 792 тис. поляків, то вже у 1939 р. їх чисельність зменшилась до 626 тис. поляків, тобто на 166 тис. осіб⁷¹. Маніпуляції сталінської влади з чисельністю польського населення Київщини видно і в матеріалах Всесоюзного перепису населення ССРСР 1939 р., який влада провела замість «дефектного» Всесоюзного перепису 1937 р., котрий реально виявив мільйони жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр. За даними «підправленого» перепису 1939 р., у Київській області чисельність польського населення разом складала 30 тис. 509 осіб, питома вага 0,9%, чисельність польського населення Києва взагалі не показана⁷². Якщо порівняти чисельність поляків Київщини 1927 р. (26 тис. 103 особи) з чисельністю поляків у 1939 р., то за 12 років чисельність поляків Київщини зросла лише на 4 тис. 406 осіб.

У 1925 р. на Волині створили Мархлевський національний район (до 1926 р. – Довбишанський) УССР. На території польського національного району проживало 40 тис. 577 осіб, з яких 28 тис. 336 осіб складали поляки, питома вага 68,9%; 8 тис. 098 осіб, питома вага 20,4% – українці; 2 тис. 005, питома вага 7,1 % – німці; 1 тис. 319 осіб, питома вага 3,3% – євреї⁷³.

⁶⁶ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття... С.9.

⁶⁷ Довідна книга «Уся Київщина на 1928 рік». Вид. «Пролетарська правда». Київ. 1928. С. 367.

⁶⁸ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XII. УССР. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность. Издание ЦСУ СССР. Москва. 1928. С. 3, 8, 25, 27.

⁶⁹ Народне господарство УСРР (статистичний довідник) / за ред. О.М. Асаткіна. Держ. вид-во «Народне господарство та облік». Київ. 1935. С. 8.

⁷⁰ Корінний М. М. З історії становлення сучасного адміністративно-територіального устрою Київської області. *Архіви України*. 2012. №1 (277). С. 47–48.

⁷¹ Святенко З. Сталінські репресії щодо поляків у 1937–1938 рр. / QUO VADIS? Польські історичні студії (XIX – перша половина XX століття) : кол. монографія / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Іст. ф-т, Польський культурно-освітній центр / ред. кол.: Горохівський П.І., Гордієнко В.В., Кривошея І.І. та ін. / рец.: Комар В. Л., Кунець Т. В., Морозов А. Г. Київ : КНТ, 2021. С.195.

⁷² Всесоюзная перепись населения 1939 г. : основные итоги. Научное издание. М., 1992. С. 69.

⁷³ Єременко Т.І. (Зарецька). Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX століття...С. 20–21.

Таблиця 2. Динаміка змін чисельності польського населення Київської губернії у 1897–1927 рр.

1897		1920		1924		1927	
Тис. людей	%	Тис. людей	%	Тис. людей	%	Тис. людей	%
68 791	1,9	42 200		8047 (НКВД) / 42 203 (Т. Єременко)	3,36 / 17,6	26 103	5

У 1932 р. Мархлевський польський район увійшов до складу новоствореної Київської області. Проте за об'єктивним твердженням О. Калакури й Т. Єременко, створення польського національного району та польських сілрад було продиктовано не об'єктивними потребами польського населення, а мало на меті виключно ідеологічні цілі радянської влади⁷⁴. Через 9 років, 20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило рішення Київського обкому КП(б)У про перетворення 7 польських сілрад в українські та визначило чисельність першої депортації поляків з Мархлевського та Пулинського німецького національних районів у 8 тис. 300 родин, приблизно 41 500 осіб⁷⁵.

Вже 1–9 лютого 1935 р. відбулася депортація «куркулів та антирадянського елементу» з прикордонних районів Київської області до «спецпоселення Белбаткомбінату» у кількості 681 польське господарство, приблизно 3 тис. 405 осіб. Перші 750 польських родин приблизно 3 тис. 700 осіб у березні 1935 р. органи НКВД депортували до Харківської обл.⁷⁶. Чисельність депортованого польського населення Київщини у лютому–березні 1935 р. з прикордонних районів Київської області та в жовтні 1935 р., за підрахунками українського історика Г. Єфіменка, склала 5 тис. 478 господарств (родин) – приблизно 26 тис. 616 осіб. Як зауважує Г. Єфіменко, чисельність поляків на одну родину проводилась з розра-

хунку, що родина мала складатися із трьох осіб, що жодним чином не співвідносилося із реальною кількістю членів родини, в якій було у середньому трохи менш як п'ять осіб⁷⁷. У відповідній записці секретаря Київського обкому КПУ П. Постишева і голови Київського облвиконкому М. Василенка до Й. Сталіна про необхідність додаткового переселення та виселення контрреволюційних елементів з Київської області повідомлялося: «Всього навесні 1935 р. постановою ЦК ВКП(б) з Мархлевського району переселили у віддалені місця СРСР та у віддалені від кордону райони України 1 тис. 188 родин, (приблизно 5 тис. 940 осіб) антирадянських та ненадійних елементів»⁷⁸. Після цих депортацій поляків національні райони на Київщині розформували.

В протоколі № 46 засідання політбюро ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. записано, що у зв'язку з економічною слабкістю Мархлевського та Пулинського районів Київської області, з незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною чересполосицею ЦК КП(б)У постановило розформувати Мархлевський та Пулинський райони.⁷⁹ Таким чином сталінська влада визнала свою нездатність «осовітизувати» польське населення до стану, коли його можливо було використати у планованому захопленні Польщі. Наступним кроком сталінської влади стало посилення репресій проти поляків області шляхом подальших депортацій, вже як засобу «очищення» прикордонної смуги в Білорусі та Україні від польського населення. На виконання постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 17 січня 1936 р., ЦК КП(б)У 15 березня 1936 р. ухвалив рішення про створення комісії для організації оперативного переселення (депортації) із прикордонних районів Вінницької та Київської областей до Казахстану.

Другу депортацію польського і німецького

⁷⁴ Устенко А. Дискримінаційна політика радянської влади щодо польського населення УСРР у 1920-х рр. / QUO VADIS? Польські історичні студії (XIX – перша половина XX століття) : кол. монографія / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Іст. ф-т, Польський культурно-освітній центр; [ред. кол.: Горохівський П.І., Гордієнко В.В., Кривошея І.І. та ін.; рец. : Комар В.Л., Кунець Т.В., Морозов А.Г.]. Київ : КНТ, 2021. С. 186–187.

⁷⁵ Кульчицький С. Депортації польського і німецького населення з України (1934–1937 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 1998. Вип. 4.: URL: https://resource.history.org.ua/pub/Pivfsp_1988_4_11. С. 203.

⁷⁶ Справа «Польської організації Військової в Україні. 1920–1938 рр. / упор. С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. К.: Гол. редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією», 2011. С. 27.

⁷⁷ Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : Міжвід. зб. наук. пр. 2013. Вип. 22. С. 136–165; С. 149–150, 152, 157.

⁷⁸ Сталинские депортации. 1928–1953 / под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян. М.: МФД: Материк, 2005. С. 52.

⁷⁹ Матеріали к протоколам №№ 46 засіданий Политбюро ЦК КП(б) Украины. *ЦДАГОУ*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 396. Арк. 160.

населення з прикордонної смуги розгорнули у 1936 р. на виконання постанови ЦК КП(б)У від 25 листопада 1935 р. 9 квітня 1936 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову, якою затвердили рішення комісії з переселення з Київської та Вінницької областей від 2 квітня 1936 р. у 15 тис. господарств. Комісія встановила для Київської області кількість польських господарств, що підлягають депортації, у 3317 родин⁸⁰. Як зазначає Г. Єфіменко, з Київської області до Казахстану у травні-червні 1936 р. фактично депортували 2 тис. 186 польських родин, приблизно 10 тис. 930 осіб. На вересень 1936 р. з Київщини до Казахстану депортували ще 1 тис. 083 польські родини, приблизно 5 тис. 415 осіб⁸¹. 3 лютого 1935 р. по вересень 1936 р. з Київщини депортували приблизно 42 тис. 961 поляка (табл. 3). Після 1936 р. депортації польського населення Київщини припинилися, але не терор сталінщини проти етнічних меншин.

Таблиця 3. Чисельність депортованих поляків Київської області у 1935–1936 рр.

1935		1936			
Лютий-березень		Травень-червень		Вересень	
К-сть родин	Тис. людей	К-сть родин	Тис. людей	К-сть родин	Тис. людей
5 478	26 616	2 186	10 930	1 083	5 415
Всього 1935–1936 рр.:				8 747	42 961

У 1937 р. почався кривавий терор сталінської влади проти поляків Країни Рад, за так зв. операцією НКВД проти неіснуючої в Україні Польської організації військової (ПОВ), яку сфабрикувало ГПУ під керівництвом особливоуповноваженого ОГПУ по Україні В. Балицького⁸² влітку 1933 р. у Харкові у розпал Голодомору. Насправді, реаль-

ним тоді центром ПОВ в Україні була Київська організація, яку у березні 1920 р. розкрили чекісти, а за нею виявили та ліквідували осередки в Одесі, Харкові, Волині та ін. місцях. Тоді було заарештовано близько 200 членів ПОВ. Уцілілі члени організації покинули Україну разом з польсько-українськими військами, що відступали. Після того ПОВ в Україні перестала існувати⁸³. Сфабрикована ГПУ УССР справа «ПОВ» стала втіленням повного згортання сталінщиною політики «коренізації» народів ССРСР.

Початком згортання політики «коренізації» стала ліквідація у липні 1934 р. ГПУ УССР і відродження НКВД УССР, розгортання справи ПОВ по областях України⁸⁴. У 1933–1934 рр. Київське облуправління ГПУ заарештувало 114 осіб переважно поляків, 70 поляків отримали різні терміни ув'язнення або ж були розстріляні⁸⁵. Чекістська реінкарнація ПОВ сподобалась особисто Й. Сталіну й 1937 р. набула всесоюзного масштабу. НКВД розгорнув терористичну антипольську операцію по затвердженні політбюро ЦК ВКП(б) 9 серпня 1937 р. оперативного наказу НКВД ССРСР № 00485. До наказу додавався закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську та терористичну діяльність польської розвідки в ССРСР»⁸⁶. Лейтмотивом наказу № 00485 стала повна ліквідація «широкої диверсійно-повстанської низовки «ПОВ» та основних людських контингентів польської розвідки в ССРСР» з обов'язковим визначенням цільових груп населення, які підлягали репресіям. Метою терору за наказом № 00485 став підпункт другого пункту наказу: «найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів», через те, що під це визначення можна було підвести будь-якого поляка незалежно від статі, віку,

⁸⁰ Постанови політбюро ЦК КП(б)У... щодо переселення до Казахстану... Арк. 56–57.

⁸¹ Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз ... С. 161.

⁸² Всеволод Аполлонович Балицький (17.11.1892–27.11.1937), народився у Катеринославській губ. у родині пом. бухгалтер. Закінчив 8 класів. 1912–1915 – навчався на юридичному факультеті Московського ун-ту. 1915 закінчив Тифліську школу прапорщиків. 12.1918–1919 – член колегії ВУЧК. 05.09.1919–10.1919 – голова ВУЧК. 09.1919–10.1919 – голова реввійськтрибуналу Гомельського укрпрайону. 1923–1931 – голова ГПУ УСРР та повноважний представник (повпред) ОГПУ по УСРР. 11.1932–02.1933 – особливоуповноважений ОГПУ по Україні. 11.07.1934–11.05.1937 – нарком внутрішніх справ УСРР. Заарештований 07.07.1937. Засуджений на смерть в особливому порядку 27.11.1937. Розстріляний 27.11.1937 у Москві. Дж.: Шаповал Ю.І. та ін. ЧК ГПУ НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С.435–436.

⁸³ Справа «Польської організації Військової в Україні. 1920–1938 рр. ... С. 42–43.

⁸⁴ Кокін С.А. Польська операція НКВС у контексті великого терору 1937–1938 рр.: досвід вивчення в Україні. Великий терор 1937–1938 років: жертви та виконавці: зб. наук. ст. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 31.

⁸⁵ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1/2.

⁸⁶ Петров Н. В., Рогинский А. Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. Репрессии против поляков и польских граждан / ред. Л. С. Еремина. М.: Звенья: Мемориал, 1997. С. 22–43.

освіти, соціального становища, місця роботи чи проживання. Це дало НКВД карт-бланш для масових арештів та страт польського населення⁸⁷. Заарештованих розділили на дві категорії: перша («всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри») підлягала розстрілу, друга (менш активна) – ув'язненню до тюрем і таборів ГУЛАГу терміном на 5–10 р.⁸⁸, так само, як у наказі № 00447 по «куркульській операції».

Для збільшення кількості заарештованих органи НКВД масово фабрикували так зв. «групові справи». Наприклад, 21 липня 1937 р. співробітники райвідділу НКВД м. Тетієва УНКВД по Київській області заарештували поляка Льва Євсейовича Коберського, мешканця м. Тетієва Київської області, бухгалтера місцевого цукрозаводу. Разом із ним по кримінальній справі заарештували ще 9 поляків. Їх звинуватили в участі у польській диверсійно-розвідувальній організації «ПОВ» (так в обвинувачувальному висновку). Комісія при НКВД СРСР у складі наркома внутрішніх справ М. Єжова та Прокурора СРСР А. Вишинського (протокол № 114 від 12 жовтня 1937 р.) у порядку наказу № 00485 засудила всіх поляків, які проходили по одній справі з Л. Коберським до найвищої міри покарання – розстрілу. Їх розстріляли упродовж 20–23 жовтня 1937 р. у Києві та таємно поховали на території спецділянки НКВД УССР у Биківнянському лісі. Визначенням військового трибуналу Київського військового округу (КВО) від 25 листопада 1958 р. всіх звинувачених по справі Л. Коберського реабілітували у зв'язку з відсутністю складу злочину⁸⁹.

В ході антипольської операції за наказом № 00485 чекісти полювали навіть на поодиноких представників польської шляхти на Київщині, попри поважний вік цих людей. 12 листопада 1937 р. співробітники Київського райвідділу

НКВД у селищі Ворзель, що неподалік від Києва, заарештували Владислава Центровського, який на момент арешту мав 74 роки. В. Центровський, за словами його доньки, народився в Житомирі й закінчив там гімназію. Мав шляхетське походження, ймовірно, походив з польського і графського роду Цетнерів (поль. Cetnerowie) з польської Сілезії⁹⁰. Звинувачувався у тому, що будучи спадковим дворянином проводив контрреволюційно-націоналістичну агітацію проти заходів радянської влади. Зазначалося, що він підтримував зв'язок із сином, який виїхав під час евакуації польських військ з України. Постановою комісії при УНКВД по Київській області «трійка» (протокол № 202) 9 березня 1938 р. засуджений до розстрілу. Владислава Євстафійовича Центровського розстріляли 23 березня 1938 р. у Києві та таємно поховали на території спецділянки НКВД УССР у Биківнянському лісі. Реабілітований постановою Президії Київського облсуду 19 лютого 1958 р. за недоведеністю звинувачення⁹¹.

Така ж доля спіткала Марію Шавловську, якій на момент арешту виповнилося 75 років. Життя їй коштувало те, що вона спілкувалася виключно польською мовою, говорила, що не знає російської, а також за те, що була активною католичкою. Її розстріляли за постановою Особливої трійки при УНКВД по Київській області у Києві 25 вересня 1938 р., таємно поховали у Биківнянському лісі⁹².

«Процесуальною» новелою наказу № 00485 став порядок засудження. По завершенні слідства на обвинувачених складалися довідки⁹³, з яких формувались так зв. альбомні списки із зарахуванням до першої та другої категорії за підписом наркома внутрішніх справ республіки, начальника УНКВД краю та відповідно прокурорів республіки, області, краю. Після затвердження списків у Москві вирoki негайно приводилися

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8. Великий терор : Польська операція 1937–1938. Ч. I. Варшава — Київ. 2010. С. 66.

⁸⁹ Архівно-кримінальна справа Льва Євсейовича Коберського та ін. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 49652. т. 1–3. т. 1. 344 арк.

⁹⁰ Калинець Л. Згадуючи 620-річчя першої письмової згадки / роди Цетнерів, Жевуських та Лянцкоронських і їхня спорідненість з Ходоровом (частина перша). *Ходорів сьогодні. Новини Ходорова та Ходорівської громади*. URL: <https://khodoriv.info/news/zhaduyuchy-620-richchya-pershoji-pysmovoi-zhadky-rody-tsetneriv-zhevuskyh-ta-lyantskoronskyh-i-jihnya-sporidnenist-z-hodorovom-chastyna-persha/>

⁹¹ Архівно-кримінальна справа Владислава Євстафійовича Центровського. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 46222. 55 арк.

⁹² Архівно-кримінальна справа Марії Матвіївни Шавловської. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 61556. 33 арк.

⁹³ Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття : Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8. Великий терор : Польська операція 1937–1938. Ч. I. ...С.70.

у виконання, тобто засуджених за першою категорією розстрілювали, за другою категорією направляли до тюрем та таборів, згідно з нарядами НКВД СРСР⁹⁴. На Київщині антипольські репресії, як і в цілому по УССР, НКВД розгорнув ще до появи наказу № 00485. У повідомленні наркому внутрішніх справ УРСР І. Леплевському про результати проведеної 3-м відділом УНКВД по Київській області операції з розгрому польського контрреволюційного шпигунсько-диверсійного підпілля 5–7 серпня 1937 р. по області, лише за 3 дні, заарештували 575 поляків, по Києву – 111 осіб. У доповідній записці від 27 серпня начальника УНКВД по Київській області М. Шарова (вже на початку дії наказу № 00485), зазначалось, що станом на 25 серпня 1937 р. у Києві та області заарештували 953 поляки⁹⁵. У спецповідомленні від 2 жовтня 1937 р. про хід і результати операції з розкриття польсько-шпигунсько-диверсійного підпілля у Київській області в Києві заарештували 474 особи, по області – 1 тис. 713 поляків⁹⁶. У доповідній записці М. Шарова від 11 грудня 1937 р. на ім'я І. Леплевського є статистика за наказом № 00485 – станом на 10 грудня 1937 р. заарештували 2 тис. 535 поляків⁹⁷. По арештах «ударними» темпами почалися масові розстріли заарештованих поляків. За статистичними даними УНКВД по Київській області у період з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. за антипольською операцією розстріляли – 4 тис. 302 поляки, засудили до ув'язнення – 652 поляки, а за наказом № 00447 по так зв. «куркульській операції», розгорнутої в першу чергу проти українців, розстріляли – 482 поляки⁹⁸.

Наслідки операції НКВД для польського населення України були трагічними. За підрахунками ГДА СБУ наявних протоколів НКВД так зв. «двійки» та «трійки», в Україні засудили 57 тис. 410 осіб, з них розстріляли 46 тис. 792 особи, та-

бірні терміни отримали 9 тис. 885 осіб. Всього органи НКВД УССР засудили 98,7% заарештованих за наказом № 00485⁹⁹. Майже одночасно з наказом № 00485 НКВД також випустив наказ № 00486, що було невинуватливо. В паралельній дії цих наказів заклали фактичне продовження практик депортації поляків попередніх років. Наказом № 00486 репресували всіх дорослих членів польських родин (батько, мати, діти старші за 15 років). З викладеного виходить, що жертвами антипольської операції також були члени родин її прямих жертв^{100, 101}. Поляків репресували не тільки за наказом № 00485, як вже згадувалось, а також по «куркульській операції» – «трійками». За період з 5 серпня 1937 р. по 3 січня 1938 р., за наявними даними, було засуджено до розстрілу 305 та відправлено до таборів 512 поляків, тобто польське населення області тільки по «куркульській операції» зменшилося на 817 осіб¹⁰². 15 вересня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) скасовувало альбомний порядок, натомість дозволило створити в областях СРСР так зв. Особливі трійки для розгляду справ за національними контингентами за спрощеною процедурою, що не потребувало затвердження політбюро складу трійок, як у наказі № 00447, теж не встановлювали ліміти на кількість розстрілів засуджених, як і в наказі № 00485. 17 вересня 1938 р. НКВД СРСР випустив оперативний наказ № 00606 «Про створення Особливих трійок для розгляду справ на заарештованих у порядку наказів НКВД СРСР № 00485 та ін.», іншими були накази по національних операціях №№ 00439, 00593 та 302, 326 1938 р. Наказ № 00606 закріпив особливі трійки в УССР за обласним принципом. Особливі трійки винесли вироки у порядку наказу НКВД № 00485 по 1-й та 2-й категоріям¹⁰³.

Спрощена система винесення вироків за наказом № 00606 призвела до шаленого зростання

⁹⁴ Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ. Оперативний приказ народного комиссара внутренних дел Союза ССР. 11 августа. № 00485. *Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)*. Ф. 9. Спр. 81-сп. Арк. 210–213.

⁹⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 104–105, 363–364.

⁹⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 87–89.

⁹⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 84, 88.

⁹⁸ ГДА СБУ. Спр. 33. Арк. 54.

⁹⁹ Кокін С.А. Польська операція НКВС у контексті Великого терору 1937–1938 рр. ... С. 42.

¹⁰⁰ Справа «Польської організації Військової в Україні. 1920–1938 рр. ... С. 34–35.

¹⁰¹ Кокін С.А. Польська операція НКВС у контексті Великого терору 1937–1938 рр. ... С. 42–44.

¹⁰² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2-х частинах / упор. Сергій Кокін, Марк Юнге. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. Ч. II. С. 300–301.

¹⁰³ Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ. Оперативний приказ народного комиссара внутренних дел Союза ССР за 1938 г. № 00606 от 17 сентября 1938 г. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 81-сп. Арк. 161–163.

розстрілів засуджених за національними операціями. У Київській області лише за 10 днів (з 19 по 29 вересня 1938 р.) за цим наказом розстріляли 1 тис. 621 особу та засудили до таборів 221 особу¹⁰⁴. На сьогодні відсутня статистика виконання цього наказу по Київській області, а також за кількістю розстріляних та засуджених до ув'язнення поляків. Маємо лише узагальнену статистику, що вражає кількістю страт за національними операціями за наказом № 00606 по УРСР: 26 тис. 476 осіб, у т. ч. по Київській області. Наприклад, 19 вересня по 14 жовтня 1938 р., Особливі трійки по польській лінії засудили 14 тис. 717 осіб, а до тюремного ув'язнення та таборів 1 тис. 877 осіб¹⁰⁵.

Особлива трійка при УНКВД по Київській області (протокол № 313 від 1 жовтня 1938 р.) засудила до розстрілу поляка Петра Боровського, учителя математики й фізики в школі Велико-Половецького району Київської області нібито за організацію польської контрреволюційної повстанської організації у згадуваному районі. Разом з ним засудили до розстрілу 12 поляків за участь у цій «організації». Їх стратили 13 жовтня 1938 р. у Києві та таємно поховали на території спецділянки НКВД у Биківнянському лісі. Визначенням військового трибуналу КВО від 24 квітня 1956 р. Петра Боровського та 12 поляків, що проходили з ним по одній справі, реабілітували у зв'язку з відсутністю складу злочину¹⁰⁶. Зазначимо, що наведені статистичні дані по терору проти поляків 1937–1938 рр. сильно занижені у зв'язку з відсутністю багатьох статистичних матеріалів, низки протоколів засідань позасудових органів – трибуналів, Особливої наради при НКВД УРСР, трійок при УНКВД по Київській області, двійки – Комісії при НКВД СРСР, які у 1937–1938 рр. масово засуджували до смертної кари чи тюремного ув'язнення та таборів. За всі роки незалежності України вказані архівні матеріали, що зберігаються у московських архівах, українським історикам не надавались. З тієї ж причини відсутні багато актів виконання смертних вироків у Києві. Проблемою для досліджень є те, що в наявній статистиці НКВД УРСР та Київської

області частково відсутні дані по національностях. Власне крапку у підтвердженні фабрикації «ПОВ» сталінською владою ставить довідка від 26 квітня 1960 р. в архівно-кримінальній справі Йосифа Пілецького: «Центральний державний особливий архів СРСР у відношенні до «Польської організації військової» повідомляє: «У Центральному державному особливому архіві відомостей щодо існування ПОВ на території СРСР після 1922 р. немає. В архіві є відомості про існування цієї організації на території Росії з 1914 по 1920 рр.»¹⁰⁷. Всього, за приблизними підрахунками, у 1920-х – др. пол. 1930-х рр. унаслідок репатріації київських поляків до Польщі, спричиненої «червоним терором», примусовими депортаціями польських родин Київщини органами НКВД у 1935–1936 рр., Великим терором 1937–1938 рр., польське населення Київщини зменшилося на 73 тис. 223 поляки, що перевищує на 4 тис. 432 особи все польське населення Київської губернії станом на 1897 р., яке мало 68 тис. 791 поляка. За підрахунками автора, лише на Міжнародному меморіалі жертв тоталітаризму 1937–1941 рр., що на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», в результаті антипольської операції НКВД поховано 4003 розстріляних у Києві поляка, мешканця Києва та області. Цілковито об'єктивним є висновок українського історика О. Калакури, що стосовно поляків, представників інших національностей, як і щодо українців, сталінське керівництво у 1930-х рр. проводило політику відвертого геноциду¹⁰⁸. Щодо геноциду українців, поляків та інших етнічних меншин, Рафал Лемкін – видатний польський адвокат єврейського походження, автор концепції геноциду, у своїй статті «Радянський геноцид в Україні» зауважував: «Масове нищення народів і націй, яке характеризувало просування Радянського Союзу в Європу, не є новою ознакою його політики експансії. Не є воно і нововведенням, вигаданим просто для того, щоб створити однорідність із відмінностей поляків, угорців, балтійців, румунів, які тепер залишаються на окраїнах радянської імперії. Натомість це була довгостроко-

¹⁰⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 31. Спр. 92. Арк. 111.

¹⁰⁵ Матеріали про роботу Особливої трійки при НКВД УРСР... за 1938 р. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 264. Арк. 147.

¹⁰⁶ Архівно-кримінальна справа Петра Карловича Боровського та ін. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 37150. 278 арк.

¹⁰⁷ Архівно-кримінальна справа Йосифа Михайловича Пілецького. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 51603. 235 арк. Арк. 210.

¹⁰⁸ Кокін С.А. Польська операція НКВС у контексті Великого терору 1937–1938 рр.: досвід вивчення в Україні... С. 36–37.

ва характеристика навіть внутрішньої політики Кремля, для якої теперішні можновладці мали достатній прецедент у діях царської Росії»¹⁰⁹.

Катастрофічні наслідки терору для демографії польського населення Київщини з початку радянської окупації є не тільки в статистичних даних 1920-х–1930-х рр. Падіння чисельності польського населення продовжувалось у післявоєнні десятиліття. За підсумками Всесоюзного перепису 1989 р., чисельність поляків у СРСР порівняно з переписом 1959 р. знизилась на 40%, а питома вага поляків в етнічному складі населення зменшилась у 2 рази. За даними того ж перепису 94,2% поляків були народжені в Україні¹¹⁰. Так само наслідки радянського терору відбилися й на поляках області. Якщо чисельність київських поляків у 1959 р. становила 8 тис. 482 особи, питома вага 0,77%, через тридцять років (1989 р.) кількість київських поляків була 10 тис. 445 осіб, а питома вага майже вдвічі зменшилась до 0,41%. На Київщині у 1959 р. проживало лише 7 тис. 197 поляків, питома вага 0,42%, через тридцять ро-

ків (1989 р.) чисельність поляків в області зменшилась до 5 тис. 108 осіб, питома вага 0,41%¹¹¹. Наведені статистичні дані демонструють виражену стагнацію польського населення Київської області.

Тож залишається важливими напрямком подальших досліджень встановлення реальних людських втрат польської етнічної меншини Київщини у 1930-х рр., як наприклад, шляхом екстраполяції кордонів Київської області 1931 р. на кордони області після адміністративно-територіальних реформ 1930–1937 рр. із порайонним зрізом, а також внаслідок Голодомору, масових депортацій з прикордоння області у середині 1930-х рр. та Великого терору. Для вивчення історії Київщини необхідно продовжувати пошуки відомих поляків – вихідців з Київської області, які зробили вагомий внесок у розвиток науки, культури та духовного життя України, Польщі, власне Київщини, і які з названих вище причин були змушені полишити рідну землю або стали жертвами радянського терору.

¹⁰⁹ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами). / ред. Р. Сербин, упоряд. О. Стасюк. К.: Видавець Мельник М.Ю., 2020. С. 53.

¹¹⁰ Рудницька Т. Поляки / Довідкове видання. Етнічний довідник у трьох частинах. ч.ІІ... С. 96.

¹¹¹ Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. К.: ДНВП «Картографія». 2001. С. 75.

Олександр Шишко

(м. Одеса)

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри філософії, політології,
психології та права Одеської державної академії
будівництва та архітектури

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9933-8794>

Діяльність Одеської губернської надзвичайної комісії у серпні 1920 р.: хроніка терору

У статті на основі архівних документів та матеріалів періодичних видань розглянуто діяльність Одеської губернської надзвичайної комісії (ОГНК) у серпні 1920 р. 10 серпня цей каральний орган більшовицької влади очолив Макс Дейч, який до цього очолював секретно-оперативний відділ цієї комісії. Починаючи з 10 серпня, відбулось 6 засідань колегії ОГНК, на яких було прийнято 86 розстрільних постанов. Найбільшу кількість осіб цього місяця було страчено за такими обвинуваченнями: «Участь у підпільній петлюрівській організації», «участь у повстаннях проти радянської влади», «бандитизм», «контрреволюція», «виготовлення та збут фальшивих грошових знаків».

Ключові слова: Одеська губернська надзвичайна комісія, терор, Макс Дейч, серпень 1920 р.

The article, based on archival documents and materials from periodicals, examines the activities of the Odesa Provincial Emergency Commission (OHNK) in August 1920. On August 10, this punitive body of the Bolshevik government was headed by Max Deitch, who previously headed the secret operative department of this commission. Starting from August 10, 6 meetings of the OHNK collegium were held, at which 86 execution resolutions were adopted. The largest number of persons were executed that month on the following charges: «Participation in an underground Petlyura organization», «participation in uprisings against the Soviet authorities», «banditry», «counter-revolution», «production and sale of counterfeit currency».

Key words: Odesa province extraordinary commission, terror, Max Deutsch, August 1920.

Російська збройна агресія проти України су-
проводжується скоєнням воєнних злочинів офі-
ційними збройними та воєнізованими силами
Російської Федерації. Масові порушення законів
і звичаїв ведення війни як щодо цивільного насе-
лення, так і щодо військовополонених, а значить
брутальне ігнорування Женевських конвенцій
стало нормою для збройних сил країни-агресора.
Станом на кінець жовтня 2024 р., за словами
Уповноваженого Верховної Ради України з прав
людини Дмитра Лубінця, зафіксовано 102 випад-
ки розстрілів українських військових, які здали-
ся чи мали намір здатися у полон. Всі ці та інші
факти скоєння воєнних злочинів спонукають до
продовження досліджень діяльності каральних
органів більшовицької влади, зокрема, у 1920 р.,
адже вони слугують доказом того факту, що ро-

сійське суспільство не позбулося тоталітарних
рис, воно пронизане жорстокістю й антигуманізм-
мом.

Метою статті є дослідження на основі архів-
них документів та матеріалів періодичних ви-
дань діяльності Одеської губернської надзви-
чайної комісії у серпні 1920 р. та оприлюднення
імен жертв терору, який здійснював цей караль-
ний орган більшовицької влади.

10 серпня 1920 р. у газеті «Вісті Одеського
Губерніального Револуційного Комітету» була
опублікована відозва «До робітників і всіх чес-
них громадян м. Одеси» авторства голови ОГНК
Макса Дейча. У цій відозві М. Дейч, передусім,
повідомляв, що він «приступив до виконання
обов'язків голови Одеської Губернської Надзви-
чайної Комісії згідно з призначенням Централь-

ного Управління Надзвичайних Комісій України та відповідно до затвердження Одеського Губернського Револьюційного Комітету». Далі новоспечений голова похвалив себе за «блискучі результати» на посаді завідувача секретно-оперативним відділом ОГНК, який був «серцем Надзвичайної Комісії і на який було покладено весь тягар боротьби зі всіма проявами контрреволюції, бандитизму й мародерства». Цей відділ він очолював з березня й до 10 серпня, а це означає, що «блискучі результати» також мали й ті очільники ОГНК, які обіймали посаду її голови за цей період. Отже, попередниками М. Дейча на посаді голови ОГНК були Станіслав Реденс та Володимир Яковлев, а Михайло Віхман декілька днів був виконувачем обов'язків голови на початку серпня¹. С. Реденс обіймав цю посаду з 13 березня й до 5 липня 1920 р. (датування проведене відповідно до записів у протоколах засідань колегії ОГНК). За цей період відбулось 24 засідання цієї колегії, на яких ухвалено постанови про розстріл 460 осіб. Зокрема, серед цих 460 осіб було 72 особи, розстріляні «за участь у підпільних петлюрівських організаціях», 50 осіб – «за виготовлення та збут фальшивих грошових знаків», 32 особи – «за контрреволюцію», 31 особа – «за службу у контррозвідці». Перелік різного роду «обвинувачень» нараховує декілька десятків найменувань. *(Підрахунки зроблені автором на основі опрацювання протоколів засідань колегії ОГНК). Такими були результати спільної діяльності М. Дейча та С. Реденса.

В. Яковлев очолював ОГНК з 12 й до 31 липня (датування знову таки проведене відповідно до записів у протоколах засідань колегії ОГНК). За цей період відбулось 10 засідань колегії, на яких ухвалено постанови про розстріл 147 осіб. На трьох засіданнях колегії, які відбулись на початку серпня за головування М. Віхмана, були прийняті рішення про страту 50 осіб. Варто наголосити, що Одеська надзвичайна слідча комісія, створена на початку лютого 1920 р. та очолювана Борисом Северним, за час свого існування до 13 березня жодних розстрільних рішень не ухвалювала.

Таким чином, жертвами «блискучих результатів» діяльності М. Дейча на посаді завідувача секретно-оперативного відділу ОГНК разом із очільниками цього карального органу більшовицької влади стали 657 осіб. У третьому томі «Одеського мартиролога» вміщено анотовані справи, фігурантами яких були особи, заарештовані протягом лютого-квітня 1920 р. Всі вони згодом були реабілітовані, отже, у колегії ОГНК не було жодних підстав позбавляти життя цих осіб.

Вірогідно, коли постало питання про призначення нового очільника ОГНК, вибір не випадково випав на М. Дейча, адже він перебував, за власним зізнанням, на вістрі боротьби «з проявами контрреволюції, бандитизму й мародерства» й зарекомендував себе у цій боротьбі «з найкращого боку». Вочевидь, у його діяльності не було місця для «м'якотілості та непослідовності дій».

Свою послідовність він підтвердив вже 10 серпня 1920 р., коли відбулось перше засідання колегії ОГНК під його головуванням. Цього дня колегія розглянула 34 справи та, зокрема, постановила розстріляти 24 особи, до кінцябору ув'язнити 34 особи й звільнити з-під варті 20 осіб. Зі справ, фігурантів яких було розстріляно у ніч на 12 серпня, в Архівному підрозділі Управління Служби безпеки України (далі – АП УСБУ) в Одеській області вдалося виявити лише архівно-кримінальну справу Петра Шпиліотова. П. Шпиліотов був обвинувачений «у шпигунстві, у службі у департаменті поліції та в антирадянській пропаганді»². З протоколу допиту підтверджувалась лише служба у поліції у Річицькому повіті Мінської губернії, але за період з 1897 р. до 1906 р. жодних відомостей про шпигунську діяльність чоловіка чи антирадянську пропаганду у матеріалах справи немає. Це дало підстави прокурору Одеської області у березні 1998 р. П. Шпиліотова реабілітувати³. Натомість у газетному матеріалі про П. Шпиліотова зазначалося, що він був «колишнім ротмістром царської армії, вів антирадянську агітацію серед селян, поширював провокаційні чутки, займався шпигунством на користь білих, запеклим прихильни-

¹ Бажан Олег, Золотарьов Вадим. «Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера...» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана). *Краєзнавство*. 2017. № 3-4. С. 286.

² Шпиліотов П. М. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. 28491-п. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 15.

ком яких він був»⁴. З анкети архівно-кримінальної справи можна дізнатись, що П. Шпилютов в Одесі мешкав упродовж двох останніх років, був родом з Чернігівської губернії, мав вік 63 роки, був дворянського походження⁵.

Про інших осіб, розстріляних згідно з постановою колегії ОГНК від 10 серпня, можна дізнатись лише зі стислих записів у протоколах засідань цієї колегії та газетних звітів про діяльність ОГНК. Так, за належність до підпільної організації колегія постановила розстріляти Максима Ємця-Янковського та Володимира Тараніна, ще одну особу у цій справі було ув'язнено концтабору на 5 років, трьох осіб на 3 три роки й одну – на 2 роки. Чотирьох осіб з-під варти було звільнено⁶. У газетному звіті під назвою «Підпільна контрреволюційна організація» повідомлялось, що цю організацію очолював брат отамана Струка, який мешкав в Одесі під прізвищем Сидорчук. Сидорчуку вдалось уникнути арешту, а от інших нібито членів організації було заарештовано. Чи існувала насправді така організація, газетна публікація чіткої відповіді не давала, жодних відомостей про її діяльність, структуру, мету не повідомлялось. Натомість про М. Янковського, чиє справжнє прізвище начебто було Ємець, інформувалося, що він був колишнім судовим приставом, злісним дезертиром, який не з'явився на реєстрацію та мобілізацію і «взагалі був запеклим противником радянської влади». Так само полковник В. Таранін мав фіктивні документи міліціонера, вперто уникав мобілізації і «взагалі був контрреволюціонером»⁷.

«За спекуляцію сіллю» розстріляли Йосипа Стріада, ще трьох осіб у цій справі було ув'язнено до концтабору на три роки. «За злісну спекуляцію грошима» розстріляно Мойсея Зейфмана та Янкеля Хандроса, «за спекуляцію милом» – Йосипа Гройсмана, а «за переховування мила й сировини» – Йосипа Вайнштейна. «За спекуляцію, шантаж та афери з радянськими установами» було розстріляно Якова Москвина-Марго-

ліна, Давида Сорочина, Якова Месєровича, ще 7 осіб у цій справі ув'язнено до концтабору на різні терміни. «За шантаж, вимагання та дискредитацію радянської влади» страчено Івана Алексєєва, Миколу Віхрова та Рувіма Лейбовича⁸. Формулювання «за дискредитацію радянської влади» мало демонструвати непримиренність влади до вчинків, які «підривають її авторитет» й бажання очистити власні лави від таких осіб. Тому періодично колегія ухвалювала розстрільні постанови щодо осіб, які «своїми ганебними вчинками дискредитували радянську владу та комуністичну партію». Дуже часто такі обвинувачення мали узагальнене формулювання «злочин за посадою». У ніч на 12 серпня за такий «злочин» було страчено Олександра Марциновського, Данила Дубченка та Антона Сенчука⁹.

Попри те, що каральні органи більшовицької влади з перших днів свого існування вели запеклу боротьбу з кримінальними злочинцями, їх не ставало менше, навпаки катастрофічне економічне становище підживлювало «кримінальний бандитизм». Тому традиційними у протоколах засідань колегії були обвинувачення та покарання «за збройні грабунки та «нальоти», крадіжки» тощо. Цього разу були страчені такі представники кримінального світу: Хаїм Школьник, Кирило Левицький та Акуліна Бондаренко¹⁰. Без будь-якого запису про обвинувачення розстріляно Олексія Кудрявцева, Петра Молчанова, Нухіма Штейнберга та Боруха Белянського, ще трьох осіб у цій справі було ув'язнено до концтабору на різні терміни¹¹.

Такими були результати засідання колегії ОГНК, на якому вперше головував М. Дейч. Це засідання мало чим відрізнялось від попередніх, так само як всіх наступних, на яких головував він та його наступник С. Дукельський. «Каральна машина» набрала обертів у березні 1920 р. й не знижувала їх до березня 1922 р., коли губернські надзвичайні комісії трансформували у структури ДПУ.

⁴ Вісті Одеського Губерніального Револуційного Комітету. 1920. 17 серпня.

⁵ Шпилютов П. М. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. 28491-п. Арк. 7.

⁶ Протоколи засідань колегії ОГНК з 13-го червня й до 3-го листопада 1920 р. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 283. Арк. 87.

⁷ *Вісті Одеського Губерніального Револуційного Комітету*. 1920. 17 серпня.

⁸ Протоколи засідань колегії ОГНК з 13-го червня й до 3-го листопада 1920 р. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 283. Арк. 84, 85, 85зв., 86, 88, 88зв., 89, 90.

⁹ Там само. Арк. 86зв.

¹⁰ Там само. Арк. 90, 90зв.

¹¹ Там само. Арк. 89зв.

Вже 12 серпня відбулось наступне засідання, на якому було ухвалено три розстрільні постанови. Отже, Євгена Ткача стратили «за дезертирство», Лейбу Ерліхмана – «за спекуляцію валютою», а Григорія Могиліна – «за скоєння злочину за посадою та за контрреволюцію». До речі, два останніх були з м. Тирасполя й виконання постанов було доручено Тираспольському секретному підвідділу. Такі каральні органи у повітах були створені згідно з постанови колегії ОГНК від 24 травня 1920 р.¹²

17 серпня 1920 р. відбулось засідання колегії ОГНК, яке у протоколі позначалося як «особливе». Так само у протоколі містилось пояснення цієї «особливості», яка полягала у тому, що «було порушено регламент і засідання тривало до 3-ї години ночі». Що спонукало до такої «особливості», з протоколу засідання встановити важко, власне сам протокол нічим не вирізнявся від інших. Хіба тим, що крім голови ОГНК М. Дейча та членів колегії Л. Заковського, К. Горіна, С. Іванова та Уральцева, у цьому засіданні взяв участь і секретар губбюро Сергій Інгулов. Саме присутність С. Інгулова могла свідчити про те, що на засіданні, крім розгляду справ, обговорювались якісь важливі питання. Можна висловлювати лише припущення, якими були ці питання, найвірогіднішим з них може бути питання «походу на куркуля». Саме у цей час, з перших днів серпня, розпочалась активна підготовка до проведення кампанії «ліквідації куркульства як класу», яка мала завершитись «повним звільненням села від куркульського панування»¹³. Передбачаючи, що «куркулі» будуть чинити запеклий спротив цим заходам, більшовицька влада почала мобілізувати всі ресурси, як людські, так і матеріальні, задля його подолання. Такому каральному органу як, ОГНК, у цьому «куркульському фронті» належала одна з найважливіших ролей.

Висвітлити це питання могла би газетна публікація під назвою «Боротьба з контрреволюцією та бандитизмом», вміщена у рубриці «Від колегії ОГНК». Та газетний матеріал не містив жодного натяку на якісь виключні обставини, а був витриманий у вже традиційній формі звіту про результати засідання колегії. Звіт розпочинався

зі вступної частини, у якій йшлося про колишніх офіцерів, одні з яких долучилися до «будівництва держави робітників і селян», а інші – шкодять цьому будівництву. Після цього йшов перелік таких «шкідників» зі стислим викладом їхньої «контрреволюційної діяльності». Першим у цьому списку був Костянтин Валентинов-Готальський, який, «перебуваючи на службі у контррозвідці, не тільки арештовував комуністів, а й жорстоко їх бив». Наступним був Микола Біязі, який у 1919 р. «добровільно долучився до Добрармії», а після приходу «червоних» перебрався до Бессарабії, але у квітні 1920 р. повернувся до Одеси й почав займатися «контрреволюційною агітацією».

Офіцер Павло Ролау в 1919 р. перебував у лавах Червоної армії, а з приходом білих добровільно перейшов до них на службу. Брав участь у жорстоких розправах над червоноармійцями. У 1920 р. знову намагався потрапити на службу до Червоної армії або до радянських установ. При цьому у газетному матеріалі вказувалося, що він не з'явився на реєстрацію. У протоколі засідання колегії він був обвинувачений «у службі у білих». Офіцера царської служби Бориса Чернишенка колегія обвинуватила у тому, що він «вів контрреволюційну агітацію». У газетній публікації йшлося про те, що він «добровільно вступив до лав загону митрополита Платона, який був відомий своєю погромною діяльністю у місті й повіті». Вже за радянської влади Б. Чернишенко «затесався» на відповідальну посаду контролера в одній із установ. А от офіцеру Володири Огарьову радянська влада виявила довіру, призначивши головою комісії із закупівлі коней в Овідіополі. Але В. Огарьов «почав провадити контрреволюційну агітацію серед службовців, серед міського та сільського населення». Крім цього, він почав брати хабарі, бракувати добрих коней й завищувати ціни на непридатних. У підсумку щодо всіх названих офіцерів було застосовано вищу міру покарання – розстріл¹⁴.

Таке ж покарання застосували й до офіцера Миколи Єрмолаєва. Завдяки тому, що в АП УСБУ в Одеській області вдалося виявити архівно-кримінальну справу, фігурантом якої він був, то це дало змогу більше дізнатися про обставини його

¹² Протоколи засідань колегії ОГНК з 28-го лютого до 14-го червня 1920 р. ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 282. Арк. 177.

¹³ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 4 серпня.

¹⁴ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 24 серпня.

діяльності, які призвели до арешту. Отже, М. Єрмолаєв як офіцер з'явився на реєстрацію, після чого отримав направлення на військову службу і навіть «пайку» для дружини. Але до військової частини він не прибув, натомість почав займатися рибальством, змінивши при цьому прізвище. Після затримання, він був обвинувачений у злісному дезертирстві, а до всього ще у «пограбуванні радянської влади», тому що отримав пайку. Крім нього, заарештували дружину, яку колегія ОГНК вирішила ув'язнити до концтабору на три роки¹⁵. М. Єрмолаєву у реабілітації було відмовлено.

А от Микола Боровський та Петро Лойко у серпні 1994 р. були реабілітовані, їхня архівно-кримінальна справа так само зберігається в АП УСБУ в Одеській області. У прокуратурі Одеської області не знайшли підтверджень обвинувачень на їх адресу. А обоє вони були звинувачені у службі у Київській контррозвідці. У «Заключенні» цієї справи помічник уповноваженого з боротьби з контрреволюцією Нагорний стверджував, що колишній офіцер М. Боровський служив агентом у Київській контррозвідці, а з приходом радянської влади втік до Одеси, де переховувався за фальшивими документами. Під час допиту М. Боровський свою причетність до контррозвідки заперечував. Колишній студент Петро Лойко під час допиту повідомив, що за добровольців він служив діловодом в Інтендантстві. Але той же Нагорний висловив припущення, що він служив у Київській контррозвідці, тому що був знайомий з Боровським і так само втік з Києва до Одеси. Фігурантом цієї справи була ще Єлизавета Матвієнко, сестра Боровського, яка під час допиту заперечувала перебування брата в Одесі, натомість Нагорний записав у «Заклученні», що М. Боровський часто до неї приходив і навіть певний час мешкав. У підсумку колегія ОГНК постановила М. Боровського та П. Лойку розстріляти, а Є. Матвієнко ув'язнити до концтабору на 5 років¹⁶.

Отже, 17 серпня колегія ОГНК розглянула цілу низку справ, фігурантами яких були колишні офіцери Російської імператорської чи Добровольчої армії. До цього часу колегія розглянула десятки подібних справ, нічого особливого у цьому ланцюгу не було. Всього на цьому засідан-

ні колегія ОГНК ухвалила розстріляти 27 осіб та ув'язнити до концтабору 38 осіб, 9 осіб з-під варті було звільнено.

Так само нічого особливого не було й у груповій справі, фігурантами якої стали 6 осіб, обвинувачених у тому, що «підняли повстання та очолили його». Справи про повстання проти радянської влади колегія почала розглядати ще з травня 1920 р. Отже, відповідно до запису у протоколі засідання колегії ОГНК у ніч на 20 серпня 1920 р. були розстріляні Єгор Гаращенко, Пилип Орлов, Микита Алексєєв, Іван Овсієнко, Андрій Гончаренко та Олексій Браславський, а їхнє майно було передано у розпорядження КНС. Виконання цього вироку було доручено Вознесенському секретному підвідділу. Крім цього, фігурантами цієї справи був Яків Бараненко, якого ув'язнили до концтабору на один рік та Василь Гусь, якого з-під варті звільнили, хоч він і «вбив червоного командира». Але через те, що він це зробив «за наказом куркулів», то його й не було покарано. Так виглядала ця справа на основі протоколу.

Газетна публікація надавала більш розширену інформацію про зміст цієї справи з подачі тієї ж колегії. Отже, у газетному матеріалі повідомлялось, що у 1919 р. за радянської влади «куркулів» с. Дмитрівка Покровської волості Вознесенського повіту підняли повстання і заарештували червоного командира Романчука і ще одного комуніста. Останній був негайно повішений за розпорядженням імпровізованої «куркульської ради», яку очолював найбільш заможний селянин М. Алексєєв. До цієї ради входили також інші заможні селяни, які володіли сотнями десятин землі: Є. Гаращенко, П. Орлов, І. Овсієнко, А. Гончаренко і О. Браславський. Всі вони вважалися «керівниками повстання», «агітаторами проти радянської влади» і винуватцями жорстокого побиття і вбивства комуніста і командира. Причому червоний командир Романчук був застрелений бідняком В. Гусем, а інший бідняк Я. Бараненко під примусом «куркулів» брав активну участь у повстанні. У газетній публікації особливий акцент зроблено на тому, що заарештовані у своїх показах підтвердили факт жорстокого побиття та катувань неназваного комуніста й червоного

¹⁵ Єрмолаєв М. І. АП УСБУ в Одеській області. Спр. 017404. Арк. 49.

¹⁶ Боровський М. І., Лойко П. В., Матвієнко Є. І. АП УСБУ в Одеській області. Спр. 26948-п. Арк. 1.

командира Романчука. Наостанок повідомлялось про те, що колегія постановила перерахованих вище осіб, за виключенням В. Гуся і Я. Бараненка, приговорити до розстрілу, а майно їх конфіскувати, передавши КНС. В. Гуся як бідняка і малоземельного селянина, який «діяв під тиском куркулів» колегія вирішила звільнити, а Я. Бараненка – ув'язнити до концтабору на один рік¹⁷.

За обвинуваченням «у проведенні контрреволюційної агітації» у ніч на 20 серпня Вознесенським секретним підвідділом було розстріляно «куркуля» Дмитра Бабича, а його майно конфісковано та передано КНС. У постанові колегії ОГНК наголошувалось на тому, що він своєю агітацією заважав проводити «розшарування на селі»¹⁸. У газетній публікації до цих обвинувачень додавалося, що Д. Бабич «рекомендував селянам не виконувати розкладки, не йти на мобілізацію і взагалі не підкорятися розпорядженням радянської влади»¹⁹.

Вже Тираспольському секретному підвідділу колегія ОГНК доручила розстріляти Митрофана Чорноморця, що й було зроблено у ніч на 27 серпня 1920 р. М. Чорноморця обвинувачували «у контрреволюції, яка проявилася у тому, що він брав участь у повстанні, у побитті та видачі комуністів»²⁰. У газетному повідомленні про цю справу вже йшлося про те, що М. Чорноморець лише «закликав селян с. Василівки до повстання проти радянської влади». А щодо побиття комуністів, то вже повідомлялось, що він «жорстоко побив дулом гвинтівки двох комуністів, які померли від ран»²¹.

Інших 11 осіб розстріляли за такими обвинуваченнями: Анатолія Могильницького – «за контрреволюцію, за службу приставом та за знущання над комуністами»; Костянтина Буцька – «за службу у загоні особливого призначення при контррозвідці»; Йосипа Холоденка, Йосипа Корильмана, Рувіна Качку, Давида Бройтмана та Йосипа Кризмана – «за дискредитацію партійної та радянської влади»; Андрія Нікітенка – «за спекуляцію валютою»; Олександра Хлобощина – «за спекуляцію валютою та за шпигунство»;

Івана Генералова – «за вбивства комуністів та видачу їх контррозвідці»; Артема Двоєнкіна – «за контрреволюцію та роздмухування цін»²².

На засіданні колегії ОГНК, яке відбулось 19 серпня, ухвалили постанови про розстріл 19 осіб, 41 особу було ув'язнено до концтабору. З цих 19 осіб – 11 було розстріляно за обвинуваченням «за бандитизм». З газетного звіту колегії ОГНК під назвою «Боротьба з контрреволюцією та бандитизмом» стає зрозумілим, що тут йшлося про кримінальні злочини, зокрема, про грабунки селян на дорогах, про збройні напади тощо. А Петро Савва, Тихін Зибін, Конон Куликов та Агрофена Рапак були розстріляні «за виготовлення фальшивих грошей». Костянтин Балтян розстріляний «за зберігання незаконної печатки», а Іван Утка – «за поширення недостовірних чуток». Мотя Мукомель була страчена за те, що, працюючи прибиральницею у помешканнях співробітників ОГНК, «нещадно їх обкрадала». У газетному звіті існував окремий розділ «За шпигунство». За таким обвинуваченням було страчено І. Серокліна, під час обшуку у якого «знайдена карта однієї з ділянок фронту, а також схема місцевості, де проводили операції частини Червоної армії»²³.

Наступне засідання колегії ОГНК відбулось 26 серпня, на якому ухвалено постанови про розстріл 13 осіб, до концтабору було ув'язнено 10 осіб, 23 особи з-під варті звільнено. Першим питанням, яке розглянула колегія, стала групова справа під назвою «Підпільна петлюрівська організація». Ця справа була відголоском справи № 2575 з подібною назвою, яка стала кульмінацією у боротьбі з «петлюрівським рухом» у 1920 р. У цій справі у травні-червні було заарештовано 170, з яких 63 особи страчено²⁴.

Що стосується серпневої справи, то цього разу було заарештовано 21 особу, 8 з яких розстріляли, 7 ув'язнили до концтабору на різні терміни, 6 осіб з-під варті звільнили. Наведена таблиця детально інформує про вид покарання кожної особи з цієї справи.

¹⁷ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 24 серпня.

¹⁸ Протоколи засідань колегії ОГНК з 13-го червня й до 3-го листопада 1920 р. ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 283. Арк. 98зв.

¹⁹ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 24 серпня.

²⁰ Протоколи засідань колегії ОГНК з 13-го червня й до 3-го листопада 1920 р. ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 283. Арк. 99зв.

²¹ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 24 серпня.

²² Протоколи засідань колегії ОГНК з 13-го червня й до 3-го листопада 1920 р. ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 283. Арк. 94-102.

²³ Вісті Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 31 серпня.

²⁴ Протоколи засідань колегії ОГНК з 13-го червня й до 3-го листопада 1920 р. ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 283. Арк. 6-11.

Витяг з протоколу засідання колегії Одеської губернської надзвичайної комісії
від 26-го серпня 1920 р.25.

Присутні: голова губНК М. Дейч, члени колегії Л. Заковський, К. Горін, С. Іванов, Уральцев.			
№ п/п	Слухали	Постановили	Відмітка про виконання
1.	Справа № 3450, 3493, 3914, 4609.		
	1. Артесевич Степан Дмитрович, 32 роки. Обвинувачений у контрреволюції.	Обвинувачення вважати доведеним, але беручи до уваги пролетарське походження, ув'язнити до табору на 5 років.	Зі зміною. Див. нижче. Виконано. Наказ № 33.
	2. Колядо-Крамаренко Марія Гнатівна, 22 роки.	Розстріляти.	Виконано. Наказ № 33.
	3. Загурська Анна Михайлівна, 17 років.	Ув'язнити до табору на 3 роки.	Мандат на конфіскацію майна (нічого не виявлено).
	4. Бабичинський Іван Трохимович, 24 роки.	Бабичинського Івана розстріляти.	Виконано. Наказ № 33.
	5. Бабичинський Ілля Трохимович, 18 років.	Звільнити. Речі конфіскувати.	Звільнено 30.08.
	6. Берковський Василь Лукич, 31 рік.	До табору на 2 роки.	
	7. Крулик Катерина Євстафівна, 18 років.	До табору на 3 роки.	
	8. Крулик Олександра Антонівна, 55 років.	Звільнити.	Звільнено 30.08.
	9. Крулик Надія Євстафівна, 20 років.	До табору на 1 рік.	
	10. Бистромович Софія Петрівна, 18 років.	До табору на 3 роки.	
	За обвинуваченням в участі у підпільній петлюрівській організації.		
	11. Кожин Микита (ієромонах), 43 роки.	Ув'язнити до табору на 5 років.	Мандат на конфіскацію майна.
	12. Плохотліченко Яків Якович, 14 років.	Звільнити й направити у розпорядження тов. Заковського.	Звільнено 27.08.
	13. Плохотліченко Акуліна Михайлівна, 39 років.	Звільнити.	Звільнено 30.08.
	14. Бреккель Іван Фрідріхович, 48 років.	Розстріляти, майно конфіскувати.	Виконано. Наказ № 33.
	15. Макаренко Григорій Дем'янович, 39 років.	Як бідняка звільнити (обвинувачення вважати доведеним).	Звільнено 30.08.
	16. Валяник Мирон Степанович, 30 років.	Розстріляти.	Виконано. Наказ № 33.
	17. Валяникова Анастасія Олексіївна, 27 років.	Звільнити.	Звільнено 30.08.
	За обвинуваченням у підпільній організації.		
	18. Кривобок Матвій Семенович, 50 років.	Розстріляти.	Виконано. Наказ № 33.
	19. Дупер Петро Петрович, 42 роки.	Розстріляти.	Виконано. Наказ № 33.
	20. Злидар Мирон Карпович, 22 роки.	Розстріляти.	Виконано. Наказ № 33.
	21. Драченко Федір Юрійович, 26 років.	До табору на 3 роки.	Мандат на конфіскацію майна (нічого не виявлено).
	За обвинуваченням у причетності до підпільної петлюрівської організації.		
	Вдруге слухали справу Артесевича Степана Дмитровича, 32 роки.	Після того, як було заслухано всю справу щодо контрреволюційної організації з'ясувалось, що Артесевич, як відвертий контрреволюціонер, хоча і пролетарського походження, заслуговує застосування вищої міри покарання і колегія одностайно постановила Степана Артесевича розстріляти.	Виконано. Наказ № 33. Мандат на конфіскацію майна (нічого не виявлено).

²⁵ Там само. Арк. 111-112.

Звичайно, з подачі колегії ОГНК газета «Вісти» детально повідомила читачів про арешт групи осіб, які обіймали в уже ліквідованій організації відповідальні посади. Так, газетний матеріал розповідав про те, що ця організація ставила за мету повалення радянської влади в Одесі та губернії. Причому до її складу входили німці-колоністи, офіцери Добрармії та «українці з чітким бандитсько-петлюрівським ухилом». Отже, колегія інформувала про те, що І. Бреккель та П. Дуппер вели антирадянську агітацію серед німців-колоністів, офіцери М. Валяник та І. Бабинчинський займалися підготовкою бойових загонів, а «запеклі шовіністи-українці» С. Артесевич, М. Крибовок, М. Злидар, Ф. Драченко та ієромонах М. Кожин були ідейними натхненниками підпільної боротьби. Як видно з таблиці, стосовно семи осіб з цього переліку колегія ОГНК 26 серпня прийняла розстрільне рішення, Ф. Драченко як селянин-бідняк був ув'язнений на три роки до концтабору, а ієромонах М. Кожин на п'ять років за те, що хоч і не належав до організації, але знав про її існування. Причому колегія, «беручи до уваги пролетарське походження» С. Артесевича, спочатку постановила ув'язнити його до концтабору на 5 років, але потім передумала. Також було розстріляно М. Колядо-Крамаренко, яка була дружиною офіцера, члена цієї організації, якому вдалося втекти. Крім цього, вона зізналася у тому, що «служила у таганрозькій контррозвідці». Ще 5 осіб, серед яких було четверо дівчат віком 17-20 років, було ув'язнено до концтабору на різні терміни²⁶.

Серед ув'язнених до концтабору був ієромонах Микита (Олександр Кожин). Ця сторінка його біографії була висвітлена у статті Олександра Музичка²⁷. До наведених ним відомостей варто додати, що у ДАОО зберігається ще анкета та реєстраційна картка. Ці документи були заповнені 5 вересня 1920 р., у день, коли о. Микита був доправлений до табору примусових робіт²⁸.

Отже, так виглядала «діяльність підпільної

петлюрівської організації» у тому вигляді, у якому її подала колегія ОГНК.

Що стосується інших п'яти осіб, то Файвель Фельдман та Іцко Шаманський були страчені «за виготовлення та збут фальшивих грошових знаків», тим самим колегія продовжувала безуспішну боротьбу з фальшивомонетниками. Микола Чижевський був розстріляний «за грабунки та вбивства комуністів», Іван Хачиянц – «за службу у контррозвідці», а Борис Іванов – «за службу у добровольців»²⁹.

Останнє у серпні засідання колегії ОГНК відбулось 27 числа, на ньому було розглянуто лише два питання. Так, Маркусу Пружанському постанову про розстріл за покупку краденого цукру, яку колегія прийняла 17 серпня, було замінено на постанову про ув'язнення до концтабору на два роки. Таке саме покарання було встановлене й Миколі Поспелову, який був обвинувачений у скоєнні злочину за посадою³⁰.

Таким чином, у серпні 1920 р. відбулось 6 засідань колегії ОГНК, на яких головував М. Дейч та на яких було прийнято 86 розстрільних постанов. Найбільшу кількість осіб цього місяця було страчено за такими обвинуваченнями: «Участь у підпільній петлюрівській організації», «участь у повстаннях проти радянської влади», «бандитизм», «контрреволюція», «виготовлення та збут фальшивих грошових знаків», «спекуляція», «служба у Добрармії», «служба у контррозвідці». Це були традиційні обвинувачення, на основі яких колегія ОГНК приймала розстрільні рішення, починаючи з березня 1920 р. Відповідно, цю практику ОГНК та її колегія під керівництвом М. Дейча та його наступника С. Дукельського продовжила й у наступні місяці й роки, аж до березня 1922 р., коли ОГНК була трансформована у структуру ДПУ. Тому подальші дослідження матимуть за мету відтворення хроніки терору, який здійснював такий каральний орган більшовицької влади як Одеська губернська надзвичайна комісія.

²⁶ Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. 1920. 3 вересня.

²⁷ Музичко О. Ієромонах Микита (Олександр Кожин): натхненник української молоді. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.: Монографія / Вінцовський Т. С., Музичко О. Є., Хмарський В. М. (та ін.); відп. ред. В. М. Хмарський. Одеса : ТЕС, 2011. С. 492.

²⁸ Державний архів Одеської області. Ф. Р-73. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 31-32.

²⁹ Протоколи засідань колегії ОГНК з 13-го червня й до 3-го листопада 1920 р. ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 283. Арк. 112зв., 113зв., 114.

³⁰ Там само. Арк. 115.

Репресії проти родичів офіцерів Армії УНР та отаманів-самостійників (за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області)

У статті розкрито особливості репресій проти родичів офіцерів Армії УНР та отаманів-самостійників – вихідців з території, яка нині перебуває у складі Кіровоградської обл. З'ясовано, що репресивні заходи застосували проти родичів генерала-хорунжого Андрія Долуда, сотника Василя Недайкаші, сотника Сергія Горячка, отаманів-самостійників Фотія Мелешка, Івана Клепача та Івана Черноуська. На основі архівно-кримінальних справ проаналізовано специфіку фальсифікації доказів проти підсудних. Установлено, що переважна більшість заарештованих під час Великого терору 1937–1938 рр. засуджені до найвищої міри покарання – розстрілу.

Ключові слова: репресії, Армія УНР, Великий терор 1937–1938 рр.

The article reveals the specifics of repression against the relatives of officers of the UPR Army and independent chieftains who came from the territory that is now part of the Kirovohrad region. It has been established that the relatives of Corporal General Andrii Doluda, Captain Vasyl Nedaikash, Captain Serhii Horiachka, independent chieftains Fotii Meleshko, Ivan Klepach and Ivan Chornouska were repressed. The specifics of falsification of evidence against the defendants were analyzed on the basis of archival and investigative cases. It was determined that the vast majority of those arrested during the Great Purge of 1937–1938 were sentenced to the highest penalty - execution.

Key words: Army of the Ukrainian People's Republic, repression, Great Purge of 1937–1938.

Однією з характерних ознак тоталітарного комуністичного режиму є репресії. На території сучасної Кіровоградської обл. жертвами каральних заходів стали ідейні противники більшовиків, робітники-іноземці, німецькі колоністи, заможні селяни, рядові колгоспники, представники релігійних громад, колишні червоні партизани, а також ті, хто, на думку представників каральних органів, міг стати на бік зовнішнього ворога. З-поміж репресованих частину складають родичі офіцерів Армії УНР та отаманів-самостійників. На нашу думку, це обумовлено кількома факторами. По-перше, родичі офіцерів Армії УНР та отаманів-самостійників перебували в опозиції до провладних ініціатив і своїми діями підривали авторитет партії. По-друге, представникам каральних органів було простіше фальсифікувати справи на осіб, пов'язаних родинними зв'язками

з ворогами радянської влади. По-третє, органи безпеки вдавались до каральних заходів стосовно членів сім'ї небезпечного політичного емігранта за неможливості ліквідувати його самого. Дотепер репресії проти родичів офіцерів Армії УНР та отаманів-самостійників, які проживали на теренах сучасної Кропивниччини, не були предметом окремого дослідження. Спробуємо виправити це у запропонованій історичній розвідці.

Джерельну базу дослідження становлять архівно-кримінальні справи, які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської обл. (ДАКіроО). Зауважимо, що вказані джерела не позбавлені свідомо вчинених слідчими фальсифікацій. В індивідуальних справах спотворювалася інформація про соціальне походження та майновий стан підсудної особи, а доказова база обвинувачення

грунтувалась на ретельно підготовлених відомостях від спеціально підібраних свідків. Більшість опрацьованих нами групових справ сфальсифіковані за одним шаблоном: підозрювані під тиском слідчих намовляли один на одного й зізнавалися у нібито шкідницькій діяльності та антирадянській агітації, які здійснювались за отриманими від закордонного центру інструкціями. При цьому обвинувачені запевняли співробітників ДПУ/НКВС у контактах із політичними емігрантами. Подекуди кураторами контрреволюційних організацій вказувалися давно померлі особи. Історіографія проблеми має фрагментарний характер і представлена в напрацюваннях Світлани Орел¹ і автора запропонованої розвідки².

Мета статті – комплексно дослідити репресії проти родичів офіцерів Армії УНР та отаманів-самостійників. Для досягнення поставленої мети потрібно виконати низку завдань: з'ясувати особи репресованих родичів офіцерів Армії УНР та отаманів-самостійників; проаналізувати особливості фальсифікації доказової бази у справах підсудних; визначити подальшу долю репресованих осіб.

Нами встановлено, що під час Української революції 1917–1921 рр. на території сучасної Кіровоградської обл. свою підтримку УНР висловлювали мешканці таких населених пунктів, як Глодоси, Гурівка, Диківка, Дмитрівка, Добровеличківка, Завалля, Макариха, Маркове, Плетений Ташлик, Федвар, Фурманівка, Хмельове, Цвітне та Цибулеве. Зокрема, з Глодос походили сотник Армії УНР Василь Недайкаша та повстанський отаман Фотій Мелешко; у Гурівці народився сотник Армії УНР і герой бою під Крутами Сергій Горячко; Плетений Ташлик є рідним селом начальника штабу Армії УНР під час Першого Зимового походу Андрія Долуда. Окрім симпатій до УНР, перелічених діячів об'єднує діяльність в еміграції, спрямована на продовження боротьби за державність після поразки українського війська. Натомість їхні родичі залишалися на території СРСР.

Наприкінці 20-х рр. XX ст. у СРСР почався новий етап масових репресій. Першими жер-

твами стали амністовані білогвардійці, вояки Армії УНР, повстанці та їхні родичі. 4 березня 1928 р. було заарештовано молодшого брата А. Долуда Івана. На допиті І. Долуд визнав свою участь в організації загонів Вільного козацтва під час Української революції 1917–1921 рр. у рідному селі³. Принагідно Іван запевнив слідчих, що не бачився з братом, починаючи з 1915 р. Чоловік заперечив, що активно листувався з братом і заявив, що отримав від нього лише один лист, в якому той просив про фінансову допомогу. З аналізу протоколів допиту свідків встановлено, що І. Долуду інкримінували поширення антирадянської агітації спільно з односельчанином Андрієм Колотом. Попри відсутність ґрунтовних доказів, І. Долуд був засуджений до трьох років заслання. Подальша доля чоловіка залишається невідомою.

Нами встановлено, що інший брат А. Долуда Онисим деякий час навчався у Києві, пізніше займався викладацькою діяльністю. На допиті І. Долуд стверджував, що Онисим мав проблеми з законом. У 1924 р. батько братів Данило Долуд отримав повідомлення від київської міліції, що тіло його сина Онисима виявлено у р. Дніпро⁴.

Значних репресій зазнали родичі сотника Армії УНР, а пізніше розвідника Василя Недайкаші. 8 червня 1929 р. співробітники Зінов'євського окружного відділу ДПУ заарештували Дмитра Хоружого (у документах помилково вказано прізвище Хорунжий), першого чоловіка молодшої сестри В. Недайкаші Марії. Під час допитів Д. Хоружий підтвердив свою службу в Армії УНР. Із листопада 1920 р. він перебував на території Польщі, однак у 1926 р. скористався амністією й повернувся до рідного села. За версією «слідства», Д. Хоружий особисто брав участь у вбивстві двох матросів, які прибули у Глодоси на переговори з місцевими повстанцями-самостійниками. 18 січня 1930 р. Д. Хоружого було засуджено до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах⁵. Подальша доля чоловіка залишається невідомою.

¹ Орел С. Розстріляна «Просвіта». Розповіді про нескорених (за матеріалами архівно-слідчих справ жертв радянського тоталітаризму). Кіровоград, 2014. 156 с.; Орел С. Ті, хто не хотів помирати мовчки... Кропивницький, 2018. 115 с.

² Мілютін С. Борці за Українську державність: Фотій Мелешко, Василь Недайкаша, Андрій Гулий-Гуленко, Кость Пестушко, Герасим Нестеренко. Кропивницький, 2023. 170 с.; Мілютін С. Фотій Мелешко: воїн, письменник, мемуарист. Кропивницький, 2024. 200 с.

³ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 11581. Арк. 13.

⁴ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 11581. Арк. 14.

⁵ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 10355. Арк. 29.

Не оминув арешту хрещений батько В. Недайкаші Оверко Добровольський, очільник місцевої «Просвіти» у Глодосах під час Української революції 1917–1921 рр. За інформацією співробітників ДПУ, О. Добровольський контактував із розвідником Тимофієм Коропом, який прибув з території Польщі. У Глодосах Т. Короп не затримався й, передавши агітаційний матеріал, вирушив назад. Нами встановлено, що до нього приєдналися колишні вояки Армії УНР Дем'ян Берещенко, Олекса Дигас, Іван Королько та Іван Чуйко. Факт частого перетину радянсько-польського кордону Т. Коропом і навіть його перебування у Глодосах підтверджується й В. Недайкашею у листі до побратима С. Горячка. 30 березня 1929 р. О. Добровольського взято під арешт. Під час обшуку у чоловіка знайдено агітаційні листівки, передані Т. Коропом. Спочатку він стверджував, що цей матеріал залишився у нього з часу перебування при владі Директорії⁶. Такої ж думки дотримується дослідниця С. Орел⁷. На наш погляд, листівки були нові: це підтверджує їх зміст. Зокрема, на одній з них, присвяченій убивству Головного отамана Симона Петлюри, зазначалося, що з того дня минуло два роки⁸. Це дозволяє встановити рік виготовлення листівки – 1928-й. Наявні докази дозволили співробітникам ДПУ довести належність О. Добровольського до контрреволюційної організації. У листопаді 1929 р. чоловіка засудили до 10 років позбавлення волі. 22 лютого 1933 р. він був достроково звільнений, однак 1937 р. заарештований вдруге і згодом розстріляний.

15 серпня 1931 р. співробітники Хмельівського РВ ДПУ заарештували молодшого брата В. Недайкаші Михайла. Ретельно підібрані свідки інформували, що М. Недайкаша у присутності колгоспників критикував економічні ініціативи чинної влади та прогнозував поразку СРСР у майбутній війні⁹. Під час допиту Михайло дав

свідчення стосовно пропозиції О. Дигаса 1928 р. тікати до Польщі¹⁰. Цю інформацію через багато років у листі підтвердив В. Недайкаша. Також М. Недайкаша стверджував про таємне прибуття старшого брата Василя до рідного села 1929 р. і його можливу зустріч із матір'ю¹¹. На нашу думку, відомості про перебування В. Недайкаші у Глодосах є вигадкою співробітників ДПУ, які ввели цю інформацію до справи з метою підсилити доказову базу обвинувачення. 19 січня 1932 р. М. Недайкашу засуджено до 5 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі¹². Разом із ним до табору потрапила дружина – Ганна Зубко. 1942 р. М. Недайкаша помер від туберкульозу¹³.

За інформацією ДПУ, молодша сестра В. Недайкаші Марія підбурювала жінок саботувати роботу в колгоспі, критикувала заходи влади у галузі сільського господарства і всіляко хизувалася тим, що її старший брат – офіцер Армії УНР. Єдиним виявленим нами доказом такої поведінки жінки є свідчення Григорія Рябокона, який запевнив співробітників ДПУ, що Марія листувалась з братом Василем і здійснювала антирадянську агітацію між жінками¹⁴. Цих підстав було достатньо для арешту жінки і заслання до табору у м. Біломорськ. Марія пробула там декілька років й повернулась додому з підірваним здоров'ям. Жінка влаштувалась на роботу до колгоспу, вдруге вийшла заміж, оселилась у м. Вознесенськ. У другій половині 60-х рр. минулого століття В. Недайкаша завдяки посередництву тітки відновив спілкування з Марією. 1980 р. Марія зустрілася з братом Петром, який також служив в Армії УНР.

Трагічно склалася доля інших родичів В. Недайкаші: сестра Ольга опинилась у концтаборі, а сестра Єлизавета померла під час Голодомору. Батько Василя Денис Недайкаша був заарештований на початку 30-х рр. XX ст. Із матеріалів ГДА СЗРУ відомо, що чоловік проходив у сфа-

⁶ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 4643. Арк. 361.

⁷ Орел С. Розстріляна «Просвіта». Розповіді про нескорених (за матеріалами архівно-слідчих справ жертв радянського тоталітаризму). Кіровоград, 2014. С. 110.

⁸ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 4643. Арк. 101.

⁹ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 12083. Арк. 7.

¹⁰ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 12083. Арк. 12.

¹¹ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 12083. Арк. 13.

¹² ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 12083. Арк. 276.

¹³ Мілютін С. Борці за Українську державність: Фотій Мелешко, Василь Недайкаша, Андрій Гулий-Гуленко, Кость Пестушко, Герасим Нестеренко. Кропивницький, 2023. С. 101.

¹⁴ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 12083. Арк. 5.

брикованій справі «Козаки». Д. Недайкаша не витримав тюремних умов і незадовго після арешту помер. У вересні 1939 р. до розстрілу були засуджені дядько Василя Дем'ян і двоюрідний брат Яків. Бажано дати посилення!

Значних репресій з боку тоталітарного комуністичного режиму зазнали родичі повстанського отамана Фотія Мелешка. 1932 р. співробітники ДПУ заарештували старшу сестру Фотія Марфу. Жінці інкримінували зв'язок із братом, який перебував у еміграції¹⁵. Натомість у матеріалах допиту від 15 серпня 1937 р. стверджується, що окрім листування з братом, жінка поширювала антирадянські чутки. Після першого арешту Марфа перебувала у бупрі, а потім була вислана до Казахстану, звідки самовільно повернулась до УРСР й поселилась у с. Євдокимівка Добровеличківського району.

27 липня 1937 р. Марфу Панасову заарештували вдруге. Під час допитів у липні та серпні Марфа дала свідчення про листування з братом, який перебував у Чехословаччині, а також зізналась у втечі з Казахстану. Натомість на допиті у вересні жінка повідомила про таємне прибуття її брата до Глодос у лютому 1927 р. з метою організації повстанських груп. За інформацією М. Панасової, разом з Фотієм прибули В. Недайкаша та Т. Березняк¹⁶. На нашу думку, ця інформація отримана під тиском і є вигадкою співробітників НКВС. В означений період Ф. Мелешко не перебував на території УРСР, а Т. Березняк на той час вже був мертвий. У протоколі допиту за вересень М. Панасова згадує про від'їзд О. Дигаса і В. Сиваша за кордон разом з її братом. Припускаємо, що ця інформація внесена до протоколу допиту з ініціативи слідчих, які знали про втечу О. Дигаса.

На допиті від 20 жовтня 1937 р. жінка визнала факт здійснення нею антирадянської агітації та контрреволюційної діяльності¹⁷. Через три дні після отриманого зізнання її засудили до розстрілу. Вирок виконано 2 листопада 1937 р.

Чоловік М. Панасової Юхим перебував на волі до 17 лютого 1938 р. Після арешту його звинуватили у шпигунстві «на користь Польщі». Попри

відсутність реальних доказів злочинної діяльності Ю. Панасова засудили до розстрілу. Вирок виконано 5 червня 1938 р.

У контексті нашого дослідження викликає науковий інтерес постать першої дружини Ф. Мелешка Марфи Короп (дівооче прізвище – Купріяненко). Фотій та Марфа одружились наприкінці 1918 р. або на початку 1919 р. Як дружина повстанського ватажка, Марфа стала жертвою насильства з боку махновців, а пізніше – червоноармійців. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. вона вдруге вийшла заміж – за Митрофана Коропа – і переїхала до м. Зінов'євськ, де працювала вчителькою. 1932 р. жінка стала інформатором ДПУ. Припускаємо, що Марфа погодилась на це через тиск із боку силовиків та зі страху повторити долю молодшого брата Матвія, звинуваченого у контрреволюційній діяльності й розстріляного.

20 листопада 1932 р. жінка дала свідчення про отримання від Ф. Мелешка щонайменше шести листів. За словами М. Короп, перший з них надійшов із Праги орієнтовно наприкінці 1920 р. На нашу думку, Марфа припустилася помилки в датуванні: це сталося на рік пізніше, після виїзду Фотія з території Польщі. Жінка згадувала, що зміст листа було законспіровано так, наче його автор є приятелем Фотія і випадково зустрів її чоловіка у столиці Чехословаччини. Також у листі зазначалося, що Ф. Мелешко випадково опинився у Празі і наразі навчається у Медичному університеті¹⁸. На допиті Марфа запевняла про побоювання листуватися з Фотієм через страх перед правоохоронними органами. Жінка передавала отримані від нього листи Чреватенку, співробітнику ДПУ в Глодосах.

Крім того, під час допиту М. Короп запевнила, що, за її інформацією, активний учасник повстанського руху Т. Березняк і його співниця та дружина Меланія Прядко живі й підтримують зв'язок із родичами у Глодосах¹⁹. На нашу думку, ці відомості не відповідають дійсності. За даними Михайла Михайлика, на які посиляється дослідник Роман Коваль²⁰, Т. Березняк загинув у бою з червоними у червні 1922 р. М. Прядко була

¹⁵ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 9514. Арк. 15.

¹⁶ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 9514. Арк. 18.

¹⁷ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 9514. Арк. 22–23.

¹⁸ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 3907. Арк. 185.

¹⁹ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 3907. Арк. 186.

²⁰ Коваль Р. «Батькам скажеш, що був чесний». Київ, 2019. С. 224.

заарештована на початку 20-х рр. минулого століття. Жінка фігурує у груповій справі як зв'язкова повстанських отаманів Юхима Коваленка та Герасима Нестеренка. Є підстави вважати, що М. Прядко засуджено до найвищої міри соціального захисту – розстрілу. М. Короп могла свідомо надати неправдиві свідчення про Т. Березняка та М. Прядко з метою покращення свого становища як таємного інформатора ДПУ. Також є ймовірність, що ця інформація є вигадкою її куратора або співробітника, який вів допит.

1936 р. М. Короп відмовилася працювати на НКВС. 13 вересня 1937 р. її знову заарештували. Жодних доказів причетності жінки до контрреволюційної діяльності співробітникам НКВС виявити не вдалося, однак менше як через два тижні після арешту рішенням трійки УНКВС Одеської обл. М. Короп засудили до розстрілу.

В груповій архівно-кримінальній справі на колишніх повстанців-самостійників з Глодос є інформація, що Михайло та Олекса Гарбузи були рідними братами Ф. Мелешка²¹. Краєзнавець Анатолій Ковирьов вважає зазначені відомості правдивими²². Натомість у відритому листі до Володимира Винниченка, опублікованому у львівській газеті «Діло», Фотій пише, що його мати за царського режиму виховувала чотирьох дітей²³. Нами встановлено: у шлюбі Олена та Мина Мелешки мали чотирьох спільних дітей – Карпа, Марфу, Фотія та Ірину. У спогадах про революцію 1905–1907 рр. Ф. Мелешко неодноразово згадує про матір. Однак діяч не фіксує фактів її повторного одруження або народження нею дітей. На допиті від 29 липня 1938 р. М. Гарбуз дав свідчення, що Ф. Мелешко є його рідним братом по материнській лінії²⁴. М. Гарбуз запевнив слідчих: Фотій листувався з сестрою Марфою і матір'ю, яку чомусь двічі назвав Іриною, а не Оленою²⁵. Додамо, що у справі М. Гарбуза чимало фактологічних неточностей, походження яких визначити складно. Зокрема, Михайло розповідав про повернення його брата Олекси з

Польщі 1923 року²⁶. Натомість Олекса на допиті запевнив, що повернувся до України на три роки раніше²⁷.

Обох чоловіків звинуватили у належності до контрреволюційної організації, яка підтримувала зв'язок із закордонним центром. Підозрювані визнали неодноразові контакти з Ф. Мелешком, В. Недайкашею, П. Недайкашею, Т. Коропом й О. Дигасом, які нібито таємно прибували до Глодос із території Польщі й здійснювали підготовку до антирадянського повстання. Детальний аналіз змісту документів засвідчує фальсифікованість доказової бази обвинувачення: насправді, з Польщі до Глодос прибув лише Т. Короп. Співробітники ДПУ/НКВС знали про перебування Т. Коропа у зазначеному населеному пункті й неодноразово використовували цю інформацію для фальсифікації групових архівно-слідчих справ. 28 листопада 1937 р. О. Гарбуза засуджено до розстрілу. Вирок виконано 11 грудня того ж року. Зазначимо, що між арештом та виконанням вироку у справі О. Гарбуза минув лише місяць. М. Гарбуз отримав 10 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі. Подальша доля чоловіка не встановлена.

Не можна оминати увагою долю Неоніли Мелешко-Ваги. Жінку підозрювали у контрреволюційній агітації та шпигунстві на користь Польщі. Краєзнавець А. Ковирьов висловив припущення, що Неоніла була дружиною Ф. Мелешка²⁸. На нашу думку, це припущення є помилковим. 7 вересня 1937 р. на допиті жінка дала свідчення про своє знайомство 1917 р. в Одесі зі студентом Григорієм Мелешком (Малешком) та подальше одруження з ним. Подружжя деякий час жило на території Польщі. Після смерті чоловіка Неоніла повернулася до УРСР²⁹. Наведена інформація доводить, що Неоніла не була знайома з Ф. Мелешком. Навіть більше, співробітники НКВС свідомо перекутили прізвище її чоловіка для збігу з прізвищем відомого повстанського отамана. Під час допиту Неоніла не визнала про-

²¹ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 4643. Арк. 101.

²² Ковирьов А. Фотій Мелешко: революціонер, повстанський отаман, письменник. Новоукраїнка, 2008. С. 9.

²³ Мілютін С. Фотій Мелешко: воїн, письменник, мемуарист. Кропивницький, 2024. С. 162.

²⁴ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 2640. Арк. 223.

²⁵ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 2640. Арк. 226.

²⁶ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 2640. Арк. 223.

²⁷ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 4643. Арк. 226.

²⁸ Ковирьов А. Фотій Мелешко: революціонер, повстанський отаман, письменник. Новоукраїнка, 2008. С. 9.

²⁹ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 3890. Арк. 10.

вину й твердо запевнила, що не займалась шпигунством та антирадянською агітацією. Слідство отримало інформацію від «свідків», що Неоніла підтримувала зв'язок із родичами за кордоном і вихваляла життя в Німеччині та Польщі. Цього вистачило, щоб довести провину жінки й засудити її до розстрілу.

З-поміж близьких родичів Ф. Мелешка не уникнули репресій його дядько Конон і двоюрідний брат Кузьма. Обоє чоловіків визнали винними у належності до контрреволюційної повстанської організації та засудили до розстрілу. Вирок виконано 8 травня 1938 р.

З-поміж репресованих варто згадати молодшого брата сотника Армії УНР, а пізніше розвідника Сергія Горячка Григорія. Сергій та Григорій походили із заможної хліборобської родини з с. Гурівка. У 1930 р. Г. Горячка влада розкуркулила. Через два роки чоловіка вперше заарештували за зв'язок із братом, який перебував на території Польщі. Втративши можливість займатися сільським господарством, Григорій разом із родиною виїхав у м. Кривий Ріг і влаштувався працювати на кар'єр. 12 жовтня 1937 р. Г. Горячка знову заарештували. На допиті 14 жовтня 1937 р. чоловік зізнався у контактах із посланцем брата, який у 1929 р. нібито відшукав Григорія для залучення до розвідувальної роботи. За інформацією Г. Горячка, посланець назвався Дем'яном Верещенком³⁰. На нашу думку, йдеться про Д. Берещенка, який неодноразово перетинав радянсько-польський кордон за дорученням В. Змієнка та В. Недайкаші з метою збору інформації про суспільно-політичну ситуацію в УРСР. Крім того, Д. Берещенко був добре знайомий із С. Горячком, оскільки вони обоє працювали на українську розвідку. Попри реальну причетність до української розвідки співробітники НКВС пов'язали Григорія з білогвардійською контрреволюційною організацією, до якої він не мав жодного стосунку. Незважаючи на відсутність матеріальних доказів шпигунської діяльності, Г. Горячка засудили до розстрілу. Вирок виконано 22 грудня 1937 р.

Не уник репресій земляк Г. Горячка Сергій Клепач, молодший брат повстанського отамана Івана Клепача. Збереглась інформація про участь С. Клепача в боях із червоними та білими під час Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Деякі дослідники висловлюють припущення, що С. Клепач займав керівні посади в повстанських загонах брата і отамана Іванова. Після завершення збройної боротьби він влаштувався на роботу вчителем у сільській школі. В архівно-слідчій справі стверджується про неодноразові арешти С. Клепача співробітниками ДПУ. Разом із тим існує інформація, що С. Клепач неодноразово тікав з-під варті. Тривалий час чоловік переховувався у родичів та друзів або в Гурівському лісі. Останній його арешт відбувся 3 лютого 1933 р. С. Клепача звинувачували у формуванні контрреволюційної організації, метою діяльності якої було здобуття Україною незалежності. Версію слідчих поділяють дослідники С. Орел³¹ та краєзнавець О. Ромащенко³². У протоколах справи є інформація про участь декількох десятків селян, переважно «куркулів», у створеній С. Клепачем організації. Буцімто вони мали вогнепальну зброю та друкарську машинку³³. При цьому під час обшуку вогнепальна зброя і друкарська машинка не були виявлені. На допитах переважна більшість фігурантів справи визнали, що боролися за самостійну Україну, проте у висновку слідства сказано, що заарештовані виконували інструкції білогвардійського центру³⁴. Такі суперечності свідчать про сфальсифікованість справи стосовно С. Клепача. Попри слабку доказову базу провини чоловіка його засудили до розстрілу. 9 травня 1933 р. вирок було виконано.

Існує версія про ймовірну причетність С. Клепача або чоловіка, який видавав себе за С. Клепача, до організації колективного спротиву хлібозаготівельним заходам 1932–1933 рр. на території Долинського району Дніпропетровської обл. Головним аргументом на користь цієї версії є спогади Яра Славутича, учасника акцій нападу селян на склади і залізничні станції під час Голодомору для реквізиції зерна. Свідок стверджує, що вкра-

³⁰ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 11727. Арк. 12.

³¹ Орел С. Ті, хто не хотів помирати мовчки... Кропивницький, 2018. С. 96.

³² Ромащенко О. Долинський район (Довідник з історії населених пунктів колишнього Долинського району). Харків, 2023. С. 161.

³³ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 12541. Арк. 6.

³⁴ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 12541. Арк. 420.

дене зерно ховали в Гурівському лісі. Зі слів Яра Славутича, організатор нальотів мав бойовий досвід, здобутий під час Національно-визвольної боротьби, та у минулому працював вчителем³⁵. Яр Славутич не називає його імені, однак наявність учительської освіти і ймовірного досвіду участі у збройній боротьбі проти більшовиків під час Української революції 1917–1921 рр. опосередковано натякає на особу С. Клепача.

За інформацією співробітників ДПУ, проти хлібозаготівельних заходів під час Голодомору виступав і двоюрідний брат отамана Івана Черноуська Микита. М. Черноусько народився у с. Піщаний Брід, щоб уникнути розкуркулення перебрався до Помічної, де влаштувався працювати на залізницю. 23 грудня 1932 р. чоловіка заарештували співробітники Новоукраїнського РВ ДПУ. Під час допиту свідків слідчим вдалося отримати інформацію, що М. Черноусько закликав селян саботувати виконання хлібозаготівель та критикував колгоспний лад³⁶. 11 січня 1933 р. його визнали винним в агітації проти колективізації та хлібозаготівель і засудили до трьох років заслання до північного краю.

Подібна доля спіткала родичів отамана Іванова – сестру Наталю і племінника Павла, які проживали у с. Бутове. За інформацією свідків, Н. Іванова публічно заявляла: «Колгоспи організовуються для того, щоб ледарям була можливість на чийсь ший жити, вони наше господарство

заберуть в свої руки і нами будуть управляти, як захочуть»³⁷. П. Іванов фігурує у протоколі справи як серійний крадій хліба. 26 січня 1933 р. матір та сина заарештували, менше як через тиждень їх засудили до заслання у Північний край на три роки.

Отже, репресії проти родичів офіцерів Армії УНР та отаманів-самостійників мали систематичний характер. Під час фабрикування доказової бази людей звинувачували у шкідницькій діяльності, належності до таємних контрреволюційних організацій, співпраці з іноземною розвідкою, закордонним петлюрівським або білогвардійським центром. З-поміж репресованих, згаданих у нашому дослідженні, лише О. Добровольський та Г. Горячко підтримували зв'язок із українською розвідкою. Зауважимо, що цей зв'язок був короткотривалим. Для фальсифікації доказів провини підозрюваних співробітники ДПУ/НКВС використовували силовий та психологічний тиск, фабрикували свідчення або використовували застарілу інформацію для підсилення обвинувачення. Матеріальні докази провини підозрюваних знайдено лише в О. Добровольського. Більшість родичів офіцерів Армії УНР та отаманів-самостійників позбавлялися громадських прав і неодноразово арештовувалися. Переважна більшість заарештованих під час Великого терору 1937–1938 рр. засуджені до найвищої міри покарання – розстрілу.

³⁵ Яр Славутич. Місцями запорозькими. Нариси та спогади. Львів, 1991. С. 35.

³⁶ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7102. Арк. 3–4.

³⁷ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7126. Арк. 7.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 року і репресії НКВС УРСР проти троцькістів

На пленумі ЦК ВКП(б), що відбувся у лютому–березні 1937 року, було піддано нищівній критиці діяльність колишнього наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди та органів НКВС у цілому, а також другого секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева щодо боротьби з «троцькістами». Пленум визначив «троцькістів» як одну з головних цільових груп політичних репресій 1937–1938 років, поставивши перед органами НКВС завдання різко активізувати боротьбу з «троцькістами». Наслідком цього стало подальше репресування значної кількості партійних, державних, військових і чекістських керівників, зокрема і багатьох учасників пленума.

Ключові слова: пленум, НКВС, троцькісти.

The speeches and resolution of the plenum of the Central Committee of the ACP(B) on February–March 1937, at which the activities of the G. Yagoda and the members of the NKVD as a whole, as well as the second secretary of the The Central Committee of the ACP(B) P. Postysheva regarding the fight against the «Trotskyists» are analyzed in this article. Plenum identified «Trotskyists» as one of the main target groups of political repressions in 1937–1938, setting the task of the NKVD authorities to sharply intensify the fight against «Trotskyists». The consequence of this was further repression of a significant number of party, state, military and chekists leaders, including many participants of the plenum.

Key words: plenum, NKVD, Trotskyists.

Важливу роль в історії колишнього Радянського Союзу і народів, які силоміць були затягнуті до цього російського новоімперського державного утворення, зіграв пленум Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків), що відбувся у період з 23 лютого по 5 березня 1937 р. Зазвичай в історичній літературі зазначають, що цей пленум дав старт «грандіозній репресивній кампанії», поклав безпосередній початок масових політичних репресій 1937–1938 років, тобто Великому терору.

Однак, окрім поодиноких цитат із промов деяких учасників пленуму та з його резолюцій, в українській історіографії майже відсутня конкретна інформація про сам пленум і дійових осіб на ньому, про ключові питання, які обгово-

рювали на пленумі і з приводу яких було ухвалено резолюції.

Єдиним винятком є публікація у відомому «хрестоматійному» виданні 1997 року деякої інформації та текстів двох виступів на пленумі. Йдеться про згадки про виступи на пленумі першого секретаря Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) Ю. Євдокимова та наркома оборони СРСР К. Ворошилова у біографічних нарисах відповідно про самого Ю. Євдокимова та колишнього наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського, а також про виступи на пленумі колишнього наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди (документ № 39) та наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького (док. № 40)¹.

Відсутній також в історіографії й аналіз історичного контексту, тобто того, що відбувалося,

¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. Особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. – С. 105–106, 150; 313–324, 324–329.

зокрема у сфері політичних репресій, напередодні, під час пленуму та невдовзі після його закінчення. Тому досі немає чіткого уявлення не лише про те, хто і що конкретно говорив на пленумі, але й про наслідки його для самих промовців і тисяч інших людей.

Виходячи з цього, автор поставив собі за мету висвітлити важливу частину питань, про які йшлося на пленумі, і те, як це було пов'язано з репресивною діяльністю комуністичних органів державної безпеки в УРСР проти однієї з майбутніх головних цільових категорій Великого терору серед так званих советських еліт – троцькістів. Це висвітлення зроблено значною мірою у персоніфікованому вигляді та є ілюстрацією того, що історія – це насамперед життя і діяльність конкретних людей.

Лютнево-березневий (1937 р.) пленум ЦК ВКП(б) став важливим чинником у більшовицькій «науці про репресії». Зокрема, він відіграв ключову роль у формуванні такої важливої ознаки Великого терору, як визначення і бюрократичне закріплення низкою управлінських рішень на компартійному (у резолюціях пленуму тощо), державному і відомчих рівнях (зокрема, у нормативній базі органів держбезпеки, прокуратури і суду) великої кількості нових контингентів широмасштабних репресій.

Так, у 1920-ті – першій половині 1930-х років головними об'єктами репресивної діяльності органів Державного політичного управління (ДПУ) та від 1934 р. Наркомату внутрішніх справ (НКВС) в УСРР були «українські націоналісти». І це навіть без урахування виселення і депортацій певних соціальних груп українського населення («куркулів» і т.п.) і, навпаки, з урахуванням виселень і депортацій за національною ознакою – поляків і німців. Водночас на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року було оголошено, що «українські націоналісти» блокуються з «троцькістами» на спільній платформі відриву України від СРСР.

Поява цієї тези пояснювалася тим, що під тиском союзного центру профільним підрозділам ДПУ–НКВС УСРР – секретно-політичним відділам (від 1937 р. – 4-м відділам) управління державної безпеки – доводилося приділяти все

більше уваги репресіям проти колишніх опозиціонерів у лавах більшовицької партії, які раніше були прибічниками «старих партійних вождів» Льва Троцького, Григорія Зінов'єва і Льва Каменєва, тобто «троцькістами» і «зінов'євцями».

Тут нам доведеться згадати про реальну історичну роль хоча б одного з цієї трійки – урожденця України Л. Троцького². У вересні–жовтні (за юліанським календарем) 1917 р. він зіграв провідну роль у захопленні більшовиками влади у Петрограді, а у подальшому – в результаті кривавої Громадянської війни – у Росії у цілому, а також у силовому придушенні національно-визвольних рухів і військовій окупації значної частини «національних окраїн» колишньої Російської імперії, зокрема й більшої частини України. Тому у Советській Росії, а потім і в СРСР, небезпідставно існував культ Троцького, який за своїми масштабами не поступався штучному культу головного більшовика – Володимира Ульянова (Леніна).

Від початку 1930-х років советська історіографія уникала визнання цих фактів, але завдяки здобуткам світової історичної науки сьогодні можна легко встановити реальну роль кожного з більшовицьких політичних діячів у тих подіях. Визначальним у ставленні до Л. Троцького стало його падіння з більшовицького політичного Олімпу у середині – другій половині 1920-х років: переведення з посади наркома з військових і морських справ та голови Революційної військової ради СРСР на менш значущі державні посади з одночасним виведенням зі складу Політбюро ЦК ВКП(б), виключенням зі складу ЦК, а потім – взагалі з партії та висланням у 1929 р. за межі СРСР. Вже перебуваючи за кордоном і позбавлений у 1932 р. советського громадянства, Л. Троцький дізнався, що «насправді» він завжди був «контрреволюціонером».

Гоніння на Л. Троцького та його прибічників – троцькістів поступово поширили на всіх членів компартії, які колись підтримували троцькіську опозицію в РКП(б)–ВКП(б) у вигляді підняття руки за їхні резолюції під час відкритих дискусій на партійних, комсомольських та інших зборах. З часом таких людей, які б згадували про свою підтримку «лінії Троцького» ставало все

² Троцький (Бронштейн) Лев (Лейба) Давидович (1879–1940) народився у с. Янівка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії Російської імперії (нині с. Береслава Бобринецького району Кіровоградської області, України).

менше, адже брутальна сталінська пропаганда зробила з Троцького майже найголовнішого ворога СРСР, а від 1936 р. політичні репресії проти відкритих і «прихованих» троцькістів набули системного характеру.

Яскравим прикладом тиску союзного центру щодо посилення боротьби з троцькістами була постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 20 травня 1936 р. про троцькістів. Згідно з цим документом, «зважаючи на безперервну контрреволюційну активність троцькістів, що знаходяться у засланні та виключені з ВКП(б)», було запропоновано НКВС наступне:

«1) 583 чол. троцькістів, які перебувають у засланні, термін заслання яких спливає не раніше ніж через 2 роки, а також 23 чол., які перебувають у режимних пунктах, вилучити та рішенням Особнаради НКВС ув'язнити у віддалені концтабори терміном від 3-х до 5 років».

Це була протиправний превентивний захід з метою недопущення повернення із заслання троцькістів у найближчі кілька років. Вона меншою мірою стосувалася НКВС УСРР. Проте друга і третя вимоги Політбюро потребували чималих зусиль від центрального апарату і територіальних органів НКВС УСРР:

«2) виключених з ВКП(б) троцькістів, які виявляють ворожу активність, що проживають у Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Свердловську, Тифлісі, Баку, Мінську, Смоленську, Саратові, Сталінграді, Ярославлі, Горькому, – рішенням Особової наради НКВС СРСР ув'язнити у віддалені концтабори терміном від 3 до 5 років;

3) усіх заарештованих НКВС троцькістів, викритих слідством у причетності до терору, піддати суду Військової Колегії Верховного Суду із застосуванням до них відповідно до закону від 1.XII.1934 р. – розстрілу»³.

Це був універсальний рецепт, яким мали керуватися у своїй подальшій діяльності всі органи НКВС. Лютнево-березневий 1937 р. пленум ЦК ВКП(б) остаточно «освятив» цей рецепт.

В УСРР колишніх опозиціонерів, в основному троцькістів, вистачало серед партійних,

советських (радянських), господарських функціонерів, командирів Червоної армії різного рангу, працівників ідеологічного фронту (з науковими регаліями і без них). Від початку 1930-х рр. визначити їхню належність до справжніх троцькістів доволі складно. Це може бути темою окремого наукового дослідження. Тому надалі слово «троцькіст» стосовно тієї чи іншої людини ми будемо вживати без лапок, що не означає ідентифікацію цієї людини як реального троцькіста.

Були колишні прихильники Л. Троцького і серед співробітників НКВС. Ще у 1934 р. нарком внутрішніх справ УСРР В. Балицький видав наказ про перегляд співробітниками власних бібліотек з метою виявлення і вилучення «політично шкідливої» літератури⁴, аби не наразитися на обвинувачення у належності до троцькістів. З огляду на таку небезпеку, у 1934–1936 рр. органи НКВС намагалися діяти з хірургічною точністю стосовно цієї цільової групи політичних репресій. Майже кожен арешт троцькіста супроводжувався ретельним обрахунком можливих його наслідків. Але під час лютнево-березневого 1937 р. пленуму боротьба з прихованими троцькістами та з іноземними шпигунами була поставлена перед партійними і державними органами у повній зріст.

В. Балицький з вересня 1930 р. був членом Центральної контрольної комісії ВКП(б), а з лютого 1934 р. – членом ЦК ВКП(б) і прибув на пленум у супроводі групи своїх підлеглих. Ними були особливоуповноважений НКВС УРСР Н. Рубінштейн, начальник УНКВС по Харківській області С. Мазо, начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР Я. Письменний. Кампанію їм склали керівники інших територіальних органів НКВС СРСР, які раніше працювали в Україні, зокрема О. Абугов – начальник УНКВС по Кіровській області, який з 31 березня 1937 р. став начальником 4-го відділу (СПВ) УДБ НКВС УРСР. Вони жваво обговорювали все, що відбувалося на пленумі.

Згідно з порядком денним пленуму після обговорення питань, пов'язаних з долею лідерів

³ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под редакцией акад. А. Н. Яковлева; составители: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. М.: МФД, 2003. С. 756.

⁴ Про цей наказ згадується, зокрема, в архівній кримінальній справі колишнього співробітника НКВС УСРР В. Глебова. Він був заарештований 17 листопада 1936 р. за обвинуваченням у троцькістській діяльності. (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці України, далі – ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 33139-фп. Т. 1. Арк. 30 зв.).

«правих уклоністів» М. Бухаріна і О. Рикова⁵, фактично й інші питання, що обговорювалися і за якими ухвалювалися резолюції на пленумі, так чи інакше стосувалися діяльності органів НКВС. Найбільше торкався цих питань секретар ЦК ВКП(б) М. Єжов, менше ніж за п'ять місяців до того (26 вересня 1936 р.) призначений за сумісництвом наркомом внутрішніх справ СРСР, а також багато інших ораторів.

Так, у заключному виступі під час ранкового засідання 2 березня голова Ради народних комісарів (РНК) СРСР В. Молотов навів статистичні дані про загальну кількість «членів антисоветських, троцькістських організацій і груп», засуджених у період з 1 жовтня 1936 р. по 1 березня 1937 р., «у центральному і місцевому апараті» наркоматів (крім наркоматів оборони і закордонних справ), в Академії наук і вищих навчальних закладах, редакціях і видавництвах, советському апараті (згадав, зокрема, про двох заступників голови облвиконкому Київської області). Навів він такі дані й по органах суду і прокуратури – 17 осіб, у тому числі п'ять обласних прокурорів⁶.

Доповнив ці дані у виступі на ранковому засіданні 3 березня прокурор СРСР А. Вишинський: «В'ячеслав Михайлович тут сказав, що заарештованих за зв'язок з троцькістами і як троцькістів є 17 працівників суду і прокуратури. Я маю сказати, що їх, на жаль, більше (Молотов. Це вже засуджених.) Якщо засуджених, то це правильно. В дійсності заарештованих набагато більше. Одних прокурорів заарештовано 20 осіб (Молотов. Я цифри наводив тільки про засуджених.) Тоді це абсолютно точно. За останній час завдяки матеріалам, які ми отримали від НКВС, ми побачили, що у лавах прокуратури є троцькісти, зрадники, та у значній кількості. Такі, наприклад, колишній генеральний прокурор України, колишній наркомюст Михайлик, його помічник Бенедиктов, колишній київський прокурор Старовойтов, колишній прокурор Дніпропетровської області Ахматов [...]. Це все троцькістська агентура, що сиділа у нашому апараті. І природно, з такими

людьми не було жодної можливості правильно здійснювати нагляд [за слідством в органах НКВС], правильно боротися за соціалістичну законність»⁷.

Слова В. Молотова і А. Вишинського свідчили про те, що кожен із них мав власну статистику про хід репресій. При цьому досвідчений бюрократ В. Молотов використовував «тверді» цифри за результатами репресій, наводячи дані про кількість засуджених осіб. А. Вишинський, як головний законник в СРСР, здавалося б, теж мав діяти так, однак він казав про заарештованих, але ще не засуджених осіб, як про таких, які вже визнані судом злочинцями.

До них належали згадані ним М. Михайлик (нарком юстиції і генеральний прокурор УСРР з 3 липня 1933 по 17 січня 1935 рр., напередодні арешту – голова Споживчої спілки Донецької області, заарештований 3 вересня 1936 р.), Б. Бенедиктов (заступник наркома юстиції УСРР на початку 1930-х рр., на момент арешту 26 серпня 1936 р. – старший помічник генерального прокурора УСРР), Ф. Старовойтов (прокурор Київської області, заарештований 27 грудня 1936 р.) і Л. Ахматов (у 1935–1936 рр. – начальник відділу трудових колоній НКВС УСРР заарештований 31 липня 1936 р.)

Уже після початку лютого-березневого пленуму ЦК ВКП(б) рішення щодо подальшої їхньої долі прийняли члени Політбюро ЦК ВКП(б) Й. Сталін, В. Молотов і Л. Каганович: вони підписали так званий сталінський розстрільний список від 27 лютого 1937 р. У цьому списку Л. Ахматов, Б. Бенедиктов і Ф. Старовойтов були зазначені у частині «Україна – Київ» (56 осіб), а М. Михайлик – у частині «Україна – Донбас» (п'ять осіб)⁸.

Отже, В. Молотов уже знав про майбутні вироки у справах всіх чотирьох. Чи знав про це А. Вишинський? 3 березня, коли він виступав на пленумі, їх ще тільки відправляли з Києва до Москви, а обвинувальні висновки у справах прокурор СРСР затвердив пізніше. Але він не

⁵ М. Бухаріна і О. Рикова виключили зі складу кандидатів у члени ЦК ВКП(б) та з партії взагалі, ухвалили передати їхню справу до НКВС, і 27 лютого 1937 р. вони були заарештовані.

⁶ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1994. № 8. С. 18.

⁷ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 2. С. 13–14.

⁸ URL: <https://stalin.memo.ru/lists/list3/>. На сайті розміщено цифрову копію списку із зазначенням архівних пошукових даних: Російський державний архів соціально-політичної історії. Ф. 17. Оп. 171. Спр. 409. Арк. 5–12.

мав сумнівів щодо подальшої долі цих людей. За тиждень усі вони були засуджені Військовою колегією Верховного суду СРСР до розстрілу і розстріляні.

Довгі роки А. Вишинський, який ненавидів попередника М. Єжова на посаді наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоду, а потім мав непрості стосунки й з М. Єжовим, вів свою гру з органами ОДПУ–НКВС у тих межах, в яких дозволяв йому робити це Й. Сталін, але зрештою А. Вишинський переграв обох своїх візаві. Цього разу він вміло підіграв не союзному наркомату і не М. Єжову, а НКВС УРСР, визнаючи, що «троцькістський агент» Л. Ахматов саме як колишній прокурор Дніпропетровської області заважав «правильно боротися за соціалістичну законність». Схема НКВС УСРР з викриття у 1936 р. троцькістів в органах прокуратури пов'язувала їх з місцевим «троцькістським керівництвом» в УСРР та троцькістами у Москві рівня Г. П'ятакова та інших. А. Вишинського тоді це влаштувало.

Під час пленуму була порушена тема «засміченості» троцькістами Червоної армії. В цьому сенсі однією з головних фігур, про які йшлося, був колишній командир 8-ї окремої механізованої бригади Київського військового округу Д. Шмідт⁹. Багато хто з вищого компартійно-державного керівництва СРСР, зокрема і Й. Сталін, давно знали Д. Шмідта і мали особисті причини, м'яко кажучи, недолюблювати його. Під час лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) нарком оборони СРСР К. Ворошилов і голова РНК СРСР В. Молотов багато говорили про Д. Шмідта.

К. Ворошилов згадав, що серед заарештованих на той момент командирів Червоної армії

шестеро, і серед них Д. Шмідт, були у «генеральському чині», а В. Молотов – про те, що за кілька днів до арешту Д. Шмідта Наркомат оборони СРСР клопотав про нагородження його орденом Леніна¹⁰. «Але тепер, товариші, ми знаємо, що це найлютіший ворог», – підсумував В. Молотов¹¹.

На той момент слідство у справі Д. Шмідта було далеким від завершення. Після того, як він визнавав себе у чомусь винним, він неодмінно відмовлявся від своїх показів. У Москві його хотіли міцно пов'язати з «ворогами» певного рангу, насамперед серед військових, але через труднощі слідства могли виникнути й додаткові периферійні відгалуження в УРСР. Про що його допитували і що він казав на слідстві, у Києві достеменно не знали. І це напружувало і наркома внутрішніх справ УРСР В. Балицького, і його приятеля, командувача військами КВО І. Якіра.

Напевно В. Балицький, коли слухав промовців на пленумі, прокручував у голові усі можливі варіанти, згадуючи в яких справах спливало прізвище «найлютішого ворога» Д. Шмідта. Адже К. Ворошилов у своєму виступі спочатку зазначив: «І часто-густо у мене з органами тт. Балицького та Єжова бувають серйозні розмови щодо окремих кандидатур, що підлягають вигнанню з Червоної армії»; а потім апелював до В. Балицького, коли говорив про Д. Шмідта¹².

Та першочерговою для В. Балицького тоді була необхідність обговорити питання, пов'язані із Д. Шмідтом, з І. Якіром. Адже той клопотав перед Наркоматом оборони СРСР про нагородження Д. Шмідта, а співробітники Особливого відділу УДБ НКВС УСРР – підлеглі В. Балицького, вчасно не розгледіли у Д. Шмідті «найлютішого ворога», про що обом керівникам по суті дорікнув у своєму виступі М. Єжов.

⁹ Шмідт Дмитро Аркадійович (Гутман Давид Аронович, 1896–1937), від 1933 р. – командир 8-ї окремої механізованої бригади КВО, комдив. Затриманий співробітниками НКВС УСРР у Києві 5 липня 1936 р., відправлений до Москви і заарештований за звинуваченням в участі у «троцькістсько-зінов'євській контрреволюційній терористичній організації». 11 місяців перебував під слідством. «Визнав» свою причетність до «військово-фашистської змови» у Червоній армії. Військовою колегією Верховного суду СРСР 19 червня 1937 р. засуджений до розстрілу, наступного дня розстріляний. Реабілітований 6 липня 1957 р. Документи з його архівної кримінальної справи, що зберігається в ГДА СБУ (Ф. 6, оп. 1, спр. 43268-фп), див.: Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС так званої «Військово-фашистської змови у Червоній Армії». З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Науковий і документальний журнал. 1997. № 1/2 (4/5). С. 135–168.

¹⁰ Про особисті якості Д. Шмідта, зокрема про його ставлення до військової служби, свідчило те, що під час Першої світової війни він воював у складі діючої Російської імператорської армії і за хоробрість був нагороджений Георгіївськими хрестами всіх чотирьох ступенів, а пізніше як командир Червоної армії став кавалером двох орденів Червоного прапору.

¹¹ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1994. № 8. С. 6–9, 16–17, 18, 24–25.

¹² Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1994. № 8. С. 12, 16.

Так само в НКВС УСРР фактично «прогавили» Л. Ахматова, прізвище якого як «викритого ворога» також пролунало на пленумі. Вірогідно, його справа і справа згаданого нами у підстрочнику колишнього співробітника НКВС УСРР В. Глебова потрапили у розряд статистики репресованих співробітників НКВС. Цю статистику від моменту очолювання ним НКВС СРСР вів сам М. Єжов. І на пленумі він озвучив ці дані.

У виступі на вечірньому засіданні 2 березня М. Єжов заявив, що, коли він прийшов у НКВС СРСР, на початку листопада 1936 р. йому стало ясно, що «треба подивитися у себе, чи немає якоїсь вади». Він мав на увазі кадровий склад органів НКВС. За його словами, «за цей час довелося 238 осіб заарештувати, з них по ГУДБ 107 осіб».

М. Єжов пояснив членам ЦК: «Аби вас ця цифра не лякала, я маю тут сказати, що ми підходили до колишніх опозиціонерів, які працювали у нас, з особливою, набагато суворішою міркою. Одного факту було достатньо – того, що він приховав від партії й від органів НКВС свою колишню належність до троцькістів, аби його заарештували. Ми розглядали це як зраду, тому що внутрішній закон наш вимагає під страхом кримінальної відповідальності заповнювати всі документи правдиво, не приховуючи нічого. Тому ми на підставі наших внутрішніх законів таких людей заарештовували»¹³.

Цю частину виступу М. Єжова його підлеглий В. Балицький міг сприймати відносно спокійно. Він знав про троцькістське минуле деяких своїх співробітників, іноді використовував це знання з метою кращої керованості ними і був впевнений, що тримає ситуацію під своїм контролем. Навіть ремарка М. Єжова про те, що «з 238 осіб заарештованих є досить порядна група активних троцькістів, які вели свою підривну роботу», могла насторожити, але не надто схвилювати В. Балицького, адже той же В. Глебов не вів «підривної роботи», і м'яке рішення Особливої наради при НКВС СРСР в його справі (ув'язнення до виправно-трудового табору строком на три роки¹⁴) підкреслювало цю обставину.

Але чим далі, тим більше В. Балицькому довелося напружуватися і уважно слідкувати за кожним словом оратора. Йшлося вже не про кадри НКВС, а про діяльність органів НКВС у попередній період. М. Єжов почав обігрувати з усіх боків слова Й. Сталіна, що, мовляв, НКВС запізнився на чотири роки у викритті «троцькістсько-зінов'євської змови».

Як один із прикладів, він навів те, що у 1932 р. були отримані дані про існування в УСРР «контрреволюційної організації», яка мала «свій український центр». Після зачитування М. Єжовим якогось матеріалу, Й. Сталін перепитав, про який рік йшлося. Мабуть, хотів переконатися у своїй правоті про запізнення НКВС на чотири роки. І почув бажане. М. Єжов заявив, що «ці матеріали були повністю підтверджені у 1932 році», але, «не дивлячись на це, Коцюбинський та всі інші тільки у 1936 р. були заарештовані». В. Балицький уточнив, що їх заарештували у 1934 р. М. Єжов продовжив: «У 1934 р. були усі зачіпки, які давали можливість викрити не лише українські, але і московські центри»¹⁵.

Це прозвучало двозначно. Можливо, готуючи свій виступ, М. Єжов дійсно переплутав, в якому році заарештували Ю. Коцюбинського. Можливо, він навмисно згущував фарби. Хоча з доповіді М. Єжова, реплік його, Й. Сталіна і В. Молотова під час виступу на пленумі В. Балицького можна зробити припущення, що вони тоді не намагалися негайно «підтопити» наркома внутрішніх справ УРСР. Вони знали про довгорічні тертя між В. Балицьким і Г. Ягодою, а у центрі їхньої уваги були політичні і службові «помилки» Г. Ягоди як колишнього очільника НКВС СРСР.

Тим не менш у М. Єжова для В. Балицького був ще один гострий сюжет. Важливою частиною доповіді М. Єжова було висвітлення зв'язків деяких опозиціонерів із різними керівниками НКВС, звідки і впливали «провали» у боротьбі з троцькістами. Приділивши головну увагу вже заарештованому колишньому начальнику СПВ ГУДБ НКВС СРСР Г. Молчанову, М. Єжов порушив питання, чи був Молчанов одинаком-зрадником?

¹³ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1994. № 10. С. 21.

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 33139-фп. Т. 2. Арк. 13; Т. 1. Арк. 77, 79.

¹⁵ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1994. № 10. С. 22–23.

М. Єжов ще не висловив припущення про існування «троцькістської організації» в НКВС. Тоді йшлося про належність окремих співробітників до таких «організацій» на стороні. Знову як про один із прикладів він дещо плутано, але наполегливо розповів про свідчення заарештованого 16 листопада 1936 р. «керівника троцькістської організації на транспорті» Я. Лівшиця¹⁶, згідно з якими членом «організації» був колишній т.в.о. начальника СПВ ДПУ, а потім начальник СПВ УДБ НКВС УСРР Б. Козельський¹⁷. Інформування останнім Я. Лівшиця про наявні матеріали про антисоветську діяльність троцькістів було наведено як один із трьох таких прикладів в органах НКВС СРСР у резолюції пленуму «Уроки шкідництва, диверсії та шпигунства японо-німецько-троцькістських агентів», що була ухвалена 3 березня 1937 р. за доповіддю М. Єжова¹⁸.

В. Балицький знав, що ця тема спливе, і у своєму виступі теж торкнувся її, про це ми скажемо трохи далі. Після доповіді М. Єжова він виступав четвертим. До нього виступили головний «винуватець урочистостей» Г. Ягода, начальник УНКВС по Ленінградській області Л. Заковський і 1-й заступник наркома внутрішніх справ і начальник ГУДБ НКВС СРСР Я. Агранов. Сценарій того засідання передбачав спочатку виступи тих, хто викривав старе керівництво НКВС СРСР, з тими, хто мав виправдовуватися: М. Єжов (звинувачував) – Г. Ягода (виправдовувався), Л. Заковський (жорстко критикував Г. Ягоду) – Я. Агранов (виправдовувався, але теж зробив свій внесок у критику Г. Ягоди). Далі виступили В. Балицький (критикував персонально Г. Ягоду), Г. Камінський (нарком охорони здоров'я СРСР, теж критикував Г. Ягоду), С. Реденс (начальник УНКВС по Московській області, люто викривав Г. Ягоду).

Вранці 3 березня політичне побиття Г. Ягоди з новою силою продовжив 1-й секретар Північно-Кавказького (з 13 березня 1937 р. – Азово-Чорноморського) крайкому ВКП(б) Ю. Євдокимов

(«Фімка-чекіст»). Він зробив історичний екскурс у своє багате чекістське минуле для того, щоби підкреслити нікчемність Г. Ягоди на тлі «мудрого» керівництва Й. Сталіна, і закінчив свій виступ словами: «[...] З доповіді т. Єжова і з виступів товаришів абсолютно ясно, що обстановка, що склалася останніми роками в органах НКВС, нікуди не годиться, і головним винуватцем цього є Ягода. [...] Я вважаю, що за цю справу екс-керівник НКВС повинен відповідати за всіма суворостями закону [...]. Потрібно притягнути Ягоду до відповідальності. [...]»¹⁹.

Нищівна критика Г. Ягоди була «мейн-стрімом» при обговоренні проблем НКВС. Але у доповіді і заключному слові М. Єжова або з тактичних міркувань (гра в об'єктивність), або стратегічно, на перспективу, дещо завуальовано лунали критичні нотки і на адресу інших керівників НКВС, зокрема й В. Балицького. Так, розповідаючи про наслідки «шкідницьких» дій Г. Молчанова, М. Єжов заявив:

«І мушу сказати, що в результаті цього створилося таке становище, що ось такі феодалські князьки сидять, які живуть, як хочуть, а сюди приїжджають якось відзвітувати. І часто такий феодалський князьок працював краще, ніж у центральному апараті. Він сам розгортав роботу по-своєму, і виходило краще. Трохи був такий феодалізм в Україні (Балицький. Але це добре, а не погано.) А разом працювали в Україні непогано»²⁰. Останні слова мали дещо згладити випад М. Єжова проти «князька».

Тепер повернімося до виступу В. Балицького. Він відразу заявив, що не буде зупинятися на фактах, які всім відомі, маючи на увазі ситуацію у центральному апараті НКВС СРСР. Він наче дистанціювався від подій 1931–1932 рр., особливо у зв'язку із з'ясуванням на пленумі питання щодо висування Г. Молчанова на роботу у Москві. В. Балицький наголосив, що зупиниться «на українській роботі», оскільки «майже все своє свідоме життя пропрацював на Україні в органах

¹⁶ 2-й заступник наркома шляхів сполучення СРСР з 4 серпня 1935 по 14 листопада 1936 рр.

¹⁷ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1994. № 10. С. 27.

¹⁸ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 2. С. 23.

¹⁹ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 2. С. 3–7.

²⁰ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 2. С. 20.

ЧК–ДПУ», і пообіцяв, що зупиниться також на «окремих проривах і окремих сигналах, які йшли з України».

Почав він із головного політичного питання – боротьби з троцькістами. Він заявив, що «ще 1934 р. на Україні була викрита велика троцькістська організація, яку очолював Коцюбинський», і нагадав, що Ю. Коцюбинський «обіймав велике становище, був заступником голови Раднаркому, головою Держплану України, членом Оргбюро ЦК КП(б)У. Та група троцькістів, яку очолював Коцюбинський, також обіймала досить чільне становище на культурному фронті, у Держплані і т. д.». Отже, сферу впливу троцькістів в УСРР В. Балицький обмежив «культурним фронтом» і Держпланом. Про інші партійні, державні, військові, кооперативні та громадські структури не йшлося.

Не заглиблюючись у цю тему, В. Балицький далі виклав «сигнальну лінію»: «І вже тоді, за показами низки осіб ми мали сигнали як про тактичні установки всесоюзного троцькістського центру, так і про окремих персон, що входили до його складу». Під персонами мався на увазі Г. П'ятаков: «Ще у вересні 1934 р. були прямі вказівки на П'ятакова. [...] Коцюбинський [...] встановив зв'язок, підтримував цей зв'язок і отримувал керівні вказівки безпосередньо від П'ятакова до самого останнього часу, тобто до 1934 року».

В. Балицький побідкався, що порушувати питання про Г. П'ятакова тоді було важко. Той був 1-м заступником наркома важкої промисловості СРСР і членом ЦК ВКП(б), і нарком важкої промисловості СРСР і член Політбюро ЦК ВКП(б) Г. Орджонікідзе не віддав би його НКВС без бою²¹. Але, зазначив В. Балицький, переводячи стрілки на Г. Ягоду, «вже тоді, якби наша центральна агентура працювала як слід, можна було б багато з'ясувати». М. Єжов жваво підхопив і загострив цю тезу: «Якби ця центральна агентура була, Всеволоде Апполоновичу, тоді можна було б».

Другим «великим сигналом» В. Балицький вважав те, що у жовтні 1934 р. від агентури були

отримані відомості про те, що один із членів «тієї самої троцькістської організації» заявляв про те, що «у центрі уваги троцькістської організації стоїть проблема війни. У зв'язку із можливістю найближчим часом війни, троцькісти в їхній агітації ставлять питання про необхідність перевороту і повернення Троцького». Важко сказати, чи знав В. Балицький про архетипічні страхи Й. Сталіна, пов'язані з Л. Троцьким, але він сказав те, що сказав.

В. Балицький вважав, що і третій сигнал був «також виключно важливий». Він розповів, що «наприкінці 1934 р. у Харкові була конференція групи троцькістів, які потім були арештовані, де вони прийняли рішення про терор». За словами В. Балицького, «Коцюбинський і вся його компанія отримала 5 років заслання. Терористична харківська група отримала 10 років. На цьому справа і закінчилася. [...] Основний центр, що керував терором, у складі Коцюбинського, Логінова і Голубенка тоді ще не був нами відкритий. Щоправда, я маю сказати, що [...] ми отримали деякі відомості про Голубенка. [...] Але я маю сказати і визнати свою провину в тому, що я не домігся, не наполіг у нас у ЦК КП(б)У на арешті Голубенка»²². З репліки М. Єжова, яку він висловив з цього приводу, було зрозуміло, що вони з В. Балицьким покладали політичну відповідальність за несвоєчасний арешт М. Голубенка ще на когось.

Таким був зміст виступу наркома внутрішніх справ УРСР щодо боротьби з троцькістами у попередні роки, коли НКВС «запізнився». Параметри боротьби в його викладі обмежувалися чітко визначеним колом людей і сферами їхньої професійної і відповідно «зрадницької» діяльності, без виходів на керівників будь-якого рангу, крім тих, що вже були репресовані.

«Троцькісти-терористи» теж були, але не такими вже і страшними, і міри покарання їм визначали відповідні. Звичайно, можна було б згадати працівників органів прокуратури, про яких наступного дня скаже А. Вишинський, але ж судового рішення за їхніми справами ще не було, і до того ж Л. Ахматов перед арештом сидів під

²¹ Г. Оджонікідзе був змушений це зробити вже в іншій політичній ситуації у вересні 1936 р., після першого Московського судового процесу у справі «Об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру», за результатами якого Г. Зінов'єв, Л. Каменев та багато інших осіб, прізвища яких згадували на пленумі, були розстріляні.

²² Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1994. № 12. С. 20–21.

боком у В. Балицького. Краще було промовчати.

Після доповіді про боротьбу з троцькістами нарком внутрішніх справ УРСР перейшов до критики колишнього центрального керівництва. Не зважаючи на те, що, за його словами, він сперечався з Г. Ягодою, «ці суперечки мали ввічливий і делікатний характер». Так само тональність його подальшої критики Г. Ягоди теж була досить стриманою.

Судячи зі стенограми пленуму, це найбільше не сподобалось В. Молотову, який став наполягати на тому, що при оцінці роботи Г. Ягоди головне – «політична сторона справи». Реагуючи на це, В. Балицький дав свою оцінку: «Я і хотів сказати, що у Ягоди не було політичного обличчя»²³. Навряд чи це було саме те, що хотіли почути від нього.

Далі В. Балицький заявив, що «хотів кілька слів сказати про засміченість апарату НКВС. Насамперед, щодо Козельського. Хоча за показами Лівшиця зв'язок Козельського з Лівшицем відноситься до 1931–1932 років». Тобто В. Балицький був готовий обговорювати питання, пов'язані з людиною, якої вже понад рік, як не було в живих. При цьому він підкреслив, що йдеться про більш ранній період, коли існував зв'язок між викритим у 1936 р. «керівником троцькістської організації на транспорті» Я. Лівшицем (розстріляним 1 лютого 1937 р.) і членом ще якоїсь «організації» Б. Козельським. Самого В. Балицького тоді в ДПУ УСРР не було, він працював у Москві. В. Балицький про це не сказав, але явно мав це на увазі:

«Це в жодному разі не зменшує моєї провини і взагалі всю справу про Козельського треба розглянути як слід. Ми цим зараз ґрунтовно займемося. Не слід забувати, що Ліфшиць в Україні працював в органах ЧК у перші роки радянської влади. У нього, звичайно, залишалися і мали залишитися деякі зв'язки, потім він знову повертався в Україну, був на господарській роботі. Потрібно зараз ще міцніше взятися і розкрити всі його зв'язки»²⁴.

Від 1924 р. Я. Лівшиць обіймав керівні господарські посади у Харкові, а у квітні 1927 – січні 1928 рр. перебував у тривалому службовому відрядженні у Німеччині. Він був активним троцькістом, і у лютому 1928 р. його виключили з партії і перевели з роботи в УСРР на Далекий Схід. Рік потому він був поновлений у партії і незабаром виїжджав у нове відрядження до Німеччини (травень–липень 1928 р.). Потім продовжував отримувати нові призначення на керівні посади у Харкові. За успіхи у будівництві Харківського тракторного заводу у 1931 р. був нагороджений орденом Леніна. До 16 грудня 1933 р. він обіймав посаду начальника Південної залізниці²⁵. Переїхавши до Росії, Я. Лівшиць залишив в УСРР багато приятелів серед керівників різного рівня, серед яких був і командувач військами КВО І. Якір. Все це не обіцяло легкого життя органам НКВС УРСР і особисто наркому В. Балицькому.

Оскільки йшлося про «засміченість апарату НКВС», то В. Балицький, крім зв'язків між Я. Лівшицем і Б. Козельським, згадав ще про І. Сосновського – нещодавно викритого М. Єжовим «шпигуна» у лавах НКВС. Цей сюжет був надзвичайно важливим, і про належність ще когось зі співробітників НКВС УРСР до троцькістів або про їхні зв'язки з троцькістами В. Балицький більше нічого не сказав.

Однак про троцькістів на пленумі говорили й партійні керівники УСРР. На ранковому засіданні 27 лютого 1-й секретар ЦК КП(б)У С. Косіор зробив це завуальовано, критикуючи метод кооптації (тобто призначення), а не висування шляхом виборів згідно з уставом ВКП(б), упродовж 2–3 місяців до складу Київського обкому КП(б)У 50 осіб²⁶.

Акцентовано і гостро підняли цю тему інші партійні і державні керівники, коли прийшов час висловити претензії 2-му секретарю ЦК КП(б)У або, як його називали злі язики, «другому 1-му секретарю ЦК КП(б)У» і колишньому за сумісництвом (до 16 січня 1937) 1-му секретарю Київського обкому КП(б)У П. Постишеву. Розпочав

²³ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1994. № 12. С. 21–22.

²⁴ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1994. № 12. С. 22.

²⁵ Скоркин К.В. Обречены проиграть. (Власть и оппозиция 1922–1934). М.: ВивидАрт, 2011. С. 622–623.

²⁶ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1993. № 6. С. 10.

це політичне побиття на ранковому засіданні 4 березня сам П. Постишев. Від моменту його появи в УСРР в якості сталінського сатрапа він був головним ініціатором нещадної боротьби з «українським націоналізмом» в усіх його проявах. Ще раніше це стало улюбленою темою й для В. Балицького. В цьому питанні вони завжди діяли в унісон і вкрай жорстоко.

Активність П. Постишева доповнювала його дружина, «стара партійна діячка» Т. Постолюк²⁷, яка іноді з'являлася і в будівлях ДПУ–НКВС УСРР/УРСР. Свого часу цей сімейний дует був одним із головних авторів тези про політичне блокування українських націоналістів з троцькістами. Але якщо стосовно боротьби з «націоналістами» до П. Постишева не було претензій, то з «троцькістами» все виявилось набагато гірше.

Про масштаб проблеми троцькістів в УРСР свідчили цифри, які навів у своєму виступі сам П. Постишев. За його словами, у 1933–1937 рр. було викрито і виключено з партії 11 тис. «усіляких ворогів», з них понад 7 тис. троцькістів. Йшлося про результати «генеральної чистки партії» (в УСРР з червня 1933 по січень 1935), перевірки і обміну партійних документів та арештів колишніх вже партійців у 1935–1937 рр. Багатьох з виключених з партії, за висловом П. Постишева, «посадили». До числа останніх, до речі, входив і ще не засуджений Л. Ахматов.

Однак секретар ЦК КП(б)У був змушений перерахувати завідувачів відділів та інших працівників Київського обкому КП(б)У, які були викриті як «вороги» і заарештовані, і яких він, мовляв, «не помітив», адже знав, що «жоден з них у минулому троцькістом не був»²⁸. Просування цих людей у партійному апараті відбулося шляхом кооптації, про що й говорив С. Косіор.

Крім перерахованих раніше працівників Київського обкому, П. Постишев назвав колиш-

нього директора Харківського канатного заводу Д. Файбушенка, стосовно якого він, П. Постишев, «дуже жорстко помилився», оскільки з'ясувалося, що той був «запасним членом троцькістського центру» в УСРР²⁹.

Ще одне прізвисько він згадав, перекладаючи політичну відповідальність за недостатню чистку Київської партійної організації від троцькістів у попередні роки на Д. Мануїльського – секретаря виконавчого комітету і члена Президії виконкому Комуністичного Інтернаціоналу. Відповідальність Д. Мануїльського виходила з того, що проводити чистку йому допомагав «ворог» О. Дзеніс: «Ось т. Мануїльський чистив Київську партійну організацію. (Мануїльський. На жаль, не дочистив). Так, не дочистив, тому що Дзеніс допомагав. Якби не було Дзеніса, справа була б краща, а то взяв з Москви допомагати собі Дзеніса»³⁰.

О. Дзеніс мав колоритну біографію: активний учасник революційних подій 1917 р. у Петрограді, військовий комісар різних дивізій РСЧА, голова підпільного Військово-революційного комітету у Ризі (Латвія), у 1919 р. – уповноважений, згодом – військовий комісар штабу і член Революційної військової ради 15-ї армії РСЧА. О. Дзеніс знав, що і як відбувалося у Петрограді у 1917 р., як створювалася Червона армія, що відбувалося на фронтах громадянської війни у Росії у 1918–1920 рр., і про роль у всьому цьому Л. Троцького.

У листопаді 1920 – червні 1923 рр. він був начальником і комісаром Інформаційно-статистичного відділу Реєстраційного управління Польового штабу РСЧА (з квітня 1921 р. – Розвідувального управління Штабу РСЧА). У 1922 р. за лінією Розвідупра виїжджав до Німеччини (володів німецькою і французькою мовами), а у червні–вересні 1923 р. займався підривною діяльністю у Латвії, де був заарештований місце-

²⁷ Постолюкська Тетяна Семенівна (1899–1938), колишній секретар парткому ВУАМЛІН, згодом – безробітна. Заарештована разом з чоловіком у Москві у ніч на 22 лютого 1938 р. За «участь у контр-революційній терористичній організації» Військовою колегією Верховного суду СРСР 26 серпня 1938 р. засуджена до розстрілу і того ж дня розстріляна. (<https://ru.openlist.wiki/>).

²⁸ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 5-6. С. 3, 6–7.

²⁹ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 5-6. С. 5–6. Файбушенко Давид Мойсейович (1898–?) заарештований 22 грудня 1934 р. За рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 1 серпня 1935 р. ув'язнений на три роки. Відбував покарання у Воркутинському відділенні Ухтомсько-Печерського ВТТ НКВС СРСР до 22 лютого 1939 р. (<https://lists.memo.ru/d33/f372.htm#n198>).

³⁰ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 5-6. С. 7–8.

вою контррозвідкою і засуджений до п'яти років каторги.

Після обміну політичними в'язнями у січні 1926 р. повернутий до Москви, призначений заступником начальника Управління промисловості Наркомату внутрішньої торгівлі СРСР та зарахований до резерву РСЧА. Його кар'єру співробітника советської військової розвідки було перервано, та за свої заслуги у 1928 р. він був нагороджений орденом Червоного прапора. Паралельно зі службою у Наркоматі у 1926–1927 рр. він навчався на факультеті советського будівництва Московського університету, а змінивши місце роботи (у серпні 1927 – липні 1930 – науковий співробітник Інституту Леніна), – на правовому відділенні Інституту червоної професури.

У подальшому О. Дзеніс став партійним працівником: від серпня 1930 – заступник завідувача і т.в.о. завідувача культурно-просвітницького відділу Московського міського комітету ВКП(б), від грудня 1930 – член бюро президії Комуністичної академії та Інституту червоної професури. Вірогідно, з часів роботи у Розвідупрі він зберігав тісний зв'язок з керівниками Комінтерну, зокрема з Д. Мануїльським.

Від квітня 1934 р. працював в УСРР: професор і віце-президент, від 1935 р. – президент Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН); відповідальний редактор журналу «Під марксо-ленінським прапором»; завідувач кафедри радянського будівництва Інституту червоної професури при ВУЦВК. Від січня 1935 р. – член ЦВК УСРР 13-го скликання³¹. Був автором близько 40 науково-популярних та пропагандистських праць з питань «партійно-радянського будівництва» і на міжнародні теми, в т. ч.: «Фашизм у Латвії», «Німецький фашизм: Про соціальну природу і масовий базис гітлерівської партії» (1933), «Завдання зміцнення диктатури пролетаріату в другій п'ятирічці» (1934), «Італо-абіссінська війна» (1935)³².

Кінець діяльності О. Дзеніса поклав його арешт у Києві 9 листопада 1936 р. Він теж був внесений до сталінського розстрільного списку від 27 лютого 1937 р., засуджений 9 березня 1937 р. Військо-

вою колегією Верховного суду СРСР до розстрілу і наступного дня розстріляний.

Згадкою прізвищ працівників Київського обкому КП(б)У, а також Д. Файбушенка і О. Дзеніса, й обмежився П. Постишев у своєму виступі на ранковому засіданні пленуму 4 березня. Для В. Балицького цей набір людей був цілком очікуваним. Проте тема була не закрита. На вечірньому засіданні її обговорення продовжили головний редактор газети «Правда» Л. Мехліс і 1-й секретар Київського обкому КП(б)У С. Кудрявцев, а на вечірньому засіданні 5 березня – голова РНК УРСР П. Любченко, 1-й секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич і 3-й секретар ЦК КП(б)У М. Попов.

Л. Мехліс у своєму виступі торкнувся теми нескромності регіональних партійних керівників, які наче не помічали, що навколо них «сильно розвинене місництво та підлабузництво». Тут, як він висловився, «виникає і питання про вождізм місцевих партійних організацій». Як один із прикладів він навів ситуацію у Київській обласній партійній організації.

Л. Мехліс заявив: «У Києві теж розвинене підлабузництво. У газеті «Пролетарська Правда» [друкований орган Київського обкому і міському КП(б)У – С.К.], я вам наведу один номер, і в цьому номері прізвище керівника обласної партійної організації повторюється приблизно шістдесят разів. [...] Мені здається, що троцькісти, які шістдесят разів називали прізвище керівника обласної партійної організації в газеті, безсумнівно дискредитували його. (Голос із місця. Кого?). Ви ж знаєте, хто керував обласною партійною організацією, звісно, Постишев. Але, т. Постишев виступив тут, і виступ його носив такий характер, начебто т. Постишев не зробив ще всіх висновків до кінця з цього положення, бо про підлабузництво він ні слова не згадав. Це означає, що т. Постишев не помічав цього підлабузництва!³³.

Отже, П. Постишев «не помічав» підлабузництва з боку троцькістів, до яких Л. Мехліс зарахував і «відомого лівака» О. Дзеніса. Шпилька П. Постишева на адресу Д. Мануїльського стосов-

31 Алексеев М.А., Колпакиди А.И., Кочик В.Я. Энциклопедия военной разведки. 1918–1945 гг. М.: Кучково поле, 2012. С. 277–278.

32 Рубльов О.С. ДЗЕНІС Освальд Петрович. Энциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка", 2004. С. 377.

33 Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. Вопросы истории. 1995. № 7. С. 12.

но О. Дзеніса повернулася бумерангом до нього: П. Постишев критикував Д. Мануїльського за те, що той привіз з Москви в Україну О. Дзеніса, а сам «не помічав» підлабузництва з боку того ж О. Дзеніса, і це виглядало не просто дивно, а й підозріло. П. Постишев мовчки проковтнув це. Але це були ще квіточки, ягідки були попереду.

Наступник П. Постишева на посаді 1-го секретаря Київського обкому КП(б)У С. Кудрявцев, продовжуючи розвивати тези постанови ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. про незадовільне партійне керівництво обкому і про недоліки у роботі ЦК КП(б)У, додав багато нового фактичного матеріалу щодо цього та спрямував вістря критики за недоліки персонально на П. Постишева.

Деякі недоліки С. Кудрявцев пов'язав із темою троцькістів: «У жовтні місяці [1936 р.] виявилось, що у складі Пленуму Київського обкому з-поміж кооптованих виявилось багато троцькістів. [...] Під час обговорення рішення Пленуму на районних партійних активах члени партії почали вимагати відзначити відповідальність за цю справу секретарів обкому, оскільки всім відомо, що кооптація до складу обкому проводилася насамперед з ініціативи тт. Постишева та Ільїна. У відповідь на цю вимогу керівники обкому, зокрема т. Постишев, висунули теорію колективної відповідальності. Він говорив у своїх виступах на активі: «Що, ви крові хочете? Усі ми винні у цій справі». Цим самим прикривав свою провину, провину Ільїна та грубі помилки Київського обкому з кооптацією членів обкомів»³⁴.

При обговоренні кооптації троцькістів до складу Київського обкому КП(б)У не чіпали питання про обставини викриття цих людей органами НКВС. Йшлося виключно про політичну сторону. Але один сюжет, який виклав у своєму виступі С. Кудрявцев, стосувався і НКВС. Він розповів про гоніння на члена партії, колишню аспірантку ВУАМЛІНа Ніколаєнко, яка намагалася викривати «ворогів», але їй скрізь затуляли рота. Зокрема, за словами С. Кудрявцева, вона «заявила, що у ВУАМЛІНі сидять вороги. Троцькісти зрозуміли, що це для них людина небезпечна».

А далі С. Кудрявцев завдав удару по дружині П. Постишева: «І ось руками Постоловської,

яка була у дружбі з усією цією бандою, почали її цькувати. Їй висунули різні звинувачення – контрреволюціонерки, націоналістки, божевільної, які зараз розлетілися, як дим. У неї відбирали та повертали партквиток, її вигнали з ВУАМЛІН. Коли вона, працюючи на курсах політвідділу залізниць, на провокаційне питання Кулика, пов'язаного з бандою ВУАМЛІНу, чому пішла з ВУАМЛІНу, сказала, що там сидять вороги і Постоловська, як цариця, сидить, оточена ворогами, справа дійшла до Постоловської. Вона пішла у міськком і обком і через Санова домоглася виключення Ніколаєнко з партії за наклеп на ВУАМЛІН, причому само виключення було оформлено з підробкою. [...]

Після виключення з партії її хотіли заарештувати, перешкодив їй арешту т. Балицький. [...] Після того, як у квітні 1936 р. за заявою на ім'я т. Сталіна комісія КПК відновила Ніколаєнко, їй вісім місяців не давали партквитка та роботи, організовували стеження. Тільки 14 січня 1937 р. їй видали новий партквиток. (Голос із місця. Після рішення ЦК ВКП(б).) Постоловська у справі Ніколаєнко виглядає ганебно».

Історія з «викривальницею» П. Ніколаєнко як певного типу людей того часу деякою мірою висвітлена в літературі. Тут важливо зафіксувати, що у викладі С. Кудрявцева в цій історії В. Балицький опинився з «правильного» боку барикад, а П. Постишев і його дружина – ні. П. Постишев не захищав свою дружину, промовчав і так само мовчки вислухав наступну порцію критики на свою адресу:

«Самокритика в партійній організації затискала, зате пишно розцвітала парадність, галас. Такі приклади парадності та галасу, самовихвалянь та телячих захоплень, як численні вітання, бурхливі овації та всі стоячи зустрічають керівника обкому – все це дуже широко практикувалося в Київській організації. Обстановка галасу навколо т. Постишева зайшла так далеко, що де-не-де вже гучним голосом говорили про соратників Постишева, найближчих, найвірніших, кращих, найвідданіших, а ті, хто не доріс до соратників, називали себе постишевцями (Ашраф'ян, Наумов, Дитюк та ін.)»³⁵.

³⁴ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 7. С. 16–17.

³⁵ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 7. С. 18–19.

Знову йшлося про те, що культ місцевого вождя створювали викриті «вороги» – ті, хто називали себе постишевцями, – завідувач відділу партійної пропаганди і агітації ЦК КП(б)У і директор Українського інституту червоної професури З. Ашраф'ян³⁶, начальник сектору легкої промисловості Держплану УСРР Д. Наумов-Леках³⁷ та ін. І знову виходило, що П. Постишев «не помічав», а НКВС не дрімав і викрив «ворогів».

Тези про кооптацію за ініціативи П. Постишева до складу Київського обкому троцькістів, гоніння його дружини і троцькістів проти П. Ніколаєнко, вихваляння і підлабузництво з боку постишевців – троцькістів на адресу свого кумира були доповнені іншими сюжетами і перетворили критику 2-го секретаря ЦК КП(б)У на всебічну. Показово те, що під час цієї частини промови С. Кудрявцева, судячи зі стенограми засідання, не було подано жодної репліки з президії й зали засідань, хоча оратор вже давно вичерпав свій час. Не дивлячись на жвавість і численні репліки П. Постишева, які він відпускав усі попередні дні під час виступів інших людей, мабуть, присутні відчували, що розпочато процес політичного вбивства чергової жертви.

Згадав С. Кудрявцев і про прояви, говорячи сучасною політичною мовою, популізму з боку П. Постишева – хвороби, якою страждали майже всі тодішні більшовицькі вожді, але у випадку з П. Постишевим це дійсно набуло величезних масштабів:

«Відомо, що Постишев виявляв чималу ініціативу в питанні турботи про дітей. Відомо, що свою увагу до дітей він поширював далеко за межі України [...] Однак підлабузницькі елементи в обстановці парадності і галасу сильно випинали роль т. Постишева в цій справі, дуже мало говорили, а іноді й зовсім не говорили, про те, що матеріальні, культурні заходи, які проводяться в нашій країні щодо дітей, є насамперед результат турботи партії та влади про дітей, результат перемоги соціалізму у нашій країні.

Ці підлабузники представляли т. Постишева у вигляді доброго багатого дядька, який з рогу

достатку обсипає дітей подарунками: постишевськими ялинками, постишевськими кімнатами, постишевськими іграшками, палацами піонерів, дитячими майданчиками та парками і т. д. Така практика керівництва організацією давалася взнаки і на підборі кадрів»³⁸.

Перехід С. Кудрявцева у своєму виступі від турботи про дітей до кадрової політики виглядає дещо штучним. Це можна пояснити тим, що стрижнем виступу було викриття «помилки» П. Постишева і «ворожих» постишевських кадрів. Оратор і надалі озвучував факти, про які не з чуток знав В. Балицький. Прибувши наприкінці 1932 р. в УСРР, вони разом із П. Постишевим чистили українські кадри, але результат цієї чистки зараз фактично зводили нанівець:

«У 1933 р. в Україні було добре і міцно проведено розгром контрреволюційних націоналістів. [...] На зміну націоналістам прийшли під маркою своїх перевірених кадрів Ашраф'яни, Дзеніси, Гірелі, Радькови і т. д., яких в одній з промов т. Постишев назвав більшовицькою кров'ю партії. [...] Чого ж дивного, що за такої практики керівництва у такій обстановці роботи Київської організації у низці її найважливіших ланок звили собі міцне гніздо контрреволюційні елементи. Там, де запущено партійну роботу, там, де затиснута самокритика, там, де сімейність, підлабузництво та груповщина, там готовий ґрунт для роботи контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських та правих шкідників, шпигунів та диверсантів»³⁹.

Це звучало як вирок. У столичній партійній структурі були «міцне гніздо» і «готовий ґрунт для роботи контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських та правих шкідників, шпигунів та диверсантів». Як це слід було розуміти? Ясно, що головним винуватцем появи «гнізда» був П. Постишев. Але хто спізнився з виявленням цього? Лише партійці? В. Балицький у своєму виступі боротьбу з троцькістами позначив дуже обтічно і своєю «сигнальною лінією» вивів її за межі УРСР. Він не сказав ні слова ані про ситуацію у Київському обкомі партії, ані про справу

³⁶ Ашраф'ян Зармайр Андрійович (1898–1937) заарештований 14 листопада 1936 р., засуджений 16 березня 1937 р. до розстрілу, того ж дня розстріляний.

³⁷ Наумов-Леках Давид Борисович (1887–1937) заарештований 10 січня 1937 р., внесений до сталінського розстрільного списку від 27 лютого, засуджений 9 березня 1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до розстрілу, наступного дня розстріляний.

³⁸ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 7. С. 19–20.

³⁹ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 7. С. 20–21.

Ніколаєнко, бо не хотів чіпати свого спільника П. Постишева.

Між тим притихла зала почула заклик до притягнення до відповідальності по партійній лінії дружини П. Постишева: «Всім зрозуміло обурення комуністів поведінкою Постоловської у справі Ніколаєнко. Зрозуміло, що її згадують на зборах, бо вона у всіх своїх виступах плутає і заперечує свою провину, комуністи вимагають притягнення її до відповідальності, і вимагають законно. Інакше дивиться на цю справу т. Постишев. Справа не в Постоловській, каже він: ударяючи по Постоловській, хочуть ударити по мені»⁴⁰.

Звісно, В. Балицький знав про все це і розумів, що у разі виключення Т. Постоловської з партії може виникнути питання про притягнення її до кримінальної відповідальності за втрату політичної пильності, потурання «ворогам» та т. і. Тоді б вибору у нього не було, треба було б думати про себе, а не рятувати дружину 2-го секретаря ЦК КП(б)У, а там і самого П. Постишева.

Голова РНК УРСР П. Любченко не менш яскраво, розлого і з висоти свого статусу члена Політбюро ЦК КП(б)У розповів про негаразди, у тому числі і в середині Політбюро, пов'язані з П. Постишевим. Ще раз згадавши багатьох з названих в інших виступах постишевців – троцькістів, він суттєво доповнив цей список, зокрема додавши до нього помічників П. Постишева по ЦК КП(б)У Я. Лейбмана⁴¹ і по Київському обкому КП(б)У П. Фотіна⁴², долі яких на той момент вже були вирішені. П. Любченко розкрив «тайни мадридського двору»:

«Якщо подивитися на троцькістських контрреволюційних бандитів, якщо поцікавитись, як вони могли пролізти на ці керівні посади, розшифрувати цю механіку, [...] то побачимо, що значна частина цих троцькістів – слухачі інституту Червоної професури, радянського будівництва та права: Дзеніс, Ашраф'ян, Сараджев, Сазонов. Усі вони навчалися свого часу разом із Постоловською. Експортувалися вони починаючи з 1934 року досить розгорнутим фронтом і з наростаючою швидкістю. [...] Спочатку про-

бирається Дзеніс, згодом він рекомендує Ашраф'яна. (Берія. Вигнаного з партійної роботи у Закавказзі.) [...] Дзеніс рекомендує його, і він досить швидко без жодної перевірки ввозиться в Україну та сідає на дуже відповідальну посаду. Ашраф'ян тягне за собою Сараджева, Сараджев – наступного, і одразу виходить десяток троцькістів, розсаджених на відповідальні пости. [...] Вони ввозилися з такою швидкістю і з таким швидким наданням їм відповідальної роботи та негайного партійного авторитету, що важко було розкривати не лише партійним працівникам, працівникам культурного фронту, а й працівникам Наркомвнудела, яким довелося займатися і зрештою їх заарештувати. Важко було ще й тому, що Лейбман і Фотін матеріали Наркомвнудела читали заздалегідь і, очевидно, інформували про всі перипетії і про те, як потрібно пристосовувати свою тактику, приводити її у відповідність до тих матеріалів, які потрапляють до Наркомвнуделу та інших органів»⁴³.

Нелюбов багатьох членів Політбюро ЦК КП(б)У та інших керівників УРСР до погромника П. Постишева, його дружини Т. Постоловської та їхніх кадрів вибухнула не фонтаном емоцій, а аргументованою критикою. П. Постишев мовчав, крити йому було нічим. Його соратник В. Балицький, не зважаючи на начебто похвалу П. Любченком НКВС, теж промовчав, хоча мав відчутти нову хвилю ненависті до оратора. Він давно організував таємне стеження за П. Любченком, лише очікуючи слушної політичної нагоди для розправи. А той ще розповів про витік таємної інформації з НКВС: Я. Лейбман і П. Фотін «матеріали Наркомвнудела читали заздалегідь». А де ж «чекістська конспірація»? Якби матеріали читав сам П. Постишев, питання не виникло б. Але ж, «що дозволено Юпітеру, не дозволено бику». Тому дивує не те, що промовчав В. Балицький, а те, що в цей факт не вчепилися інші зацікавлені особи. Все ж таки В. Балицького тоді ще не хотіли чіпати.

П. Любченко продовжив називати згадані і нові прізвища троцькістів, визнав провину

⁴⁰ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 7. С. 21.

⁴¹ Лейбман Яків Давидович (1901–1937) заарештований 15 вересня 1936 р., внесений до сталінського розстрільного списку від 27 лютого, засуджений 9 березня 1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до розстрілу, того ж дня розстріляний.

⁴² Фотін Пантелеймон Трохимович (1903–1937) заарештований 14 грудня 1936 р., внесений до сталінського розстрільного списку від 27 лютого, засуджений 10 березня 1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до розстрілу, того ж дня розстріляний.

⁴³ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 10–11. С. 12–13.

членів Політбюро ЦК КП(б)У у кадрових провалах і назвав причини цього: «[...] Ми передовірили справу підбору кадрів значною мірою другому секретареві ЦК КП(б)У (я розповім потім, як ми заплуталися в нумерації секретарів). (Сміх.) Передовірили другому секретареві ЦК, а т. Постишев передовірив, як це не неприємно, – цю справу по дуже великій групі Постоловській, а з іншого боку, по дуже великій групі – Лейбману. [...]»

«Як я вже сказав, – продовжував П. Любченко, – у нас відбулася деяка плутанина в нумерації секретарів ЦК, це не підлягає жодному сумніву, ми сплутали, де перший і де другий секретар». Ці слова викликали іронічну репліку когось із присутніх і начебто щире здивування у секретаря ЦВК СРСР І. Акулова: «Як ви могли сплутати? Ну, коли рядові члени партії сплутали – це зрозуміло, а ви як могли сплутати?»

П. Любченко цілком дотепно відповів: «Я б тебе спитав, як ти плував у НКВС», що знову викликало сміх у залі. Присутні розуміли, що йшлося про невдалий досвід перебування І. Акулова на посаді 1-го заступника голови ОДПУ у 1931–1932 рр. Учасники пленуму ще веселилися, а між тим до арешту багатьох з них залишалися лічені місяці. Того ж І. Акулова було заарештовано 23 липня 1937 р., а деяких членів ЦК ВКП(б) ще раніше.

Пояснюючи причини зльоту П. Постишева, голова РНК УРСР здійснив історичний екскурс у часи вштовхування України у Голодомор 1932–1933 рр. і зазначив велику роль у виході з цього «прориву» присланих емісарів з Москви П. Постишева, В. Балицького та офіційно обраного 27 лютого 1933 р. фактично 3-м секретарем ЦК КП(б)У М. Попова:

«Ви знаєте, що у 1931–1932 рр. ЦК КП(б)У припустився низки найбільших помилок і в сільському господарстві, і на культурному фронті. Ці помилки ми виправили з цілою групою присланих із ЦК [ВКП(б)] товаришів на основі вказівок ЦК ВКП(б). Не підлягає жодному сумніву, що коли ми виправляли ці помилки, то ми правильно тоді говорили і про Постишева, і про інших товаришів, і про Балицького, і про Попова. [...] Тут

і вийшла плутанина, пов'язана вже з таким роздмухуванням окремих персон, на яке ЦК КП(б)У та Політбюро не давали жодних санкцій, зокрема викривлення ролі окремих товаришів, хоча б Павла Петровича, у газетах. [...]»

І другий секретар по суті відчував себе більше першим секретарем, ніж т. Косіор. (Сталін. Так, таке враження виходило і в нас у Москві.) Та це ж факт. Але хто винний? Я думаю, що і т. Косіор винен, і все Політбюро в цілому»⁴⁴.

Звичайно, критичне ставлення до себе свідчить про розум людини, але для носіїв особливого типу конспірологічного мислення, до яких можна віднести і Й. Сталіна, ця самокритика була поживною матерією для посилення власного контролю за людьми і вирішення їхньої подальшої долі. Своїм відвертим виступом П. Любченко не лише розважив присутніх, а й надав свіжої інформації для роздумів Й. Сталіну та його найближчому оточенню, зокрема і щодо самого П. Любченка.

Після нього на пленумі виступили ще чотири оратори і черга дійшла до 1-го секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича. Він з одного боку, визнав провину у тому, що «прогледіли» М. Голубенка, і зробив при цьому реверанс у бік НКВС і Й. Сталіна: «Був у нас Голубенко – голова Дніпропетровської міськради, який фальшивив у роботі, не вірив у роботу, видно було, що він погано працює. Якби серйозніше вимагати від нього, серйозно підходити до нього, пов'язати це з тим, що людина була троцькістом, зрозуміло, що ми б його розкрили (звичайно, не ми його розкрили, його розкрив НКВС), але тоді була б політична пильність і прозорливість, про яку говорив т. Сталін у своїй доповіді». Треба визнати, що тут М. Хатаєвич вміло розставив «правильні» акценти.

Далі він додав перцю в політичну оцінку виступу П. Постишева на пленумі: «Промова т. Постишева мене особисто в жодному разі не задовольнила. Ні його перша промова на пленумі ЦК КП(б)У, ні тим більше його промова на цьому пленумі. У мене склалося таке враження, що т. Постишев не згоден з рішенням ЦК від 13 січня. [...] Підбір людей відбувався не з погляду

⁴⁴ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 10-11. С. 14, 17.

відданості їхньої партії, а з погляду вихваляння тих чи інших керівних працівників⁴⁵. У мене і зараз є великий сумнів, чи зуміє т. Постишев забезпечити той поворот, який вимагає зараз цей Пленум ЦК, великий сумнів».

Свої сумніви М. Хатаєвич пов'язував не лише з подальшим перебуванням П. Постишева на посаді, а й з відсутністю колективності у роботі Політбюро ЦК КП(б)У і слабкістю С. Косіора як першого керівника: «Я повинен заявити, що про 95% усіх рішень, які приймалися Політбюро ЦК КП(б)У про призначення, переміщення тощо, я дізнавався про них, хоч і був членом Політбюро, постфактум або з протоколу, які я отримую, або з газет, від товаришів, із розмов. Були протести. Тов. Балицький і т. Якір намагалися в окремих випадках поставити по-партійному питання, намагалися боротися з цією практикою, але все це було недостатньо твердо і наполегливо. Колективності не було. Тов. Косіор тут, у виступі на Пленумі, вислизав від гострої постановки питання, зрізав кути. І це у роботі ще більше мало місце. Взагалі, щоб провести в життя ті рішення, які будуть прийняті пленумом, рішення, написані рукою т. Сталіна, потрібно забезпечити більшовицьку колективність у роботі»⁴⁶.

Як показали подальші події, під час лютого-березневого пленуму або відразу після нього було прийняте рішення про заміну П. Постишева на посаді 2-го секретаря ЦК КП(б)У на М. Хатаєвича. Він обійняв цю посаду 17 березня 1937 р. Якщо попередні розмови з ним вже були проведені, то не виключно, що згадки про В. Балицького і І. Якіра, які іноді намагалися «поставити по-партійному» кадрові питання, були спробою М. Хатаєвича вибудувати нові відносини з головними силовиками в УРСР.

Слідом за ним виступив 1-й секретар Одеського обкому КП(б)У Є. Вегер. Він був кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У, але не чіпав П. Постишева, а зосередився на самокритиці: «Засміченість партійного апарату ворогами, зрадниками, троцькістами-дворушниками

в Одесі отримала досить широке поширення». Дійсно, напередодні пленуму, 17 лютого, був заарештований 2-й секретар обкому Ф. Голуб, який у 1920-х – 1930-х рр. пройшов усі сходинки комсомольської і партійної кар'єри. Кампанію йому склали мінімум десятком інших «знатних людей» області.

Є. Вегер бідкався: «[...] Другий секретар обкому Голуб виявився троцькістом, дворушником, зрадником, який тривалий час проводив свою підливну роботу в нашій організації, перебуваючи при нас. Поруч із ним можна було б навести ще цілу низку таких самих шкідників, які тривалий час поряд з нами працювали в партійному апараті. [...] Я повинен сказати, що з розкриттям цих зрадників ми дуже запізнилися. Більше того, вони в переважній більшості були розкриті не нами, вони були розкриті органами НКВС. [...]»

Таке враження, що Є. Вегер був розгублений через погром троцькістів в регіональній еліті, який влаштували співробітники НКВС. Вірогідно, він не розумів до кінця, в якій бік підуть подальші репресії, але відчував це інтуїтивно і не хотів вірити у найгірше, тому спробував обґрунтувати необхідність перейти у боротьбі з троцькістами на середній і низовий партійні рівні:

«В Одесі мали особливе значення вказівки ЦК про ставлення до ворога, посилення класової пильності, тому що Одеса – це найбільший центр дії ворогів у минулому. Троцькісти і в 1923 р. і в 1926–27 рр. в Одесі попрацювали чимало і залишили там своїх мерзенних послідовників, своїх ґрунтовні кадри. Цілий ряд підприємств в Одесі, як тютюнові, взуттєві, швейні тощо, знаходилися в ті роки в руках троцькістів, і в наступні роки це гніздо не було зруйновано. [...] Ми, не враховуючи цієї спадщини, не враховуючи троцькістської діяльності в Одесі в минулому, припустилися помилки, не викривши їх своєчасно»⁴⁷.

Забігаючи наперед, зазначимо, що надіям Є. Вегера не судилося збутися. Упродовж наступних місяців репресії в регіоні поширювалися в усіх напрямках, а Одеський обком КП(б)У зазнав

⁴⁵ Заради об'єктивності зазначимо, що у Дніпропетровській області вже кілька років існував масштабний регіональний культ особи М. Хатаєвича, і його слова про «вихваляння тих чи інших керівних працівників», завдяки чому відбувався підбір людей так, аби догодити П. Постишеву, були значною мірою лицемірством. Так працювала вся партійно-державна система.

⁴⁶ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 12. С. 5–6.

⁴⁷ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 12. С. 7–9.

повної зачистки від «ворогів», і не раз. Самого Є. Вегера було заарештовано одним із перших серед перших секретарів обкомів – 25 червня 1937 р. (розстріляний 27 листопада 1937 р.).

На самокритиці і критиці П. Постишева побував свій виступ наступний оратор – 3-й секретар ЦК КП(б)У М. Попов. Спочатку він визнав: «[...] За засміченість троцькістськими фашистами, дворушниками партійного та радянського апарату найважливіших областей України, насамперед її столичної Київської області, я відповідаю найсерйознішим чином не лише як член Політбюро ЦК КП(б)У, тому що я ним є лише кілька місяців, але як секретар ЦК КП(б)У, яким я перебуваю з січня 1933 року».

Критикуючи П. Постишева, він визнав і свою відповідальність: «Сталося так, що після розгрому націоналістів у 1933 р. на керівні посади на культурно-ідеологічному фронті були висунуті у нас в Україні троцькісти». І перерахував вже відомі прізвища: Ашраф'ян, Дзеніс та ін. «[...] Найактивніша, вирішальна роль та ініціатива в цьому висуванні, – вів далі М. Попов, – належала т. Постишеву, і те, що він це змашує, на мою думку, не треба так робити.

Але основна відповідальність за те, що це висування було допущено, оскільки я перебував в апараті ЦК і мав за цією ділянкою стежити, мені здається, лежить на мені. Звичайно, я не знав, що Дзеніс, Ашраф'ян та Сенченко є троцькістами. Але те, що вони одразу після приїзду до нас в Україну повелися як холуї, підлабузники, кар'єристи, це я бачив. Те, що я сказати прямо не наважився через необхідність битися з т. Постишевим, за одне це, мені здається, я заслуговую на найсуворіше партійне стягнення.

Інша моя помилка дуже велика полягала в тому, що ці люди нами в апараті ЦК, і мною не контролювалися належним чином. Звісно, їхня особлива близькість до т. Постишева і те, що вони проводили через нього, ускладнювала контроль, але можливості контролю були, і те, що я не випробовував ці можливості, за це я несу відповідальність».

Чому М. Попов говорив саме так, такою статутно-бюрократичною мовою, явно перебільшуючи свої реальні можливості і роль? Знання

тодішніх партійних технологій може підказати відповідь: тому що у Москві йому було вже вказано на все це, аж до покарання за партійною лінією. Він виступав останнім перед заключним словом Й. Сталіна на пленумі, і йому залишалося лише правильно виконати свою взагалі то технічну роль.

Можливо, у розмові з ним брав участь і М. Єжов як один із секретарів ЦК ВКП(б) і водночас як нарком внутрішніх справ СРСР. На таку думку наводить те, що М. Попов став єдиним, хто вийшов за межі недостатнього партійного контролю за постишевцями – троцькістами в Україні, мовляв їх погано контролювали ще у Москві до їхньої появи в УСРР. У цьому контексті він сказав також і про союзний НКВС: «Виходить, таким чином, що цих людей і тут погано контролювали, і тут, певною мірою, далася взнаки недостатня робота органів НКВС, про яку йшлося в попередньому пункті порядку денного»⁴⁸.

Завдяки цьому навіть у локальному питанні щодо політичних помилок П. Постишева усі ланки сталінсько-єжовського ланцюга були міцно скріплені на шії Г. Ягоди, який тепер політично відповідав і за поганий оперативний контроль у Москві за троцькістами – майбутніми постишевцями. Навряд чи від цього міг відчутти полегшення В. Балицький. Пленум дав поштовх різкій активізації боротьби з троцькістами та іншими колишніми опозиціонерами. Їх тепер треба було викривати абсолютно скрізь, у тому числі і в органах НКВС.

Тривожної двозначності додав Й. Сталін, коли у своєму заключному слові на пленумі начебто закликав не бити тепер усіх, хто колись був поруч з троцькістами, і несподівано для більшості присутніх згадав у цьому контексті Ф. Дзержинського: «Серед колишніх троцькістів у нас є чудові люди, ви це знаєте, добрі працівники, які випадково потрапили до троцькістів, потім порвали з ними і працюють, як справжні більшовики, яким заздрити можна. Одним із таких був т. Дзержинський. (Голос з місця. Хто?) Тов. Дзержинський, ви його знали. Тому, громлячи троцькістські гнізда, ви повинні озиратися, бачити кругом, дорогі товариші, і бити з розбором, не чіпляючись до людей, не чіпляючись до окремих товаришів, які

⁴⁸ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 12. С. 9–11.

колись, повторюю, випадково по одній вулиці з троцькістом проходили»⁴⁹.

Приголомшивши таким одкровенням учасників пленуму, Й. Сталін забезпечив собі майбутню позицію арбітра в оцінці правильності чи неправильності застосування репресій стосовно представників цільової категорії «троцькісти». Про що тоді міг подумати В. Балицький, який працював під безпосереднім керівництвом «залізного Фелікса» у 1920 р., кар'єрно зростав і зміцнював свої позиції за його життя? Якщо Й. Сталін легко, немов граючись, сказав навіть про творця Всеросійської надзвичайної комісії Ф. Дзержинського як про колишнього троцькіста, то на що ж тоді можна чекати стосовно всіх інших?

Підсумовуючи «розбір польотів» навколо кадрових провалів партійних керівників типу П. Постишева та інших, Й. Сталін почав повчати, як правильно, «по-більшовицьки», проводити кадрову політику: «Правильно підбирати кадри означає підбирати працівника, по-перше, за його відданістю партії, чи заслуговує він на політичну довіру і, по-друге, за діловою ознакою, тобто чи придатний він для такої роботи. [...] Я хотів би порушення цього більшовицького положення демонструвати на двох прикладах, [...] які говорять про те, що люди іноді підбираються не за політичним і діловим принципом, а з погляду особистого знайомства, особистої відданості, приятельських стосунків взагалі, за ознаками обивательського характеру, за ознаками, яким не повинно бути місця в нашій практиці»⁵⁰.

Для обізнаних людей це був приклад типової сталінської демагогії. Не лише його найближчі соратники, але й багато хто серед інших людей знали, що сам Й. Сталін оточує себе виключно відданими людьми. Так само діяла практично уся партійна номенклатура в усіх сферах життєдіяльності. Не була винятком і система НКВС. Цікавим було лише те, які приклади обрав Й. Сталін для свого моралізування. Бо саме це мало практичний сенс.

Після такої уваги, яка була приділена на пленумі обговоренню «помилки» П. Постишева, ло-

гічним було очікувати якісь слова й від Й. Сталіна. Однак, той обрав інші приклади, адже діюча феодальна система патронально-клієнтських відносин дозволяла легко підібрати їх. Крім цього, для нього важливішим виявилось розлого дорікнути навіть покійному «т. Серго» – Г. Орджонікідзе. Та один сюжет із постишевської епопеї Й. Сталін згадав, коли говорив про необхідність «прислухатися до голосу мас», – про «приклад з Ніколаєнко». При цьому, крім її прізвища, він нікого не назвав⁵¹. Вирішив, що сказаного іншими ораторами було достатньо.

На завершення теми троцькістів і керівництва ЦК КП(б)У доцільним буде згадати про подальші долі хоча б трьох секретарів ЦК КП(б)У. Їхні арешти відбулися у зворотній послідовності нумерації їхніх посад як секретарів ЦК КП(б)У.

Першим «цапом-відбувайлом», але не за політичні помилки, а за уявні злочини, став М. Попов, який на лютнево-березневному пленумі взяв на себе забагато провини за кадрові провали щодо троцькістів. 17 червня 1937 р. ще до початку наступного пленуму ЦК ВКП(б) його заарештували і згодом як одного з керівників «націонал-фашистської організації» в УРСР засудили до розстрілу та 10 лютого 1938 р. розстріляли.

Повністю дискредитований П. Постишев у будь-який момент міг стати легкою здобиччю для Й. Сталіна і був готовий виконувати всі його вказівки. Й. Сталін на деякий час скористався цим. 17 березня 1937 р. П. Постишев був знятий з посади 2-го секретаря ЦК КП(б)У і з наступного дня виконував обов'язки 1-го секретаря Куйбишевського обкому ВКП(б), залишаючись кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП(б) до 14 січня 1938 р.

Накоївши чимало нових злочинів, він був заарештований разом з дружиною у Москві у ніч на 22 лютого 1938 р. Обвинувачення лежало на поверхні: «упродовж кількох років був членом центру право-троцькістської організації на Україні». Рік потому, 26 лютого 1939 р., Військова колегія Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу, і того ж дня він був розстріляний.

⁴⁹ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 12. С. 12.

⁵⁰ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 12. С. 13.

⁵¹ Политический архив XX века. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года. *Вопросы истории*. 1995. № 12. С. 20.

1-й секретар ЦК КП(б)У С. Косіор залишився на своїй посаді до початку 1938 р., але виглядав як слабкий керівник і покірно брав участь у проведенні Великого терору, поки Й. Сталін не вирішив «змінити коней» на ключових посадах в УРСР. Залишаючись членом Політбюро ЦК ВКП(б) до червня 1938 р., С. Косіор 19 січня того ж року був призначений заступником голови РНК СРСР та головою Комісії советського контролю при РНК СРСР. Його заарештували 3 травня 1938 р. за обвинуваченням у належності до «Польської організації військової». В один день з П. Постишевим (26 лютого 1939 р.) Військова колегія Верховного суду СРСР засудила його до розстрілу і того ж дня він був розстріляний.

Від травня 1937 р. «викриття контрреволюційних троцькістських організацій» у партійному, державному, господарському апаратах, в усіх сферах життєдіяльності суспільства набуло в УРСР колосального розмаху. Не стали виключенням командний, політичний і рядовий склад частин і з'єднань Червоної армії, а також запасу РСЧА, та керівний і оперативний склад органів НКВС.

Достатньо сказати, що командувач військами КВО Й. Якір був заарештований 28 травня

1937 р., а вже 11 червня того ж року Спеціальною судовою присутністю Верховного суду СРСР був засуджений у справі «антисоветської троцькістської військової організації» до розстрілу і наступного дня розстріляний. А його приятель В. Балицький у травні 1937 р. був переведений по службі з України на Далекий Схід, потім постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 25 червня «за зраду партії та Батьківщини та активну контрреволюційну діяльність» був виключений зі складу ЦК ВКП(б) і з членів партії, 7 липня заарештований, 27 листопада 1937 р. засуджений в особливому порядку до розстрілу і розстріляний. А його наступник на посаді наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевський «викрив» в органах НКВС УРСР доволі численну «контрреволюційну троцькістську організацію». Але це – тема для окремої розмови.

Отже, лютнево-березневий 1937 р. пленум ЦК ВКП(б) визначив один із головних засобів чистки советських «еліт» – навішуванням тавра “троцькістів-контрреволюціонерів” на ненадійних – в очах Й. Сталіна та його поплічників – людей, вилученням таких людей зі суспільства, часто з позбавленням їх життя та стиранням історичної пам'яті про саме їхнє існування.

Формалізація слідства під час Великого терору (за документами архівно-кримінальних справ керівників музичних колективів)

У статті розглянуто проблему інструменталізації Великого терору. На основі аналізу документів архівно-кримінальних справ керівників музичних колективів виокремлено ознаки формалізації слідства у 1937–1938 рр., наведені конкретні приклади правопорушень, спрямованих на інтенсифікацію процесів, збільшення кількості арештів і фабрикацію групових справ. У результаті проведеного дослідження зроблено висновок про дотримання слідчими НКВС формалізованого підходу в провадженні слідства на різних етапах Великого терору.

Ключові слова: політичні репресії, Великий терор, слідство, реабілітація.

The article explores the problem of the Great Terror instrumentalization. Based on the analysis of the archival-criminal cases of the music group leaders the features of formalization of the inquiry process on 1937–1938 are singled out. The article contains the examples of NKVD violation consisted on intensification, outspread of arrests and fabrication of group cases. As a result of the research, it was concluded that NKVD investigators practiced the formalization on the Great Terror different stages.

Key words: political repressions, Great Terror, investigating, rehabilitation.

Загальною тезою наявного на сьогодні масиву наукових досліджень, присвячених темі політичних репресій 1920–1930-х рр. на території підрадянської України, є визначення Великого терору 1937–1938 рр. як злочину, вчиненого проти радянських громадян органами НКВС із санкції та за участі партійно-державного керівництва, що полягав у необґрунтованих арештах громадян і засудженні їх до розстрілу або заслання за рішенням позасудових і, частково, судових органів.

Напрацювання істориків доводять, що Великий терор був ретельно спланованим проєктом влади і мав політичну мотивацію¹. Визначення інкримінованих заарештованим особам «злочинів» як антирадянських і контрреволюційних засвідчує сприйняття владною верхівкою потенційної загрози не лише від своїх політичних соратни-

ків і супротивників, а й від практично кожного громадянина держави, що було пролонговане у часі – від здійснення у 1917 р. державного перевороту, або т. зв. «пролетарської революції», до затвердження у 1936 р. Конституції СРСР. Уявна контрреволюція конкретизувалась переліками «антирадянських елементів», які класифікувалися за обліковими категоріями і фіксувалися в картотеках². Задача виявлення і знищення цих категорій і груп, а отже, реальних людей, громадян радянської держави, покладалась на НКВС, що успадкувала функцію політичної поліції від «чекістів» післяреволюційної доби і була наділена правом на застосування насильства. Скласти груповий портрет співробітників НКВС другої половини 1930-х рр. дозволяють документи партійних зборів, які відбувались в управліннях

¹ Історіографію проблеми див. напр.: Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): Бібліографічний покажчик / упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов та ін. Київ–Житомир: Полісся, 2007. 456 с.

² Про розробку класифікаторів, починаючи з середини 1920-х рр., див. напр. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. К., 2017. С. 53–55.

НКВС УРСР у 1938–1939 рр.³, а також висновок науковців, що «чекісти» були носіями «позитивної радянської ідентичності» та «повністю ототожнювали себе з політичним режимом, що і дозволило їм здійснити масовий терор»⁴.

Розгортання Великого терору – від призначення наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжова (26.09.1936 р.), відкритих судових процесів над політичною опозицією і люднево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. до затвердження постанови політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» (02.06.1937 р.), що активізувала репресивні акції, – цілком логічний і послідовний рух заданим вектором, кінцевим пунктом якого став секретний наказ НКВС СРСР № 00447 «Про ліквідацію колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» (05.08.1937 р.). Виконання окреслених політичним керівництвом країни завдань, що були конкретизовані цим наказом, було можливим лише за умови інтенсифікації процесів і застосування «надзвичайних заходів щодо порядку розгляду політичних справ»⁵. Зазначене формулювання з'явилося у постанові «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» (17.11.1938 р.), яка позначила згортання Великого терору через визнання «порушень соціалістичної законності» з боку співробітників НКВС (аби уникнути відповідальності, партійно-радянське керівництво умисно не визнавало власної участі в організації масових репресивних акцій).

Стосовно обставин, які спричинили порушення у роботі слідчих НКВС, дослідники дійшли висновку, що реалізація «сценарію» Великого терору визначалась численними підзаконними актами, – секретними постановами, директивами і вказівками ВКП(б), наказами і розпорядженнями

НКВС. Вони містили формулювання, які не відповідали вимогам, зафіксованим у Конституції СРСР і чинному Кримінальному кодексу (СРСР і УРСР), – щодо права людини на захист у суді, процедури слідства тощо⁶.

З приводу особливостей слідства під час Великого терору 1937–1938 рр. зазвичай відзначають практику застосування «фізичних методів впливу» і фальсифікації справ. Успішним завершенням слідства у зазначений період вважалося не встановлення істини, а обґрунтування «провини» заарештованого і отримання його підпису у «зізнавальному протоколі». Перелік порушень, до яких вдавалися слідчі НКВС задля досягнення цієї мети, включає як різноманітні методи впливу на підслідних (побиття, психологічний тиск, тортури й знущання), так і маніпулятивні дії з документами справи (фабрикація протоколів допитів, зміщення акцентів при відтворенні справжніх біографічних епізодів, маніпулятивність у постановці запитань, коригування фактів тощо). І якщо перші можна виявити під час аналізу документів архівно-кримінальних справ репресованих осіб лише за непрямыми ознаками (для прикладу, одна зі справ містить доповідну слідчого щодо «безперервного допиту заарештованого протягом семи діб»⁷), то другі визначаються за допомогою формально-логічних методів історичного дослідження, а також контент-аналізу як складової критичного аналізу документів. Цей підхід може бути застосований і для виокремлення ознак формалізації⁸ слідства, під якою тут почасти розуміється «спрощений характер» слідчих дій, що вважється одним із правопорушень з боку співробітників НКВС періоду Великого терору.

Практичним завданням даної роботи є вивчення конкретних прикладів формалізації слід-

³ Відлуння Великого терору. 36. док. Т. 1. Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.). К., 2017.

⁴ Савін А., Тепляков О., Юнге М. «Листи до влади» як складова матеріалів судових процесів над «порушниками соціалістичної законності» (1939–1941 рр.) / Відлуння Великого терору. 36. док. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. К., 2019. С. 12.

⁵ Реабілітовані історією. Одеська обл. Кн. 1. Одеса, 2010. С. 105.

⁶ Про порушення у діяльності НКВС у 1937–1938 рр. див. напр. Петровський Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1. С. 172–188; Коваленко О.Б., Подкур Р.Ю., Потапенко О.М. Великий терор 1937–1938 років на Чернігівщині: організатори, виконавці, інструменталізація / Реабілітовані історією. Чернігівська обл. Кн. 7. Чернігів, 2018. С. 8–20.

⁷ Архівно-кримінальна справа Генрі Тарла. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 60755. Арк. 29.

⁸ У публікації термін «формалізація» вжито у негативному значенні: «робити що-небудь формально, не заглиблюючись у суть».

ства на основі порівняльного аналізу справ, які належать до різних етапів Великого терору. Для вирішення цієї задачі до опрацювання були відібрані архівно-кримінальні справи керівників музичних колективів, розстріляних у Києві в 1937–1938 рр., а саме хорових диригентів і співаків-бандуристів.

Початком репресій проти керівників хорових колективів став арешт 23.10.1937 р. завідуючого сектору кадрів самодіяльного мистецтва Управління у справах мистецтв УРСР Василя Поповського⁹, спричинений свідченнями проти нього заарештованого раніше Миколи Шевчука¹⁰, про що зазначено в обвинувальному висновку у його справі¹¹. Арешт Василя Поповського стався в один із найгарячіших періодів Великого терору в УРСР: у вересні – листопаді 1937 р. співробітники НКВС продовжували розгортати справу «колишніх боротьбистів», за якою проводились масові арешти серед управлінців¹², тривала й активна фаза реалізації секретного наказу НКВС СРСР № 00485 (т. зв. «польська національна операція»). Обидва напрямки мали потенціал для розробки обвинувачення Василя Поповського: як кадровик він спілкувався з очільником Управління у справах мистецтв УРСР Андрієм Хвилю, як хоровий диригент – контактував із музикантами, запрошеними з-за кордону. Слідчий Яковенко¹³ сповна використав т. зв. «шпигунську лінію», зафіксувавши в єдиному «зізнавальному протоколі» підслідного уявні факти про створення ним «шпигунсько-диверсійної організації», до якої належало 10 осіб¹⁴.

Формалізація слідства у справі Василя Поповського полягала, перш за все, у прискоренні її розгляду (арешт 23.10.1937 р. – розстріл 11.11.1937 р.¹⁵) і відсутності будь-якої доказової бази: до справи не долучений навіть протокол допиту Миколи Шевчука. Стислі терміни слідства могли бути спричинені як виконанням контрольних цифр і необхідністю представити певну кількість справ на розгляд позасудових органів, так і робочим завантаженням слідчого¹⁶. У справі також наявна спроба психологічного тиску на підслідного, який під час наступного допиту відмовлявся свідчити проти названих слідчим осіб (у новому переліку були зокрема Григорій Верьовка і Нестор Городовенко¹⁷). Така непотупливість підслідного могла зумовити прискорення завершальної фази слідства.

Документи справи Василя Поповського дозволяють зробити припущення й щодо імовірної маніпуляції даними: в анкеті арештованого зазначено «керівник самодіяльних гуртків», в обвинувальному висновку – «зав. сектору кадрів самодіяльного мистецтва Управління у справах мистецтв». Цей випадок співвідноситься з епізодом, зафіксованим у протоколах партійних зборів співробітників НКВС: «Справу Келлера треба було готувати на Військову колегію, оскільки він інженер. [...] Тов. Долгушев¹⁸ дає настанову: зробити з цього інженера викладача і ми його пропустимо на трійку»¹⁹. Подібним чином у НКВС спрощувалась задача наповнення справ матеріалами, яких вимагала підготовка документів до розгляду на судовому засіданні

⁹ Поповський Василь Юрійович (1889 – 1937) – педагог, хоровий диригент; походив із родини священника; закінчив Київський музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка, у 1930-х рр. працював керівником гуртків художньої самодіяльності на різних підприємствах Києва.

¹⁰ Шевчук Микола Семенович (1897 – 1937) – хоровий диригент, закінчив Київський музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка, на момент арешту керівник хору Київського Дніпровського порту.

¹¹ ЦДАГОУ. Ф.263. Оп.1. Спр. 36229. Т. 1. Арк. 38.

¹² Про доповідну записку І. Леплевського М. Єжову щодо продовження цієї справи див. Шаповал Ю. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина починається». З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1. С. 86.

¹³ Яковенко Володимир Михайлович (1899–1938) – лейтенант державної безпеки, у 1937 р. заступник начальника 3-го відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР; розстріляний 25.09.1938 р. за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР. Див. Амонс А.І. Биківнянська трагедія. К., 2006. С.41-42.

¹⁴ Л. Семенко наводить дані про арешти хоровиків у Вінниці як наслідок справи Василя Поповського (дослідниця застосує визначення «справа диригентів»). Див. Л. Семенко Репресії серед членів Музичного товариства ім. М. Леонтовича / Реабілітовані історією. Вінницька обл. Кн. 3. Вінниця, 2010. С. 54-58.

¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп.1. Спр. 36229. Т. 1. Арк. 40.

¹⁶ Про контрольні цифри та інтенсифікацію процесів слідства див. напр. Відлуння Великого терору. Т. 1... С. 373, 388, 389, 409, 410, 419, 438; Відлуння Великого терору. Т. 3... С. 49-50, 54.

¹⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп.1. Спр. 36229. Т. 1. Арк. 34.

¹⁸ Долгушев Олексій Романович (1902 – 1977) – капітан державної безпеки, у 1938 р. начальник Управління НКВС по Київській обл.; у 1940 р. засуджений до 10 років позбавлення волі.

¹⁹ Відлуння Великого терору. Т. 1... С. 446.

виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР.

Важливі висновки щодо «спрощеного», формалізованого слідства у період Великого терору 1937–1938 рр. були зроблені під час реабілітаційних процесів середини 1950-х рр. Зокрема, у документах 1956 р. про припинення справи Василя Поповського зазначається: «За основу обвинувачення Поповського взяті лише його власні свідчення про визнання ним своєї провини. Жодних інших доказів вини Поповського справа не містить. [...] Крім того встановлено, що колишній співробітник НКВС Яковенко, який провадив слідство у справі Поповського, себе скомпроментував і 1938 року звільнений з органів держбезпеки у зв'язку з арештом»²⁰. Подібні формулювання стали стандартом у реабілітаційній практиці після сталінських часів і є прямим доказом правопорушень, вчинених НКВС наприкінці 1930-х рр.

У випадку «справи диригентів» одним із порушень у провадженні слідства було здійснення наступних арештів вже після того, як було розстріляно людину, яка дала свідчення щодо існування «організації». Так, Василя Поповського заарештували наступного дня після розстрілу Михайла Шевчука (відповідно, 23.10.1937 р. і 22.10.1937 р.). Завдяки цьому слідчі НКВС могли обґрунтувати неможливість проведення очної ставки, що сприяло ще більшій формалізації справи. Подібна практика обговорювалася в НКВС наприкінці 1938 р. із негативною оцінкою минулих подій: «Допитують заарештованого. Він... називає учасників організації, до якої належав. Але чомусь після його свідчень не заарештовують, а заарештовують після того, як Військова колегія ухвалює вирок. А потім за дві хвилини – довідки, і за годину заарештовують за його свідченнями. [...] Це означає, що ми позбавлені можливості зробити очну ставку, аби об'єктивно розглянути справу»²¹.

Наступні арешти серед керівників хороших колективів відбулись згідно зафіксованого в протоколі допиту Василя Поповського списку з 10 осіб. Цей підхід у роботі слідчих НКВС пізніше визначили як порушення, оскільки арешти здійснювалися без попередньої роботи слідчих, а отже, за відсутності будь-яких «компроментуючих» матеріалів щодо конкретних осіб²². Таким чином слідство повністю формалізувалось, основною задачею ставало лише отримання «зізнань».

05.11.1937 р. було заарештовано Бориса Левитського²³. До «слідства» у його справі долучився один із представників керівного складу Управління держбезпеки НКВС УРСР Чечерський²⁴, який разом зі слідчим Яковенком провів не лише допит, а і очну ставку Бориса Левитського з Василем Поповським. Можливо, завдяки цьому справу було наповнено необхідним мінімум документів, а в протоколі очної ставки зазначено: «на підставі ст. 135 УПК УРСР»²⁵. При цьому, справа Бориса Левитського є виразним прикладом прискореного характеру і формалізації слідства. Єдиний наявний у справі протокол допиту датований 11.11.1937 р., й імовірно, це був перший і єдиний допит Бориса Левитського, а його результатом стало підписання ним «зізнавального протоколу» і коротких власноручних свідчень. У цей же день було проведено очну ставку, і оскільки на жодному із протоколів не зазначено точний час, як того вимагала процедура слідства, можна припустити, що саме очна ставка, на якій Василем Поповським (говорив лише він) були озвучені обставини вербування, дала можливість скорегувати протокол допиту Бориса Левитського стосовно його відповідності загальній схемі слідства²⁶. Отже, головною ознакою формалізації слідства у цій справі є фактичне проведення його за один день. Від арешту Бориса Левитського (05.11.1937 р.) до його розстрілу (20.11.1937 р.) минуло два тижні.

²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 36229. Т. 1. Арк. 49, 51.

²¹ Відлуння Великого терору. Т. 1... С. 442.

²² Про арешти за списками див. напр. Відлуння Великого терору. Т. 1... С. 388, 438.

²³ Левитський Борис Порфирівич (1887 – 1937) – педагог, хоролий диригент, композитор; походив із родини священника; у 1920–1930-х рр. керував численними хороми колективами; на момент арешту – керівник хору бібліотеки Академії Наук УРСР.

²⁴ Чечерський Фридрих Мойсеевич (1900 – 1938) – ст. лейтенант державної безпеки, восени 1937 р. нач. 9-го відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР; розстріляний 23.09.1938 р. за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР.

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38464. Т. 1. Арк. 20.

²⁶ Про зміни у підході до складання протоколів і вимогу наповнювати їх подробицями саме щодо вербування див. Відлуння Великого терору. Т. 3... С. 54.

Під час перегляду справи Військовою колегією Верховного суду СРСР у 1956 р. одним із виправдальних аргументів стало заперечення провини Василя Поповського: «Свідчення Левитського про те, що він був завербований до контрреволюційної організації Поповським, не можуть бути доказом його провини, оскільки справа Поповського перевірялась військовою прокуратурою і направлена до Військової колегії Верховного суду СРСР для відміни»²⁷. Отже, під час критичного розгляду цих заплутаних, взаємозалежних справ, сфабрикованих НКВС у період Великого терору (зокрема і т. зв. «справи диригентів»²⁸), у 1950-х рр. слідчі не лише констатували наявність у них невідповідностей, а й доходили до логічних парадоксів у власних висновках.

У першій половині 1938 р., після наступного збільшення «лімітів» (для УРСР, згідно з вказівкою М. Єжова, додатково на 30 тис. осіб) зберігалась тенденція до формування групових справ. Спрямовані у своїй роботі на кількісні показники, «чекісти» в окремих випадках були позбавлені можливості навіть зареєструвати справу на окрему особу. Про це пізніше зазначалось на партійних зборах співробітників НКВС: «Справи не реєструвались, оскільки не було номерів для «одинок», така-то організація – такий номер, така-то організація – такий номер. Тобто тут уже не об'єктивне провадження слідства. Ми ж не можемо заздалегідь без матеріалу наліпити ярлик учасника антирадянської організації, а цього вимагали»²⁹.

Згідно з директивою нового очільника НКВС УРСР О. Успенського від 28.02.1938 р., обласні управління розпочали операцію з «розгрому петлюрівського підпілля»³⁰. Саме у цей період

у 3-му відділі Київського обласного управління НКВС УРСР вирішили «оживити» справу заарештованого у грудні 1937 р. Федора Дорошка³¹, перетворивши її на групову. Підтвердження цьому дають документи справи: у протоколі допиту від 22.12.1937 р. зафіксовано відмову Федора Дорошка визнавати обвинувачення у шпигунстві; з передачею справи слідчому Ружицькому³² результатом допиту (13.03.1938 р.) стало визнання підслідним не лише своєї шпигунської діяльності, а і належності до «військово-повстанської контрреволюційної організації»³³, до якої його нібито завербував «активний петлюрівський діяч» Йосип Сніжний³⁴.

Серед осіб, заарештованих у цій справі, виокремлюється постать бандуриста Григорія Копана³⁵, для якого арешт 19.03.1938 р. був не першим, а отже, він знав про наявність у слідчих НКВС агентурних даних щодо його «націоналістичних проявів»³⁶. Під час допиту 01.04.1938 р. на запитання слідчого щодо контрреволюційної роботи Григорій Копан фактично переповів свою артистичну біографію від 1921 р.: «Працюючи в 1-й українській капелі бандуристів, я разом з іншими бандуристами ... пропонував глядачам українські пісні, які були вилучені з репертуару як ідеологічно не витримані. Представляли [їх] глядачу суто в націоналістичному дусі, чим розпалювали націоналістичні почуття. ... Таким чином, таким методом із використанням бандури я викликав націоналістичні почуття у національних елементів особливо під час виїздів до театрів переферії»³⁷. Це свідчення може сприйматись і як прояв національної свідомості, і як самообвинувачення, адже застосоване Григорієм Копаном

²⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38464. Т. 1. Арк. 30-31.

²⁸ Крім Василя Поповського та Бориса Левитського, у списку керівників хорових колективів, розстріляних у цей період у Києві, також Микола Шевчук, Адам Бабій, Корній Кремез, Володимир Подласов, Михайло Гродзинський та Григорій Щербань. Усі вони реабілітовані у середині 1950-х рр.

²⁹ Відлуння Великого терору. Т. 1... С. 392.

³⁰ Шаповал Ю. Україна в добу «великого терору... С. 87, 88.

³¹ Дорошко Федір Васильович (1888 – 1938) – бандурист, у період Української революції 1917–1921 рр. був членом Центральної Ради. Помер під час перебування у тюрмі НКВС у період слідства.

³² Ружицький Ілля Ілліч (1906 – 1941?) – молодший лейтенант державної безпеки, у 1938 р. оперуповноважений Управління держбезпеки НКВС УРСР.

³³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29967. Т. 1. Арк. 43, 45.

³⁴ Сніжний Йосип (1890 – 1960) – бандурист, майстер із виготовлення бандур; у 1930-х рр. зазнав переслідувань з боку ДПУ, у 1935 р. утік за кордон, закінчив життя в Аргентині.

³⁵ Копан Георгій Якович (1887 – 1938) – співак і бандурист, перший керівник Київської капели бандуристів (1923 – 1926), на момент арешту керівник музичного гуртка Київського клубу залізничників.

³⁶ Перегляд справи Георгія Копана у 1958 р. показав, що в Управлінні НКВС УРСР по Київській обл. на відомого бандуриста було заведено наглядову справу, у якій зокрема наявні свідчення проти нього, датовані 1930-м р.

³⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29967. Т. 1. Арк. 149.

визначення «національні елементи» засвідчує його готовність певною мірою змістити акценти, надавши подіям ідеологічну оцінку, якої вимагало від нього слідство³⁸.

Однак ця розповідь, що стосувалася життя артиста, не цікавила слідчого, а на наступне запитання – щодо конкретних завдань, які підслідний отримав після вербування до «організації» – відповідь була заперечною: «Жодних завдань я не отримував»³⁹. Негативною була й відповідь Григорія Копана про завербованих ним осіб. Можливо, це і спричинило необхідність проведення додаткового допиту (05.03.1938 р.) з метою отримання підпису під абсолютно формальним (складається із трьох стандартних запитань і трьох коротких відповідей) «зізнавальним протоколом». До обвинувального висновку у цій груповій справі було включено лише формулювання про те, що всі підслідні, зокрема і Григорій Копан, «повністю зізнались у контрреволюційній діяльності, яку проводили, а також в участі у контрреволюційній повстанській організації»⁴⁰.

У 1958 р. під час перегляду групової справи Федора Дорошка та ін.⁴¹ спочатку у реабілітації, на якій наполягали родичі репресованих, було відмовлено. Слідчим Управління Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР по Київській обл. справа, яка була побудована виключно на свідченнях засуджених за нею осіб, видалась аргументованою, і вони зробили висновок, що останні були розстріляні «за наявності доказів їхньої провини»⁴². Лише за протестом військового прокурора Київського військового округу на підставі додаткового розслідування було зроблено висновок про те, що обвинувачення у справі Федора Дорошка та ін. «було засновано на їх плутаних, суперечливих і непереконливих свідченнях, які не були підтверджені іншими об'єктивними доказами»⁴³. Цей випадок є прикладом

того, що, з погляду співробітників УДБ НКВС у період Великого терору формалізація слідства як частина «чекістської» практики зі створення фіктивних справ і наповнення їх необхідними «свідченнями», які були завірені підписами підслідних, давала задовільний результат. Без застосування до цих справ критичного підходу, об'єктивного аналізу і ретельної перевірки вони виглядають обґрунтованими, адже зафіксовані у протоколах свідчення підслідних – проти себе та інших людей – можна сприймати як визнання дійсно скоєних ними «злочинів».

Серед тих, кого заарештували за наявними у справі Федора Дорошка списками, був і Борис Данилевський⁴⁴. Традиційно для слідства періоду Великого терору, початковими документами у справі Бориса Данилевського є лише постанова про обрання запобіжного заходу і постанова про арешт із санкцією прокурора⁴⁵. Це свідчить про те, що попередньої роботи з метою отримання даних про підозрюваного у скоєні злочину слідчим не проводилось, арешт здійснили виключно на підставі протоколу допиту однієї людини. Цей підхід є прямою ознакою формалізації слідства і пізніше відзначався як порушення з боку співробітників НКВС: «Ми часто садили людей за одним свідченням. Ось отримали свідчення від арештованого. Скільки б він не давав осіб, ним завербованих до організації, [...] їх саджали, арештовували»⁴⁶.

Аналіз протоколу допиту Бориса Данилевського (25.04.1938 р.) виявив велику кількість стандартних формулювань і мовних штамів – не лише у запитаннях слідчого, а і у відповідях підслідного. Реальні епізоди біографії Бориса Данилевського зафіксовані у протоколі канцелярською мовою, з використанням сталих виразів, із додаванням належних політичних оцінок і визначень: [односелець] «предложил мне всту-

³⁸ Про вживання слова «елементи» та іншої дегуманізованої лексики див. Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму. К.: «Кліо», 2017. С. 99–101.

³⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29967. Т. 1. Арк. 149.

⁴⁰ Там само. Арк. 183.

⁴¹ Крім п'яти осіб, які проходили у цій справі від початку (зокрема і Григорій Копан), пізніше були заарештовані та засуджені ще семеро людей.

⁴² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 29967. Т. 2. Арк. 229.

⁴³ Там само. Арк. 253.

⁴⁴ Данилевський Борис Іванович (1900 – 1938) – співак і бандурист; закінчив Київський музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка; у 1933 р. був керівником Київської капели бандуристів; на момент арешту працював помічником диригента хорової капели в Українському радіокомітеті.

⁴⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 51379. Т. 1. Арк. 1, 2.

⁴⁶ Відлуння Великого терору. Т. 1... С. 431.

пить в петлюровскую повстанческую банду», «я как украинский националист примкнул к лагерю контрреволюции», «я уже давно мечтал об организационных формах борьбы с советской властью»⁴⁷. Це може свідчити як про корегування формулювань, здійснене слідчим для отримання документа належного зразка, так і про певну стандартизацію мови самого підслідного, адже від був представником радянського суспільства, у якому було просто небезпечно «говорити вільно і нестандартно» і «постійне добирання слів перетворилось на базову навичку життя»⁴⁸. У будь-якому разі, слідчий досягав бажаного результату: до справи долучались лише вивірені у формулюваннях протоколи, інколи – з вилюченою інформацією, що не відповідала схемі слідства або демонструвала незгоду підслідного визнати свою вину. При цьому, документи не мали бути абсолютно формальними та безликими. Від слідчих вимагали фіксації подробиць, завдяки яким справи мусили відрізнятись одна від одної. В ідеалі, окремі деталі у справах, які об'єднувались в групові, мали співпадати. Отже, для слідчих НКВС важливо було знайти ці точки перетину і включити їх до протоколів допитів всіх учасників вигаданих «організацій».

Сюжетом, який об'єднує свідчення всіх заарештованих навесні 1938 р. бандуристів, а саме Федора Дорошка, Григорія Копана і Бориса Данилевського, був епізод із відвідинами ними квартири художника Митрофана Решетила, де нібито велись антирадянські розмови та відбувалось вербування. У 1958 р., під час дорозслідування справи Федора Дорошка та ін. військовою прокуратурою свідки підтвердили, що на квартирі Митрофана Решетила відбувалися вечірки, де багато співали і грали на бандурах. Зокрема, дружина художника зазначила, що він «полюбляв збиратися компанією пограти, поспівати», «останні роки перед арештом захоплювався грою на кобзі й у нього навіть з'явилися друзі кобзарі»⁴⁹. Отже, завдяки неупередженому розслідуванню 1958 р. ми можемо відновити реальні події кінця

1930-х рр., які призвели до репресій і знищення групи людей. Формалізоване слідство періоду Великого терору нівелювало і викривлювало реальність, користуючись можливістю створити фіктивну «організацію» там, де були найменші прояви тісного спілкування між людьми.

Загальним підсумком проведеного дослідження стали наступні висновки. По-перше, порівняльний аналіз групових справ, за якими були репресовані та засуджені до розстрілу українські культурні діячі – хорові диригенти і художні керівники капел бандуристів – показав, що справи, які належать до різних етапів Великого терору (осінь 1937 р. – весна 1938 р.), демонструють певну тяглість у провадженні слідства. Документи справ переконливо доводять, що у зазначені періоди співробітниками НКВС використовувалась «спрощена» система слідства, однією із визначальних ознак якої є формалізація всіх процесів.

По-друге, контекстуальний і, почасти, текстологічний аналіз документів архівно-кримінальних справ, а також використання у роботі матеріалів, які стосуються розгляду правопорушень у діяльності органів НКВС у 1937–1938 рр. (документи партійних зборів та оперативних нарад співробітників НКВС УРСР, що відбулися наприкінці 1938 р.), дозволило виокремити ознаки формалізації слідства під час Великого терору. Серед іншого, ідеться про відсутність у справах початкових документів, які обґрунтовують необхідність арешту; інтенсифікацію процесів (справу розглядали в дуже короткий термін, обмежувались лише одним протоколом допиту підслідного тощо), складання протоколів за визначеним зразком; відсутність реальних доказів вини підслідного, окрім свідчень проти нього інших осіб або самообвинувачень; фіксування у протоколі лише інформації, яка відповідала схемі слідства та ін.

Зроблені висновки можуть стати основою подальших досліджень з метою узагальнення результатів аналізу ширшого кола джерел.

⁴⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 51379. Т. 1. Арк. 15, 19, 22. Цитовано мовою документа.

⁴⁸ Кузнєцова Є. Мова-меч. Як говорила радянська імперія. Глибока: «Твоя підпільна гуманітарка», 2024. С. 177.

⁴⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 51379. Т. 2. Арк 239.

Особові й архівно-кримінальні справи студентів і викладачів Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка як джерело з вивчення сталінських політичних репресій на Сумщині

У дослідженні простежується доля студентів і педагогів Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, котрі в 1930-х рр. стали жертвами політичних переслідувань і арештів. Головною джерельною базою для дослідження стали особові й архівно-кримінальні справи. Наукова новизна полягає в тому, що вперше особові справи студентів і педагогів Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка стали об'єктом систематичного дослідження, що мало на меті пошук відомостей про осіб, які були репресовані радянською владою або ж були родичами «ворогів народу».

Ключові слова: особова справа, архівно-кримінальна справа, репресії, студенти, педагоги, Сумщина.

The study traces the fate of students and teachers of the A.S. Makarenko Sumy State Pedagogical University who became victims of political persecution and arrests in the 1930s. The main source base for the research is personal and archival criminal files. The scientific novelty is that for the first time the personal files of students and teachers of the Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko became the object of a systematic study aimed at finding information about people who were repressed by the Soviet authorities or were relatives of “enemies of the people.”

Keywords: personal file, archival and criminal file, repression, students, teachers, Sumy region.

Вивчення життя студентів і педагогів 1930–1950-х років є актуальною темою для досліджень. Представники тогочасного студентства та педагогічної інтелігенції – це унікальна група населення. Їхні опозиційні погляди відображали реальну політичну, економічну та соціальну ситуацію в тогочасному суспільстві. Особові справи педагогів і більшою мірою студентів 1930-х років здебільшого залишаються поза увагою науковців, і сьогодні вкрай мало систематичних досліджень, заснованих на використанні цих матеріалів. Вивчення особових справ і списків має важливе значення також і для генеалогічних досліджень.

Дослідження має на меті розглянути долю осіб, репресованих радянською владою на основі поєднання особових справ і списків студентів та педагогів із матеріалами кримінальних справ, опублікованих досліджень тощо.

Методологічною основою для дослідження служать принципи історизму, об'єктивізму, поєднання системного та регіонального підходів, спрямованих на науково-критичний аналіз комплексу історичних джерел. На різних етапах дослідження застосовані методи аналізу, синтезу, систематизацію.

Історія становлення СумПДУ ім. А. Макаренка була висвітлена в монографії Л. Корж¹. Дослі-

¹ Корж Л.В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. Є. Макаренка. Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. 88 с.

дженню особових справ студентів і педагогів на Сумщині присвячені наукові праці В. Крижанівського², І. Шищенко³, Я. Куца, В. Оліцького⁴ та інших.

Головною джерельною базою для дослідження стали архівно-кримінальні (ф. р-7641) та особові справи (ф. р-2817) студентів і педагогів СумДПУ ім. А. С. Макаренка, котрі зберігаються в державному архіві Сумської області (ДАСО). В фонді р-2817 зберігаються особові справи студентів (оп. 2 і оп. 4), особові справи викладачів (оп. 1, спр. 229-232), списки студентського і професорського викладацького складу (оп. 1, спр. 268 і 270), книги наказів та інші справи СумДПУ ім. Макаренка, котрі містять біографічні дані. Також автором було опрацьовано близько сотні особових справ (переважно студентів історичного факультету) із архіву СумДПУ ім. А. С. Макаренка, особові справи педагогів із Центрального державного архіву вищих органів (ЦДАВО), довоєнний архів газет «Більшовицька зброя» і «За більшовицькі кадри» в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського в Києві.

Як зазначає Л. В. Корж, в будівлі школи № 4 в 1924 р. були організовані педагогічні курси, на базі яких був пізніше створений Сумський педагогічний технікум (СумПТ)⁵, котрий розміщався за адресою – м. Суми, вул. Дзержинського, 50⁶. В 1930 р. СумПТ реорганізований в Сумський інститут соціального виховання (СумІСВ), котрий перебував за адресою – вул. Радянська, 9⁷, а в 1933 р. – в Сумський педагогічний інститут (із 1935 р. державний педагогічний інститут – Сум-

ДПІ), котрий розміщався на вул. Радянська, 11⁸.

Матеріали із фонду р-2817 і особові справи із ЦДАВО взаємодоповнюють відомості, що дозволяє написати повноцінні біографії. Так, Євгенія Петрівна Осмоловська народилася 7 серпня 1885 р. в тодішньому Черкаському окрузі⁹. Як видно з її трудового списку, 1905 р. вона працювала на педагогічних роботах в м. Златополь на Київщині: в 1912–1919 рр. – учителем німецької мови в жіночій і чоловічій гімназіях, в 1920–1921 рр. у соціально-економічній профшколі, 1921–1923 рр. – інституті народної освіти, 1921–1924 рр. – агротехнікумі, 1923–25 рр. – трудшколі та агрошкола. Із 1926 р. переїхала до м. Суми і працювала в педтехнікумі¹⁰. З 1 вересня 1930 р. була призначена на посаду викладача німецької мови на денному і вечірньому робітфаках СумІСВ¹¹. В жовтні 1931 р. в пресі був поміщений некролог про смерть Є. Осмоловської¹². Її чоловік Костянтин Калістратович Осмоловський, виходець із заможної сім'ї управителя цукрового заводу, закінчив Златопільську чоловічу гімназію¹³, а потім працював викладачем природознавства в чоловічій і жіночій гімназіях м. Златопілля¹⁴. На початку 1930-х рр. він був доцентом зоології та керівником кафедри зоології СумІСВ¹⁵. Наказом № 354 директора СумДПІ П. Гудзенко від 24 серпня 1933 р. звільнений з роботи за дворянське походження^{16 17}.

Наказом № 355 від 26 серпня 1933 р. викладач Михайло Григорович Літінський отримав сувору догану за те, що персонально знав про дворянське походження К. Осмоловського по роботі в

² Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 р. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. № 6. С. 112–147.

³ Шищенко І. В. Талановитих вчителів готують лише талановиті викладачі (із історії розвитку методичної школи кафедри математики Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка). *Актуальні питання природничо-математичної освіти*. 2016. № 7–8. С. 138–149.

⁴ Куц Я., Оліцький В. Йосип Рожновський: біографічне досьє. *Консенсус*. 2024. № 2. С. 163–171.

⁵ Корж Л.В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. С. 15.

⁶ ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 5219. Арк. 6.

⁷ *Плуг і Молот*. 1932. № 165 (15 липня).

⁸ *Більшовицька зброя*. 1938. № 243 (22 жовтня).

⁹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 179, 182, 182зв.

¹⁰ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 180.

¹¹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 178.

¹² *Плуг і Молот*. 1931. № 107 (3 жовтня).

¹³ Гусейнов Г. Господні зерна. Київ: Український письменник, 2011. С. 405.

¹⁴ Іваненко О.А. Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 126.

¹⁵ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1361. Арк. 2.

¹⁶ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 22, 22 зв.

¹⁷ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 22, 22 зв.

м. Златополі, але «не допоміг директору виявити це, а через особисту дружбу висунув його на преміювання»¹⁸. В 1919–1925 рр. М. Літінський працював в м. Новомиргород, в тому числі і викладачем 3-х річних педагогічних курсів¹⁹. Завідувачем курсів був Й. Рожновський, котрий пізніше став завідувачем СумПТ (його біографія висвітлена в статті Я. Куца і В. Оліцького)²⁰. На запрошення останнього М. Літінський прибув для роботи в СумПТ. В наказі № 132 по СумДПІ від 12 жовтня 1935 р. згадувалося, що М. Літінський був викликаний судовими органами в Харків у справі колишнього лектора інституту Василя Миколайовича Хало (інших відомостей про його арешт не вдалося знайти). Звільнений наказом № 140 по СумДПІ від 25 жовтня 1935 р. через нездатність забезпечити роботу «на певній політичній висоті». В грудні того ж року, після втручання Наркомату освіти, М. Літінський був поновлений на роботі²¹. Остаточо його звільнили із роботи в навчальному закладі в липні 1936 р.²² Як свідчить автобіографія, В. Хало народився в с. Чайківщина (Полтавська обл.) у 1903 р., після закінчення аспірантури в 1934 р. був направлений для роботи в СумДПІ²³. Звільнений із роботи в навчальному закладі наказом № 117 від 8 вересня 1935 р.²⁴ У 1940 р. призваний до лав армії і перебував на військовій службі до 1954 р.²⁵ Про подальшу долю нічого невідомо.

Володимир Петрович Козловський народився 1889 р. Закінчив гімназію (1909 р.) і фізико-математичний факультет Московського університету (1914 р.). У 1918–1919 рр. викладав у Куп'янській школі № 2, 1920–1927 рр. в Юнаківському районі (соціально-економічний технікум, семирічка, завідувач семирічки), в 1927–1930 рр. працював завідувачем навчальної частини Сумського вечірнього робітничого факультету, а також, за су-

місництвом, викладачем математики в школі № 2 і фізики в школі № 5. Після цього – в СумПТ. На момент заповнення анкети був позапартійний, мав дружину і двох дітей²⁶. Після реорганізації СумПТ в СумІСВ, призначений на посаду завідувачого денного робітфаку та викладача математики з 1-го вересня 1930 р.²⁷ Наказом № 211 від 8 жовтня 1932 р. звільнений з посади, починаючи з 15 вересня того року за власним бажанням²⁸. Встановити його подальшу долю і знайти відомості про арешт не вдалося, але деякі матеріали наводять на думку про можливі політичні переслідування.

Одна із проблем науково-пошукової роботи полягає в тому, що декілька викладачів були репресовані в інших областях УРСР. Так, Рита Давидівна Аснович після закінчення академії комуністичного виховання ім. Крупської (1921–1925) була призначена викладачем суспільствознавчого циклу СумПТ²⁹. 28 листопада 1937 р. Р. Аснович виключили із партії «за втрату більшовицької пильності у зв'язку із арештом чоловіка», а через місяць заарештували як дружину ворога народу. В справі міститься протокол допиту обвинуваченої від 7 січня 1938 р., згідно з яким вона показала, що знала В. Васильєва із 1930 р. по спільній роботі у Всеукраїнському інституті комуністичного виховання, а із 1931 р. стала його дружиною. Не дивлячись на те, що слідство вимагало від неї розповісти про факти «контрреволюційної» діяльності чоловіка, Р. Аснович такі звинувачення відкидала і охарактеризувала В. Васильєва з позитивного боку. 5 лютого 1938 р. її, як члена сім'ї ворога народу, засудили до 8 р. таборів³⁰.

Біографія Якова Миколайовича Мороза частково була опублікована в статті краєзнавця Леоніда Когана, але досліднику невідомо про долю

¹⁸ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 23, 23 зв.

¹⁹ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 4412. Арк. 1, 4.

²⁰ Куца Я., Оліцький В. Йосип Рожновський: біографічне досьє. *Консенсус*. 2024. № 2. С. 163–171.

²¹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 47, 50зв., 51.

²² ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 305.

²³ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 210.

²⁴ ДАСО. Ф. Р-2817, оп. 1. С пр. 238, арк. 38зв.

²⁵ Память народа: вебсайт. URL : <https://pamyat-naroda.ru> (дата звернення: 24.10.2024).

²⁶ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 3477. Арк. 2, 3.

²⁷ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 3477. Арк. 1.

²⁸ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 61зв.

²⁹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 190.

³⁰ ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32306. Т. 1. Арк. 7, 10, 26.

педагога після 1928 р.³¹ Автору вдалося ознайомитися із двома особовими справами Я. Мороза (в ЦДАВО і ДАСО). Він народився 14 листопада 1899 р. в с. Білиці колишнього Глухівського повіту на Чернігівщині (нині Сумська область). Після закінчення Київського ІНО працював в 1925–1928 рр. викладачем української мови та літератури в Новгород-Волинському педтехнікумі (вибув через його ліквідацію)³², а також, за сумісництвом, один рік у Новгород-Волинській партшколі, викладаючи українську мову³³. 1 жовтня 1929 р. був призначений викладачем 1-ї групи мови і літератури СумПТ³⁴, а після його реорганізації 10 вересня 1930 р. – на посаду доцента української мови СумІСВ, починаючи з 1 вересня 1930 р.³⁵ Точно невідомо, коли він вибув із СумІСВ, оскільки книги наказів починаються з кінця 1931 р. Є. М. Кайлюк згадував: «У Києві жив мій рідний дядько – Яків Миколайович Мороз, професор Київського університету. У 1937 році він був розстріляний як український націоналіст. Його дружина, правнучка князя Кочубея, володіла багатьма старовинними і цінними речами: старовинні книги, меблі, посуд і піаніно. Після арешту чоловіка вона деякі старовинні речі перевезла до рідної сестри чоловіка в Ромодан. Комендант міста якимось чином дізнався про наявність в нашому будинку старовинного музичного інструменту, приїхавши до нас, награв декілька звуків і забрав піаніно, а нам залишив корову Машку»³⁶. За даними книги «Реабілітовані історією», на момент арешту 15 листопада 1937 р. Я. Мороз перебував на посаді викладача Запорізького педінституту. Засуджений до 8 р. таборів, помер 12 березня 1939 р. в ув'язненні³⁷.

У фонді р-2817 міститься заява Нагорнюка (вказане лише прізвище) від 2 вересня 1929 р. до директора СумПТ, в якій він просив надати йому посаду викладача суспільствознавства³⁸. Завдяки особовій справі вдалося з'ясувати повністю його ініціали, дату і місце народження – Самійло Іванович Нагорнюк, що народився 1897 р. в с. Сиянці Волинської губернії³⁹. Перебуваючи на посаді директора Павлоградського технікуму молочної промисловості, С. Нагорнюк був заарештований 18 січня 1937 р. і засуджений до розстрілу⁴⁰.

Микола Микитович Ганжа народився 21 січня (2 лютого) 1895 р. у м. Озурчати Курманської губернії на Кавказі. В 1913 р. закінчив Чернігівську гімназію і вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету по спеціальній групі астрономії. В січні 1918 р. перевівся в Київський університет на той же фізико-математичний факультет, котрий закінчив в жовтні 1919 р., отримавши випускне свідоцтво, а в 1921 р. здав посадові (державні) екзамени. На початку 1920 р. призначений виконувачем обов'язків викладача математики Карасубазарської чоловічої і жіночої гімназій (Крим). Із вересня 1921 р. по 1924 р. працював викладачем математики Чернігівського індустріально-агрономічного технікуму, а із 1 лютого 1922 р. до 1927 р. – викладачем математики Чернігівському ІНО, із 1927 р. – у радпартшколі в м. Чернігів⁴¹. Працював в Ленінградському державному університеті⁴². Наказом № 122 по СумДПІ від 15 вересня 1935 р. зарахований на посаду доцента математичної кафедри, починаючи із 1 вересня того ж року⁴³. Наказом № 172 по СумДПІ від 3 серпня 1940 р. був звільнений з роботи в інсти-

³¹ Коган Л. Яків Мороз – викладач педагогічного технікуму та учасник зустрічі з Оленою Пчілкою на Звягельщині. URL: <https://novograd.city/articles/138310/yakiv-moroz-vikladach-pedagogichnogo-tehnikumu-ta-uchasnik-zustrichi-z-olenoyu-pchilkoju-na-zvyagelschyni> (дата звернення: 24.10.2024).

³² ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 5117. Арк. 8.

³³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 150зв., 151.

³⁴ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 5117. Арк. 6.

³⁵ ДАСО. Ф. р-2817, Оп. 1. Спр. 232. Арк. 144.

³⁶ Список вибраних праць кандидата економічних наук, професора Кайлюка Євгена Миколайовича / уклад.: Н. Б. Давидова, Д. В. Панасенко. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. С. 6.

³⁷ Реабілітовані історією. Запорізька область. Кн. 1. Запоріжжя, Дніпровський металург. 2004. С. 457.

³⁸ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 119.

³⁹ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 5219. Арк. 7.

⁴⁰ Открытый список. Нагорнюк Самуил Иванович. LTR: [https://ru.openlist.wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%8E%D0%BA_%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D1%83%D0%B8%D0%BB_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1897\)](https://ru.openlist.wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%8E%D0%BA_%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D1%83%D0%B8%D0%BB_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1897)) (дата звернення: 24.10.2024).

⁴¹ ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1425. Арк. 2, 3, 5.

⁴² ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 100.

⁴³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 40зв.

туті «в зв'язку з неможливістю забезпечити йому повного навантаження по спеціальності»⁴⁴. Його дружина, відома поетеса Вероніка Черняхівська, проживала в Києві, де була заарештована в січні 1938 р. і засуджена до розстрілу. Сучасниця тих подій А. Грінченко згадувала: «Згодом Вероніка Олександрівна втретє вийшла заміж. Чоловік її за прізвиськом Ганжа був математиком і астрономом. Він жив десь недалеко від Києва і час від часу, частіше на вихідні, приїздив до Вероніки Олександрівни. Вона до нього їздила дуже рідко. Він був астеничного складу, досить цікавий ззовні, з борідкою, і чомусь нагадував мені Дон Кіхота. Малоконтактний і мовчазний»⁴⁵.

Євгеній Іванович Ігнат'єв народився 24 березня 1904 р. в хуторі Богданівка Миргородського повіту Полтавської губернії. Як сам пише в автобіографії, його батько був дрібним урядовцем. Закінчив початкову школу, потім в 1920 р. 6 класів гімназії в м. Полтаві, в 1921 р. – 2 курси соціально-економічної школи. В 1924 р. закінчив Полтавський інститут народної освіти, а в 1928 р. – вищі педагогічні курси при 2-му Московському державному університеті. В 1922–1925 рр. працював на посаді рахівника в полтавському губпрофкомі, із 1 січня 1925 р. по 8 березня 1925 р. учитель-групповод у трудовій школі, в 1925–1927 рр. – у Полтавському ІНО на посаді асистента кабінету соціальної педагогіки. Також за сумісництвом із 1 вересня 1926 р. по 15 вересня 1927 р. служив у 2-й трудовій школі м. Полтава на посаді вчителя малювання та російської мови. В 1927 р. організував гурток для вчителів малювання в м. Полтава та керував його роботою⁴⁶. У відомостях про службовий стан із фонду р-2817 зазначається, що в 1925–1926 р. навчався в однорічній Роменській РПШ. У 1926–1929 рр. працював інспектором політосвіти в Оболонському районі (існував із 1923 р. в складі Полтавської губернії, а в 1932 р. увійшов до складу Харківської області), 1932–1933 рр. – в Полтавському педінституті, із 1933 р. – лектор Сумського учкомбінату і замісник завідува-

ча культпропу⁴⁷. Наказом № 128 від 21 вересня 1934 р. був зарахований на посаду доцента педології СумДПШ⁴⁸, звільнений із роботи наказом директора І. Семенова від 1 листопада 1934 р. після того, як в процесі розгляду робочого плану із психології, складеного Є. Ігнат'євим, було виявлено, що він «стоїть на позиціях буржуазного об'єктивізму, не подає матеріалу із достатньою класовою заостреністю, уникає критики ворожих марксизмові теорій, зокрема фашистської контрабанди у педології та психології, про що свідчать відповідні рецензії та ухвали кафедри педагогіки. Відвідування лекцій особисто мною і керівником кафедри педагогіки Алмашиною встановлено, що лектор Ігнат'єв після погодження із зауваженнями кафедри фактично прийняв вказівки кафедри тільки формально, бо в дійсності продовжує залишатися на своїх позиціях: обходить критику антимарксистських теорій в психології, подає матеріал неполітично, без викриття класового змісту психологічних явищ, скорочується до біологізму і механіцизму у трактуванні окремих проблем, що об'єктивно протягує фашистську пропаганду та перетворює вчення класиків марксизму-ленінізму з питань психології на мертві штучно притягненні по викладу догми»⁴⁹.

У наявній джерельній базі більшість особових справ охоплюють період 1920-х – першої половини 1930-х рр. Однак у списках викладачів наводяться дані про їх попереднє місце роботи, що дозволило розшукати репресованих осіб. Так, Іван Іванович Козирєв, що народився 14 вересня 1904 р. в с. Жовте П'ятихатського р-ну Дніпропетровської області, закінчив в 1931 р. Вищий Кам'янець-Подільський інститут народної освіти та 2-річну аспірантуру. Місцем попередньої роботи вказаний Запорізький педінститут⁵⁰. У книзі «Реабілітовані історією» зазначається, що І. Козирєв, перебуваючи на посаді декана історичного факультету в Запорізькому педінституті, 15 липня 1938 р. був заарештований як учасник антирадянської націоналістичної організації, але

⁴⁴ ДАСО. Ф. р-2817. Оп 1. Спр. 253. Арк. 49.

⁴⁵ Хорунжий Ю. Шляхетні українки. Есеї-парсуни. Київ. Видавництво ім. Олени Теліги. 2004 р. С. 129.

⁴⁶ ЦДАВОВУ. Ф. 166. Оп 12. Спр. 2908. Арк. 6.

⁴⁷ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. № 1. Спр. 230. Арк. 224, 225.

⁴⁸ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. № 1. Спр. 237. Арк. 23зв.

⁴⁹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 230 Арк. 217.

⁵⁰ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 268.

15 червня 1939 р. його справа була закрита і він звільнений із-під варти⁵¹.

Декілька студентів зазнали переслідування за соціальне походження. Згідно з анкетою Борис Пимонович Коротенко народився 1902 р. в с. Нижня Сироватка (нині Сумський р-н Сумської обл.)⁵², був знятий із посади вчителя школи № 2 в м. Суми постановою секретаріату Сумського МПК від 24 серпня 1933 р.⁵³ У документі наводиться лише його прізвище, але в характеристиці студента природничого факультету СумДПІ Б. Коротенка згадується, що в 1933 р. він був знятий із роботи в школі як син куркуля (поновлений)⁵⁴. В 1940 р. в газеті «Більшовицька зброя» Б. Коротенко згадується як директор школи № 4 в м. Суми, а М. Скоробагатько як завпед цієї ж школи⁵⁵. Згідно з його повоєнною характеристикою, до війни Б. Коротенко працював завідувачем учбової частини школи № 4. 29 серпня 1941 р. був мобілізований до лав армії. В липні 1945 р. демобілізований як інвалід 2-ї групи. Із жовтня 1945 р. працював у м. Суми завідувачем навчальної частини фельдшерсько-акушерської школи. Кандидат в члени ВКП(б) із вересня 1944 р., 30 січня 1946 р. був прийнятий в ряди членів ВКП(б). В числі осіб, котрі рекомендували його кандидатуру був М. Скоробагатько, член партії з 1939 р., котрий знав Б. Коротенко по спільній роботі з 1939 р., і Н. Мавроді, член ВКП(б) з 1940 р., знала його по спільній роботі з 1939 р.⁵⁶ Відомо, що Ніна Григорівна Мавроді до війни працювала вчителькою в школі № 4, але після вторгнення німецьких військ самовільно виїхала в м. Саратовськ.⁵⁷ Таким чином, Б. Коротенко працював в школі № 4 в 1939–1941 рр. 27 вересня 1956 р. він давав свідчення в справі репресованого в 1938 р. директора школи № 3 К. Кухаренка, охарактеризувавши його з позитивного боку. Згідно

з анкетою, він залишався директором фельдшерсько-акушерської школи в м. Суми (в 1954 р. перейменована в Сумське медичне училище)⁵⁸.

В характеристиці на Б. Коротенка в числі тих, хто рекомендував його кандидатуру в партію, згадується П.П. Люта, член ВКП(б) з 1925 р., котра знала його по спільній роботі з 1924 р.⁵⁹ Згідно з автобіографією студента історичного факультету СумДПІ Олександра Васильовича Лютого, він народився в м. Суми в 1918 р. в сім'ї селянина-бідняка (після революції – службовця), котрий помер в 1919 р. Його мати на момент написання автобіографії від 5 липня 1939 р. працювала в медичній школі на посаді заступника директора. О. Лютий після закінчення 9 класів школи № 2 м. Суми вступив на робітничий факультет СумДПІ. Наказом № 435 від 23 жовтня 1939 р. відрахований з навчального закладу у зв'язку із мобілізацією до армії. В особовій справі наявне звернення його дружини до директора СумДПІ від 1 вересня 1941 р. із проханням видати документи її чоловіка⁶⁰. В листопаді 1943 р. пропав безвісти. Серед родичів згадується його мати – Пелагея Петрівна Люта, котра проживала в м. Суми, вул. Кузнечна буд. 5, кв. 9⁶¹.

Завдяки архівним фондам вдалося простежити життєвий шлях декількох студентів-активістів, котрі брали найактивнішу участь у викриттях так званих «ворогів народу». Так, Іван Север'янович Гуленко народився 6 квітня 1906 р. Член партії з 4 травня 1927 р.⁶² 1 вересня 1931 р. вступив до СумІСВ і закінчив його, 1 липня 1934 р. захистив дипломну роботу «Класи та класова боротьба в 2-й п'ятирічці»⁶³. Після цього працював в Сумському хімічному технікумі⁶⁴. Наказом № 147 від 14 листопада 1935 р. був зарахований на посаду доцента по соціально-економічній кафедрі СумДПІ, почи-

⁵¹ Реабілітовані історією. Запорізька область. Кн.6, Запоріжжя, Дніпровський металург, 2013, с. 285.

⁵² ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1. Спр. 533. Арк. 67.

⁵³ ДАСО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 390.

⁵⁴ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 122.

⁵⁵ Більшовицька зброя. 1940. № 203 (1 вересня).

⁵⁶ ДАСО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 55.

⁵⁷ ДАСО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 6.

⁵⁸ ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1. Спр. 533. Арк. 66.

⁵⁹ ДАСО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 55.

⁶⁰ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2. Спр. 1509. Арк. 2, 4, 12, 13.

⁶¹ Память народа: вебсайт. URL : <https://pamyat-naroda.ru> (дата звернення: 24.10.2024).

⁶² ДАСО. П-1. Оп. 1, Спр. 36. Арк. 288.

⁶³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 120зв.

⁶⁴ ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 288.

наючи з 1 листопада⁶⁵. Також був призначений секретарем партійного комітету навчального закладу⁶⁶. І. Гуленко зробив серйозну кар'єру, ставши заступником Міністра освіти УРСР в повоєнні роки. Накази з його підписом містять в багатьох архівних матеріалах того часу.

Михайло Федорович Ткаченко народився 11 січня 1904 р. у с. Токарі (нині Сумська обл.), працював кооперативним робітником, член ВКП(б) із 1931 р.⁶⁷ вступив в квітні 1931 р. до СумІСВ і закінчив його 1 серпня 1934 р. Захистив дипломну роботу на тему «Аграрне питання в революції 1905 року» з оцінкою добре⁶⁸. Був головою профкому, членом бюро парткомітету⁶⁹. Наказом № 423 по СумДПІ від 9 грудня 1933 р. студент 4-го курсу історичного відділу М. Ткаченко призначений на посаду ТВО завідуючого річними курсами підготовки вчителів, починаючи із 10 грудня⁷⁰. Наказом № 71 від 30 квітня 1934 р. був відмічений і занесений до червоної книги інституту «за ударне навчання, за зразкові показники в громадській роботі, як кращий ударник»⁷¹. У 1934-1935 рр. працював в партійній школі при СумДПІ як лектор з історії партії і секретар партійного бюро. В одній із заміток в газеті «Більшовицька зброя» згадується його педагогічна діяльність: «З історії партії він особливо глибоко проробляє із студентами післяжовтневий період. Характеризуючи всю контрреволюційність троцькістів, зінов'євців, озброює слухачів аргументами і фактами, які допомагають їм зрозуміти і розкритикувати неправильність та ворожість поглядів і дій всіх колишніх опозиціонерів та антипартійних груп і довести правоту лінії партії Леніна-Сталіна. Метод викладання в тов. Ткаченко – розгорнута лекція – бесіда. При чому минуле він пов'язує

із сучасним»⁷². У пресі згадується про смерть його дружини – Анастасії Омелянівни Ткаченко⁷³. Цікаво, що під час перевірки партійних документів в 1935 р., М. Ткаченко заявив, що його квиток вкрали. Рішенням бюро МПК від 19 червня 1935 р. було підняте питання про видачу нового партійного квитка⁷⁴.

Згідно з анкетою М. Ткаченка, на момент свідчень 28 листопада 1937 р. в справі І. Лашнюкова, він працював в сумському міському парткомі на посаді завідувача культурно-просвітницької роботи, був членом міської ради. Мав дружину Ольгу Михайлівну Волкова, 23 р., домогосподарку, дітей: Людмилу – 8 р., Ніну – 2 р., Віталія – 1 місяць⁷⁵. 13 грудня 1937 р. М. Ткаченко наказом № 236 директора СумДПІ Л. Гаркуші був призначений на посаду в.о. доцента з історії ВКП(б) по вечірньому інституту⁷⁶. На зборах Сумської парторганізації 25-26 липня 1937 р. виступав із викриттям репресованого студента СумДПІ Я. Оніщенко, котрий нібито вихваляв Л. Троцького і А. Гітлера⁷⁷. Даючи свідчення в справі репресованого І. Лашнюкова, М. Ткаченко показав про зв'язки останнього з викритими «ворогами народу»⁷⁸. В травні 1940 р. згадується як завідувач відділу пропаганди і агітації при Сумському МК КП(б) У⁷⁹, в березні 1941 р. – секретар Сумського МК КП(б) У⁸⁰.

12 жовтня 1935 р. у газеті «За більшовицькі кадри» вийшла розгромна стаття секретаря бюро І. Рубінштейна. Автор писав, що «до нашого робфаку проліз класовий ворог. Хто такий Савченко? Савченко є син середняка (за документами С. Р., батьки до 1932 р. займалися індивідуальним с. г-вом і інше, в 1932 р. вступили до колгоспу). Савченко намагався довести, що батьки його середняки, мали до революції 0,75 га землі, а потім через деякий час мали вже 2,5

⁶⁵ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 66зв.

⁶⁶ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 125.

⁶⁷ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1, Спр. 270. Арк. 116зв.; ДАСО: Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 38.

⁶⁸ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 117зв.

⁶⁹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 6.

⁷⁰ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 44, 44зв.

⁷¹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 87, 87 зв., 88.

⁷² Нове поповнення партійних кадрів. *Більшовицька зброя*. 1935. № 154 (5 липня).

⁷³ *Більшовицька зброя*. 1934. № 258 (11 листопада).

⁷⁴ ДАСО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 271.

⁷⁵ ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 12.

⁷⁶ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 352.

⁷⁷ ДАСО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 46.

⁷⁸ ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 12.

⁷⁹ Ткаченко М.Ф. Про політичну самоосвіту партійного активу. *Більшовицька зброя*. 1940. № 122 (29 травня).

⁸⁰ *Більшовицька зброя*. 1941. № 67 (21 березня).

га землі, після смерті діда до батька ще переходить 0,5 га землі, тобто до вступу до колгоспу мали 5 га землі. Савченко і зараз толкує, що у батька не було землі. Поступово, як кажуть від ниточки до клубочка, виявляється обличчя Савченка. Брат Савченка навчався в Сумському педінституті, був декілька разів виключений зі складу студентів за розкладницьку роботу. Коли брат Савченка закінчив 2 курси інституту, то він переїжджає до м. Змійова, де вступає в літературний гурток і там починає писати свої твори і після самогубства Хвильового він теж покінчує з собою самогубством.

Сам Савченко вступив до Сумського робітфаку при педінституті в 1933 році і на протязі всього навчання він вів скрито розкладницьку роботу [...] На лекції з фізики Савченко щось писав, на це звернули увагу т. т. Мацак, Сиротенко, Склярів. На перерві вони запитали його, що він писав – тоді Савченко зачитав їм ті вірші, що писав на лекції. Коли вони йшли з лекції до їдальні, Савченко запропонував їм об'єднатися у гурток і критикувати роботу партійно-комсомольської організації. Що ж себе уявляє “творчість” Савченко? – А ось що: Ми добре знаємо хто такий був “Махно” і хто є Буденівці, але Савченко намагається довести, що при наступі Махна буденівці “лазили в очеретах”. Насправді роки боротьби з класовим ворогом показали, хто лавив в очеретах. Потім він застерігає буденівців, що “мов бережіться хлопці”, бо Махно близько, але як ми знаємо, лише завдяки буденівцям махнівців розгромлено вщент. Далі Савченко намагається довести, що в нашій країні рад, де партія дала жінці ті ж права, що й чоловікові, де жінка займає відповідальні пости, де наша молодь готує також кадри для майбутнього життя, він виспівує, що жінка, студентка не забезпечена матеріально, тобто не вистачає стипендії і лише для поліпшення матеріально-побутових умов жінки йдуть у повії. Але цього

немає й не буде, бо за жінку піклується Партія і Уряд»⁸¹.

21 жовтня 1935 р. Іван Яремович Савченко (1915 р. н., с. Велика Чернеччина Сумського району⁸²) був відрахований із складу студентів робітфаку як «сформований класовий ворог Радвлади» та «за систематичні спізнювання та невідвідування занять без поважних причин, що дезорганізувало заняття, своєю недисциплінованістю, за пияцтво, своїх контрреволюційних віршів між студентами»⁸³. А вже 29 жовтня того ж року він був заарештований органами НКВС та засуджений на 3 роки таборів⁸⁴.

У книзі наказів згадується про декількох студентів, котрі були відраховані під час перевірки партійних документів за нібито симпатії до опозиції. Так, наказом № 137в від 21 жовтня 1935 р., вперше опублікованим у монографії Л. Корж (в її праці допущена механічна помилка в написанні прізвища), «студент I-го курсу фізмат факультету гр. «В» т. Верхоглаз протягом перебування в інституті займався серед студентів справою пропаганди класово-ворожих теорій, яка виявляється у відкиданні: 1. Авангардної ролі комсомолу серед трудящої молоді. Немає різниці між комсомольцями і некомсомольцями. 2. Соцзмагання, як метод, що виховує соціалістичне ставлення до праці (соцзмагання ніде ніяких реальних наслідків не дало). 3. Ревруху в капіталістичних країнах та правдивості інформації Радянської преси у цьому відношенні та протаскуванні правоопортуністичної теорії Бухаріна про рівновагу. У минулому т. Верхолаз робив спробу емігрувати за кордон»⁸⁵. У списках згадується студент фізико-математичного факультету Яків Єлисейович Верхоглаз, 1912 р., м. Умань, за національність – євреї⁸⁶.

З політичних мотивів було звільнено декілька викладачів СумДПП, зокрема Бориса Сергійовича Торгівця⁸⁷, котрий був зарахований на посаду професора з педології наказом № 24 від 14 лютого 1935 р.⁸⁸, але вже 8 травня того ж року звільнений

⁸¹ Рубінштейн І. Очистити маси студентів від класового ворога. *Більшовицькі кадри*. 1935. № 53 (12 жовтня).

⁸² Реабілітовані історією. Сумська область: Кн. 1, Суми: ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2013. С. 230.

⁸³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 48, 48зв.

⁸⁴ Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1, Суми: ВВП «Мрія – 1» ТОВ, 2013. С. 230.

⁸⁵ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 48; Корж Л.В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А.Є. Макаренка. Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. С. 41.

⁸⁶ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк.

⁸⁷ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 109зв.

⁸⁸ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 66.

з інституту «за незабезпечення належної якості викладання»⁸⁹. На засіданні бюро Сумського МПК від 5 грудня 1935 р. постановили, що в СумДП «відсутня більшовицька критика і самокритика, притуплення більшовицької пильності, внаслідок чого виявлено засміченість студентського і лекторського колективу класово-ворожими елементами (Літінський, Торгівець, Дікарев, Савченко, Верхоглаз та інші)»⁹⁰.

Активну участь у викритті «ворожих елементів» приймали студенти. Доречно привести слова відомого педагога, сучасника тих подій Ю. Самброса: «Студенти того часу були особливо примхливі, важкі. Такими їх робила атмосфера політичного людожерства й цькування, властива тогочасному режиму. Кожен студент чи їх купка мали практично право «з'їсти» будь-якого лектора чи співробітника інституту. Досить було їм на якихось зборах виступити із негативною критикою на лектора, вказати, що ним незадоволені, підвести під це незадоволення, як основу, якесь політичне міркування чи навіть просто політично дзвінку фразу на його осуд, як репутація бідолашної жертви вже зависала в повітрі»⁹¹. В лютому 1936 р. в газеті «За більшовицькі кадри» вийшла скарга, в якій повідомлялося, що доцент Тодоров, жартуючи, називав студентів «маринованими жуками», а Тищенко говорив «ви не студенти, а свині»⁹². Всеволод Дмитрович Тодоров, котрий працював в СумДП із 1 вересня 1934 р.⁹³, невдовзі був звільнений з роботи. Федір Омелянович Тищенко, який керівником кафедри хімії і в 1935 р. відзначався записом в червоній книзі інституту⁹⁴, звільнений наказом № 119 по від 8 серпня 1937 р., зокрема з політичних причин⁹⁵.

Згадки про схожі випадки можна знайти і в книзі наказів. Згідно з наказом № 80 по СумДП від 7 червня 1937 р. «студент 4-го курсу фізико-математичного факультету Д.Л. Цвинтарний безпідставно висунув важке обвинувачення і намагався дискредитувати доцента математики тов. Костлан Н. В.»⁹⁶. Дмитро Леонідович Цвинтарний народився в 1917 р. у с. Проруб Білопільського р-ну⁹⁷. В архівних фондах міститься його особова справа⁹⁸. Він був відмінником навчання (наказом № 193 від 25 жовтня 1936 р. йому надали підвищену стипендію в 175 крб.⁹⁹). Під час війни 1941–1945 рр. перебував на фронті, брав участь у боях під Ленінградом і в так званому «звільненні» Білорусі, нагороджений орденами «вітчизняної війни I та II степені», «червоної зірки», медаллю «за перемогу над Німеччиною в великій вітчизняній війні 1941–1945 рр.»¹⁰⁰ У 1950 р. Д. Цвинтарний перебував на посаді завідувача шкільного сектора обласного відділу народної освіти¹⁰¹. В 1966 р. – заступник завідувача Сумського ОблВНО¹⁰². Його дружина Віра Миколаївна Михайлюк, 1916 р. н., після закінчення в 1938 р. СумДП була призначена на посаду асистента кафедри експериментальної фізики цього навчального закладу¹⁰³.

Матеріали із архівно-кримінальних справ показують подібні викриття й інших студентів. Так, Яків Григорович Оніщенко, що народився 1912 р. у с. Вороньки Полтавської обл., був заарештований 11 вересня 1937 р. і 25 грудня того ж року засуджений на 5 р. таборів за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР¹⁰⁴. Відповідно до книги наказів по СумДП він мав порушення дисципліни під час навчання. Так, 27 травня 1936 р. Я. Оніщенко отримав догану від директора І. Семенова за те,

⁸⁹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 199зв., 200.

⁹⁰ ДАСО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 315.

⁹¹ Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму: мемуарні нариси. [Б. м.]: Сучасність, 1988. С. 231.

⁹² Професор-грубіян. За більшовицькі кадри. 1936. № 65 (10 лютого).

⁹³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 200зв., 201.

⁹⁴ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 125, 126.

⁹⁵ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 250.

⁹⁶ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. № 1. Спр. № 242. Арк. 172.

⁹⁷ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 117зв.

⁹⁸ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2. Спр. 803.

⁹⁹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 241. Арк. 115.

¹⁰⁰ Фонди музею Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

¹⁰¹ Цвинтарний Д. Завідувач шкільним сектором обласного відділу народної освіти. Ліквідувати недоліки в проведенні екзаменів у школах області. Більшовицька область. 1950. № 113 (7 червня).

¹⁰² ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3. Спр. 533. Арк. 110.

¹⁰³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 253.

¹⁰⁴ Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1. Суми: Видав.-вироб. п-во «Мрія-1» ТОВ, 2005. С. 219.

що «у п'яному вигляді з'явився на квартиру до студента тов. Змія, де почав бешкетувати»¹⁰⁵. Згаданий Іван Антонович Змій, 1908 р. н., також був студентом фізико-математичного факультету¹⁰⁶. 28 червня 1937 р. Я. Оніщенко був відрхований із СумДПІ наказом директора Л. Гаркуші «за систематичні контрреволюційні троцькістські розмови». А студентам 4-го курсу фізико-математичного факультету «Батюку М. К. та Гончаренку М. М., як знали про контрреволюційні погляди Оніщенка і невчасно повідомили мене про це – оголосити сувору догану з попередженням. Просити Профком обговорити питання про Оніщенка, Батюка та Гончаренка як про членів спілки. Просити комітет ЛКСМУ обговорити питання про т. Гончаренка як про комсомольця. Цей наказ проробити на зборах студентів IV курсу та на загальних зборах інституту»¹⁰⁷. Дирекція інституту видала на Я. Оніщенко негативну характеристику наступного змісту: «стягнення за класово-ворожі вилазки», «констатовані випадки, коли проводив антибільшовицькі розмови», «пускати на роботу в школу ні в якому разі не можна»¹⁰⁸. В списках наводяться повністю ініціали студентів, згаданих в наказі: Матвій Кіндратович Батюк і Микола Микитович Гончаренко (обидва 1916 р. н.)¹⁰⁹.

Наказом № 195 від 17 вересня 1937 р. із навчального закладу був відрхований студент 1-го курсу фізико-математичного факультету В. Ткаченко «за контрреволюційний наклеп на колгоспи в радянську пресу», а перед громадськими організаціями інституту було поставлене завдання «вжити відповідних заходів своєї лінії»¹¹⁰. Відповідно до наявних матеріалів, Віктор Андрійович Ткаченко, 1920 р. н., уродженець колишнього с. Унів Львівської обл., на початку 1937/38 навчального

року був зарахований до СумДПІ. 6 березня 1938 р. В. Ткаченка заарештували і засудили до 10 р. таборів. Матеріали архівно-кримінальної справи детальніше розкривають обставини його відрхування з інституту й арешту. В розмові із студентами Павлом Пилиповичем Мозолем (1916 р. н., х. Комарницький, фізико-математичний факультет¹¹¹), Павловим Іллічем Садовським (1919 р. н., с. Кондратівка, тодішнього Хотинського р-ну¹¹²), Міщенком і Тарасенком він мав необережність засумніватися в правдивості радянської пропаганди. Після цього П. Мозоль поскаржився про цей випадок студенту фізико-математичного факультету М. Замбурському, котрий працював секретарем комітету комсомолу¹¹³. Микола Якович Замбурський, 1915 р.н., с. Лопатін (Вінницька обл.), росіянин за національністю¹¹⁴. Газета «Більшовицька зброя» наводила цитату із виступу студента-відмінника Замбурського, котрий викривав «ворогів народу»: «Фашистська зграя бандитів, вбивць, хотіли поневолити вільний і щасливий радянський народ»¹¹⁵. В 1940–1945 рр. служив в армії, а в повоєнні роки був секретарем парторганізації СумДПІ¹¹⁶.

Як видно із свідчень П. Мозоля від 19 вересня 1938 р., він жив в одній кімнаті в гуртожитку з обвинуваченим В. Ткаченком, котрий впродовж місяця нібито вів антирадянські розмови, які дискредитували заходи радянської влади. Також у свідченнях згадується студент Гребченко, котрий нібито міг підтвердити факти антирадянської агітації В. Ткаченка¹¹⁷. Студент фізико-математичного факультету Дмитро Леонтійович Гребченко, 1919 р. н., уродженець с. Малий Бобрин, Краснопільського р-ну¹¹⁸, закінчив навчальний заклад в липні 1941 р.¹¹⁹ Він знав обвинуваченого В. Ткаченка, котрий до вступу в

¹⁰⁵ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 258.

¹⁰⁶ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 170зв.

¹⁰⁷ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 195.

¹⁰⁸ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 119зв.

¹⁰⁹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 170зв.

¹¹⁰ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 271.

¹¹¹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 1зв., 2.

¹¹² ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 5зв., 6.

¹¹³ ДА УСБУ в СО. Спр. П-11533. Арк. 25, 26.

¹¹⁴ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 6зв., 7.

¹¹⁵ Іншого вироку й бути не могло. *Більшовицька зброя*. 1938. № 60 (15 березня).

¹¹⁶ ДАСО. Ф. п-1690. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 47.

¹¹⁷ ДА УСБУ в СО. Спр. П-11533. Арк. 25, 26.

¹¹⁸ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 3зв., 4.

¹¹⁹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 255. Арк. 27.

інститут проживав в Краснопільському р-ні¹²⁰. П. Мозоль також закінчив СумДПІ в липні 1941 р.¹²¹ П. Садовський, згідно з його автобіографією, будучи студентом 3-го курсу фізико-математичного факультету, в 1939 р. взяв річну відпустку від навчання за сімейними обставинами і став працювати вчителем в школі. Із вересня 1939 р. і до дня окупації Сумщини німецькими військами працював викладачем фізики та математики при Кондратівській НСШ тодішнього Хотінського району. В 1940 р. замість навчання на стаціонарному відділі був переведений на заочний відділ. 10 вересня 1943 р. мобілізований в ряди Червоної армії. Нагороджений медалями «За відвагу», «За бойові заслуги». В грудні 1945 р. демобілізований із Червоної армії як вчитель. Після демобілізації працював при Кондратівській семирічній школі. Вступив на заочний відділ фізико-математичного факультету СумДПІ¹²².

3 березня 1937 р. вийшов наказ № 39 по СумДПІ, згідно з яким «студенту 3-го курсу фізико-математичного факультету гр. «Д» Бурлаці П. за недисциплінованість, неетичну поведінку в гуртожитку та припущення політично-помилкових розмов, оголосити сувору догану із попередженням. Рішення студпрофкому під час розгляду питання про тов. Бурлаку П., як про члена спілки, прийняти до відома»¹²³. Згаданий в наказі студент, Петро Михайлович Бурлака, 1914 р. н., с. Козіївка Харківської області, через рік після виходу цього наказу 2 квітня 1938 р. був заарештований як учасник антирадянської організації. Згідно з його «зізнанням» (протокол допиту від 24 квітня 1938 р.), в березні 1938 р. він нібито в гуртожитку СумДПІ вів антирадянські розмови із студентами Василієм Івановичем Матяшовим, Павлом Івановичем Кобилкою і Галицьким Олександром Васильовичем, розповідаючи їм, що останній час в магазинах немає товарів. Він також скаржився, що в колгоспників забирають 1 пуд зерна за 1 крб., а в магазинах продають 1 кг хліба за 90 коп. Цим він підкреслював, що в

Радянському Союзі наявна експлуатація, і вони, з його слів, з цим погоджувалися¹²⁴.

Завдяки спискам студентів і книгам наказів вдалося простежити діяльність згаданих осіб. Вони були студентами фізико-математичного факультету. Олександр Васильович Галицький, 1913 р., уродженець с. Климовка, Білопільського району Сумської області. Після закінчення СумДПІ в 1938 р. залишився працювати асистентом на кафедрі теоретичної фізики СумДПІ. Кандидат ВКП(б)¹²⁵. Павло Іванович Кобилка, уродженець Зміївського р-ну Харківської обл.¹²⁶ Василь Іванович Матяшов, 1909 р., х. Безсалівка Білопільського р-ну¹²⁷. Жоден із них не був заарештований, а сам П. Бурлака в січні 1939 р. відмовився від своїх попередніх свідчень¹²⁸.

Про політичні переслідування і арешти близьких людей розповідають в автобіографіях деякі студенти. Так, Марія Захарівна Пономарьова, котра в 1941 р. написала заяву для вступу на заочний відділ історичного факультету, пише в автобіографії 23 червня 1941 р.: «народилася я в 1895 р. в с. Юнаківці Миропільського р-ну Сумської обл. Батько мій був батраком, не мав ні землі, ні хати. Після революція і до смерті в 1934 р. батько працював в Карчаковському радгоспі. Мати померла, коли мені було 8 років. В Юнаківці із рідних в мене є мачуха Оксана Олексіївна Бублай і її дві дочки. Одна з них вчителька М.З. Бублай. В Полтаві в мене є рідна сестра Н.З. Бублай, лікар, начальник сан відділу НКВД, чл. ВКП(б). Більше рідні ніякої не маю, ніхто з рідних репресований і із закордоном зв'язків не має. Я чл. ВКП(б) з 1926 р. Зараз секретар парторганізації с. Хухри.

По смерті матері живучи у чужих людей я закінчила початку 3-х річну школу в Юнаковці, після цього стала працювати домробітницею. Це продовжувалося 8 років, до 1913 року. Із 1913 р. працювала в портняжній майстерні до 1915 р., потім знову дом. робітником. Із 1917 р. поступила в лабораторію Харківського фармацевтичного т-ва прибиральницею, потім стала працювати

¹²⁰ ДА УСБУ в СО. Спр. П-11533. Арк. 1.

¹²¹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 255. Арк. 27.

¹²² Особова справа Садовський Павел Ильич / Архів Сумського державного педагогічного університету А.С. Макаренка.

¹²³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 70.

¹²⁴ ДА УСБУ в СО. Спр. П-14. Арк. 10.

¹²⁵ ДАСО. Ф. р-2817. Сп. 1. Спр. 270. Арк. 19зв., 20; ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 99.

¹²⁶ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 21зв., 22.

¹²⁷ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 19зв., 20.

¹²⁸ ДА УСБУ в СО. Спр. П-14. Арк. 11.

препаратором. У 1920 р. вийшла заміж і до 1924 р. за наймом не працювала. В 1923 р. при Сумському окружкомі почала працювати як делегатка жінвідділу, а в 1924 р. в травні послана була жіноргом в Угроїди. В листопаді 1925 р. окрпартком направив на роботу в Сумський машинобудівний завод ім. Фрунзе жіноргом і керівником крою і шитва при заводському клубі. В 1926 р. була прийнята в чл. ВКП(б). У 1928 р. поступила на Сумську суконну фабрику швачкою. В червні 1930 р. будучи чл. пленуму сумського ОПК, була направлена на навчання в Харківський університет ім. Артема. В жовтні 1932 р. постановою ЦК КП(б)У була переведена, з групою товаришів – 10 чол. аспірантом в інститут червоної професури на історичний відділ, звідки в 1935 р. була виключена з III курсу в зв'язку з виключенням мене з партії за зв'язок з моїм чоловіком Лебединським Макаром Якимовичем, якого в той час заарештували органи НКВС.

Залишившись безпартійною, я поступила в Харківську клинлікарню ХМІ на господарську роботу в 1936 р. у травні. В 1938 р. у березні перейшла працювати в Хухрянську с/школу вчителем історії, а з 1939/ІХ директором цієї школи. В партії я відновлена в березні 1938 р., тому що всі політичні обвинувачення, пред'явлені Лебединському М. Я. і перевірені органами НКВС, виявились наклепницькими, тому справа Лебединського була зупинена на основі ст. 197. Ч. II УПК. Зараз Лебединський М. Я. працює директором Степанівської с/школи Сумського р-ну. Відновлений теж в партії в 1938 р.»¹²⁹

Відомості про її чоловіка вдалося відшукати в книзі «Реабілітовані історією». Макар Якимович Лебединський народився 1902 р. у с. Чупахівка Охтирського повіту Харківської губернії. Член ВКП(б) з 1925 р. На момент арешту 6 вересня 1935 р. проживав в Харкові, був слухачем підготовчого відділення інституту Червоної профе-

сури. Засуджений до 3 р. таборів, однак в травні 1937 р. його справа була закрита¹³⁰. В 1938–1941 рр. директор школи в с. Степанівка (нині Сумський р-н), під час війни 1941–1945 рр. перебував на фронті, в повоєнні роки працював директором середньої школи в с. Хухри Охтирського району. Був нагороджений значком «Відмінник народної освіти» та грамотою Міністерства освіти УРСР¹³¹.

Особові справи дозволяють доповнити відомості про репресованих. Так, Яків Трохимович Кікоть народився 20 жовтня 1904 р. в с. Омельченки (нині Сумський район Сумської області). В нього були брати 1908 р., 1911 р., 1920 р., 1922 р., сестри 1914 р. і 1916 р. і діти 1919 р. і 1924 р.¹³² 15 вересня 1926 р. вступив в СумПТ і закінчив його повний курс в 1929 р.¹³³ Наказом № 234 по СумІСВ від 28 листопада 1932 р. був призначений на посаду завідувача Білопільського робітфаку¹³⁴. В подальші роки працював вчителем школи № 66 у м. Білопіль та був студентом-заочником СумДПІ. В особовій справі міститься заява Я. Кікота від 19 квітня 1936 р., в якій він просив «перевести мене з природничого відділу на математичний відділ. Підстава: природи я вже два роки не викладаю, а викладаю математику»¹³⁵. 8 січня 1937 р. він був заарештований, але вже 15 вересня того ж року його справа була закрита¹³⁶.

Дмитро Наумович (Давид Нохимович) Малінкович, 1907 р. н., єврей, член КП(б)У із червня 1932 р.¹³⁷, наказом № 199 по СумІСВ від 13 вересня 1932 р. був призначений «викладавцем на кафедрі історії (народів СРСР) з 1-го числа цього місяця»¹³⁸, а наказом № 341 від 3 липня 1933 р. – заввідділом суспільствознавства¹³⁹. Наказом № 71 по СумДПІ від 30 квітня 1934 р. був нагороджений грамотою як перший редактор газети «За більшовицькі кадри», котрий «зумів організувати безпосередній випуск газети, мобілізува-

¹²⁹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2. Спр. 1560. Арк. 2., 2зв., 3.

¹³⁰ Реабілітовані історією. Харківська область: Кн. 2. Київ; Харків: Оригінал. 2014. С. 393.

¹³¹ ДАСО. Ф. р-3552. Оп. 2. Спр. 59. Арк. 48.

¹³² ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2. Спр. 293. Арк. 6.

¹³³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 107.

¹³⁴ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 70зв.

¹³⁵ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2. Спр. 293. Арк. 1.

¹³⁶ Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1. Суми: Видав.-вироб. п-во «Мрія-1» ТОВ. 2005. С. 292.

¹³⁷ ДАСО. Ф. п-1. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 66.

¹³⁸ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 56зв.

¹³⁹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 16.

ти багато кореспондентів»¹⁴⁰. Наказом № 115 по СумДПІ від 29 серпня 1934 р. призначений деканом мовно-літературного факультету¹⁴¹. Із роботи в навчальному закладі звільнений згідно з наказом № 37 від 10 березня 1936 р. у зв'язку із тим, що за розпорядженням Наркомату освіти УРСР було знято навчальний план історії ВКП(б) та КП(б)У¹⁴².

В автобіографії він пише: «Малинкович Давид Нохимович родився в 12.1907 г. в с. Дмитровске. Отец занимался торговлей и умер в 1916 г., когда мне было 8 лет. До 1921 г. жил на иждивении сестёр-фельдшерниц, а с 1921 году живу самостоятельным трудом. В 1921 году работал рассыльным, в 1922-1925 гг. конторщиком ссудо-сбер товарищества, с 1925 по 1929 г. учился на Соц[иально]-экономическом факультете педагогического института народного образования, с 1928 по 1931 г. работал преподавателем средней школы. В 1921 году отбыл действующую службу в качестве одногодичника. С 1932 по 1936 г. работал преподавателем и зав. кафедрой Сумского пединститута. В 1936 г. был призван в ряды Красной армии и работал старшим преподавателем Сумского артучилища. В 1941 г. был на фронте. Был на фронтах Юго-Западном, 2 и 3 украинском фронтах до полной победой над гитлеровской Германией. В данное время работаю руководителей социально-экономического цикла курсов усовершенствования офицеров Киевского военного округа. За границей был в Румынии, Венгрии в 1945 г. в составе советских наступающих войск, затем оккупационных войск в должности зам. командира гв. арtpолка. 27 июля 1948 г.»¹⁴³. Згідно з його трудовою книжкою, в 1931–1932 рр. Д. Малінкович був також викладачем Сумської радпартшколи. В графі сім'я також вказано: «Жена: Панченко Ксения Федоровна.

Сын Михаил (1931 г.), сын Владимир (1940 г.) Сумы военный городок»¹⁴⁴. В списках студентів згадується Оксана Федорівна Панченко, що народилася 7 лютого 1906 р. у м. Маріуполь, закінчила СумДПІ 1 липня 1935 р.¹⁴⁵ М. Бутко, даючи в 1963 р. свідчення в справі репресованого педагога С. Панченка, показав, що після демобілізації Д. Малінкович проживав в Києві, вийшов на пенсію¹⁴⁶. Насправді, 27 липня 1948 р. Д. Малінкович звернувся із заявою до директора СумДПІ із проханням зарахувати його на посаду викладача історії СРСР на половину окладу, починаючи із 1 вересня 1948 р.¹⁴⁷ У Києві він проживав, вірогідно, вже із початку 1950-х рр.

У 1937–1938 рр. співробітниками НКВС була сфабрикована справа про так звану антирадянську військово-офіцерську контрреволюційну організацію в Сумському артилерійському училищі, по якій заарештували 9 офіцерів училища, зокрема Віктора Денисовича Жлобницького¹⁴⁸. Як видно із його характеристики, В. Жлобницький народився в м. Борисоглебськ (РФ), член ВКП(б) з грудня 1922 р., закінчив Київську вищу військово-педагогічну школу в 1923 р., екстерном історичний факультет СумДПІ в 1949 р. і деякий час працював викладачем кафедри марксизму-ленінізму СумДПІ¹⁴⁹. На початку 1950-х рр. був викладачем історії в школі № 4 (Суми) і, за сумісництвом, методики історії та Конституції СРСР в СумДПІ¹⁵⁰.

Під час дослідження архівно-кримінальних справ виявлені згадки про декількох викладачів СумДПІ як членів сфальсифікованих органами НКВС антирадянських організацій. Так, у вигаданій справі «контрреволюційної організації» на Конотопщині одним із її учасників названо колишнього інспектора школи лікбезу Григорія Андрі-

¹⁴⁰ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 87, 87 зв., 88.

¹⁴¹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 19.

¹⁴² ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 104.

¹⁴³ Особова справа Малінкович Давид Нахимович / Архів Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка. Арк. 4.

¹⁴⁴ Особова справа Малінкович Давид Нахимович / Архів Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка. Арк. 33в.

¹⁴⁵ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 115.

¹⁴⁶ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 3. Спр. 513. Арк. 57.

¹⁴⁷ Особова справа Малінкович Давид Нахимович / Архів Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка.

¹⁴⁸ Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1. Суми. Видавничо-виробниче підприємство "Мрія-1" ТОВ, 2005. С. 31, 189.

¹⁴⁹ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 57. Арк. 283в.

¹⁵⁰ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 119. Арк. 2.

йовича Черевка¹⁵¹. В фонді р-2817 містяться відомості про Г. Черевка, котрий народився 1895 р. в с. Віри Краснопілляського р-ну Сумської області. Освіта – Чернігівський ІНО. Попереднім місцем роботи вказаний Сумський машинобудівельний технікум. Працював викладачем і завідувачем кафедри мови та літератури СумДПІ¹⁵². Відомостей про його арешт не виявлено, але вдалося встановити місце перебування в повоєнні роки. Так, в наказі № 128 Заступника Народного комісара Освіти УРСР О. Філіпова від 12 січня 1946 р. Г. Черевко згадується як завідувач кафедри мови Конотопського вчительського інституту¹⁵³.

Часом помилки в написанні ініціалів трапляються в першоджерелах і поєднання інформації одразу з кількох джерел дозволяє виправити такі неточності. Так, свідком в одній із справ в 1958 р. проходив Андрій Кирилович Піддубний, що народився 1903 р. в м. Миропілля, член КПРС, із незакінченою вищою освітою, проживав в м. Суми, на момент свідчень пенсіонер¹⁵⁴. У списках вчителів, представлених в 1954 р. для нагороди «Орденем Трудового Червоного прапора», згадується Андрій Якимович Піддубний, 1903 р.н., м. Миропілля Сумської обл., на той момент директор Сумської обласної середньої заочної школи. Служив в радянській армії¹⁵⁵. Очевидно, що йдеться про одну людину, але, вірогідно, в анкеті свідка її дані записані помилково.

Деякі студентів були репресовані вже під час війни. Так, в списках фізико-математичного факультету СумДПІ згадується Яків Михайлович Малік, що народився 1915 р.н. в с. Мала Ворожба, Лебединський р-н¹⁵⁶. Після закінчення навчального закладу (наказ № 567 від 11 липня 1941 р.¹⁵⁷) був мобілізований до лав армії. Перебуваючи командиром батареї 757 запасного артилерійського полку ППО, 15 жовтня 1943 р. заарештований і засуджений до позбавлення

волі на 7 років¹⁵⁸. Михайло Денисович Демченко пише в своїй автобіографії 15 липня 1938 р., що народився 15 листопада 1919 р. у м. Лебедині Харківської (нині Сумської) області в сім'ї селянина. В 1927 р. його батько переїхав у зв'язку із зміною місця роботи до с. Річки Білопільського р-ну. Із 1934 до своєї смерті в 1936 р. батько працював у м. Лебедин. У 1935 р. М. Демченко закінчив 7-й клас Лебединської школи № 2. У 1936 р. вступив до Лебединської середньої школи, де навчався до цього часу. Із 1937 р. комсомолец. Мати з 1936 р. пенсіонерка¹⁵⁹. В довідці про соціальне походження вказана домашня адреса – м. Лебедин, вул. Верхня Сумська, 39¹⁶⁰. Перебуваючи рядовим 1036-го артилерійського полку 161-ї змішаної дивізії 40-ї армії, М. Демченко 31 травня 1943 р. засуджений до 10 р. таборів. У нього залишилася мати Ганна Артемівна Демченко, котра проживала в м. Лебедин¹⁶¹.

Було заарештовано декілька випускників навчального закладу, котрі працювали на педагогічній роботі. Так, вчителька Ніна Яківна Сергієнко, котра закінчила СумДПІ в 1938 р., на момент арешту 12 грудня 1945 р. проживала в с. Червона Кам'янка Олександрійського району. Причиною арешту стала її антирадянська діяльність: «в період німецької окупації працювала артисткою драматичного театру; отримувала від начальника районної поліції, члена Організації українських націоналістів Івана Пилипенка націоналістичну літературу, зберігала її вдома, обмінювалась нею із Григорієм Кравченком». За такий «злочин» вона була засуджена трибуналом Кіровоградського гарнізону до 7 років ув'язнення у таборах¹⁶². Марія Захарівна Пісковець, 1920 р., с. Баси, Краснопілляського р-ну після закінчення Білопільської залізничної школи № 66 у 1939 р. вступила на історичний факультет СумДПІ¹⁶³, але після введення плати за навчання 1 листопада

¹⁵¹ ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 4. Спр. 247. Арк. 27.

¹⁵² ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 268; ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 254. Арк. 180.

¹⁵³ ДАСО. Ф. р-4962. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 15.

¹⁵⁴ ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1. Спр. 969. Арк. 45.

¹⁵⁵ ДАСО. Ф. Р-3552. Оп. 2. Спр. 59. Арк. 19.

¹⁵⁶ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 4зв., 5.

¹⁵⁷ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 255. Арк. 27.

¹⁵⁸ Реабілітовані історією: Сумська область. Кн. 2. Суми. Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1». 2013. С. 349.

¹⁵⁹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2. Спр. 1463. Арк. 12.

¹⁶⁰ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 2. Спр. 1463. Арк. 15.

¹⁶¹ Память народа: вебсайт. URL : <https://pamyat-naroda.ru> (дата звернення: 24.10.2024).

¹⁶² Реабілітовані історією. Кіровоградська обл. Кн. 4. Київ. Кіровоград. 2007. «Антураж А». С. 337.

¹⁶³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 278.

да 1940 р. була відрахована за несплату грошей¹⁶⁴. На момент арешту 21 вересня 1948 р. працювала вчителькою в школі с. Слобода Буринського району, була засуджена до 10 р. позбавлення волі¹⁶⁵.

Ганна Василівна Богданова (Лесняк), 1921 р.н., уродженка м. Суми, була заарештована 2 листопада 1944 р. У грудні того ж року її справа була закрита. В довідці про склад сім'ї згадуються її батьки (Василь Семенович Богданов, 1891 р., м. Суми і Уляна Дмитрівна Богданова, 1900 р., м. Суми, брат і сестра Ніна Василівна Котельникова, 1924 р.н.) і чоловік Іван Кузьмич Лесняк, 1911 р.н., уродженець с. Боромля¹⁶⁶. Батько працював бухгалтер у Сумторгі, а мати була домогосподаркою¹⁶⁷. Згідно з протоколом допиту від 3 листопада 1944 р., обвинувачена розповіла, що після закінчення середньої школи в 1939 р. вона вступила до СумДПІ, де навчалася до липня 1941 р. З липня 1941 р. і до липня 1942 р. вона проживала в м. Суми у своїх батьків, ніде не працювала. В травні 1942 р. Г. Богданова вступила на курси німецьких перекладачів у м. Суми, де провчилася до липня 1942 р. Не закінчивши курси, вона в серпні 1942 р. вступила до Сумського райземвідділу на посаду перекладачки, але там не працювала, а отримала направлення до німецького зондерфюрера Шонефельда Герберта в с. Нижня Сироватка, де і працювала до січня 1943 р. Після приходу червоної армії ніде не працювала¹⁶⁸. Під час допиту 5 листопада 1944 р. Г. Богданова розповіла про обставини, котрі змусили її залишитися на окупованій території. Вона була знайома із Григорієм Федоровичем Зубенком, котрий працював завідувачем хірургічного відділення в госпіталі м. Лебедин і домовилася вступити з ним у шлюб. Він їй писав листи в Суми і дзвонив по телефону. Вони домовилися, коли буде необхідно приїхати в Суми і разом евакуюватися. Але Г. Зубенко за нею так і не заїхав. Як наслідок, вона залишилася прожи-

вати в м. Суми¹⁶⁹.

Також Г. Богданова показала, що на курсах німецьких перекладачів було декілька осіб, котрі в подальшому стали студентами СумДПІ: 1) Галина Сергієва, 1923 р.н., уродженка м. Суми; 2) Ганна (прізвища не знала), котра навчалася на одному курсі із Г. Сергієвою і була її подругою; 3) Доленко Мадлена; 4) Нора Гринько, студентка літературного факультету. 5) Валентина Вакал, близько 23 р., була відрахована із навчального закладу; 6) Олександра Устименко. Всього в групі було до 20 чоловік, однак прізвищ інших Г. Богданова не пам'ятала. Із викладачів німецьких курсів вона назвала: 1) Юлія Володимирівна Бусе, близько 70 р., за національністю французенка; 2) Шренер Лідія Фердинандівна, близько 50 р., жителька м. Суми. Завідувачем цих курсів був Семен Семенович Сапун, якого німці в подальшому розстріляли¹⁷⁰. Юлія Володимирівна Бусе, 1889 р.н., уродженка с. Вороніж на Чернігівщині, до війни працювала в школі № 3 і, за сумісництвом, викладачем німецької мови на робітфаці СумДПІ¹⁷¹. В газеті «Більшовицька зброя» згадувалося про конференцію вчителів 11 вересня 1935 р., котра була організована спілкою початкових і середніх шкіл. На ній виступала вчителька-ударниця школи № 3 Бусе (наводиться лише прізвище), котра вчителювала вже 21 р.¹⁷² Валентина Іванівна Вакал, 1921 р.н., уродженка м. Суми, студентка історичного факультету СумДПІ¹⁷³, наказом № 112 від 5 липня 1944 р. була відрахована «за негідну поведінку на окупованій території, несумісну із званням радянського студента»¹⁷⁴. Її батько – Іван Якович Вакал був заарештований 18 квітня 1938 р. і засуджений до розстрілу¹⁷⁵.

На питання слідчого про те, хто працював в опорному пункті при комендатурі Шонефельда і на яких посадах, Г. В. Богданова назвала декілька прізвищ, в тому числі жительки с. Нижня

¹⁶⁴ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 222.

¹⁶⁵ Реабілітовані історією. Сумська область. У 3-х кн. Кн. 1. Суми : Видав.-вироб. п-во «Мрія-1» ТОВ. 2005. С. 223.

¹⁶⁶ ДА УСБУ в СО. Спр. П-3753. Арк. 6зв.

¹⁶⁷ ДА УСБУ в СО. Спр. П-3753. Арк. 11зв.

¹⁶⁸ ДА УСБУ в СО. Спр. П-3753. Арк. 10, 11.

¹⁶⁹ ДА УСБУ в СО. Спр. п-3753. Арк. 11.

¹⁷⁰ ДА УСБУ в СО. Спр. п-3753. Арк. 12.

¹⁷¹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 225.

¹⁷² Забезпечити швидкий перехід шкіл на новий навчальний розпорядок. *Більшовицька зброя*. 1935. № 217 (18 вересня).

¹⁷³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 233.

¹⁷⁴ Книга наказів 1943/44 рр. / Архів Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

¹⁷⁵ ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1. Спр. 533. Арк. 142.

Сироватка Наталії Коротенко, котра працювала кухаркою¹⁷⁶. Студентка історичного факультету СумДПІ Наталія Василівна Коротенко писала в автобіографії, що народилася 6 серпня 1923 р. у с. Нижня Сироватка, в 1941 р. закінчила 10 класів школи. За її словами, «під час німецької окупації працювала на різних польових роботах в своєму селі. З німцями зв'язків не мала жодних». У листопаді 1943 р. вона звернулася до дирекції СумДПІ про зарахування її до навчального закладу¹⁷⁷. Таким чином, Н. Коротенко намагалася приховати свою роботу в німців. І аналогічних випадків було багато. Виступаючи на закритому засіданні парторганізації СумДПІ в жовтні 1946 р., директор Д. Нукалов повідомив, що на студентку 4-го курсу літературного факультету Соколову надійшла скарга, що вона зрадниця батьківщини. Перевірялися 12 прізвищ, але процес йшов повільно. Ходили чутки, що студент-комсомолец Підлущкий нібито працював у німців перекладачем, але доказів цьому немає¹⁷⁸.

Згідно з анкетою Костянтина Пилиповича Повалія, він проживав у м. Суми за адресою Червона площа, № 9. В складі його сім'ї були: «Жена – Повалій Анна Петровна, 1900 г. Сын – Константин Константинович, 14 лет, Николай Константинович, дочь Елена Константиновна»¹⁷⁹. В серпні 1950 р. до міністра освіти УРСР Г. Пінчука звернулися випускниці-відмінниці школи № 5 (м. Суми), котрі поступили в Харківський університет. Приймальна комісія пообіцяла забезпечити їх гуртожитком, але коли вони приїхали, то в гуртожитку їм відмовили і порадили знайти квартиру на околиці міста. В листі вони писали: «Я Повалій Елена Константиновна, не имею родителей и живу на иждивении тѣти-учительницы. Мне, Лозовой Галине Андреевне отец не может помочь, потому, что кроме меня в семье несколько детей, которые тоже учатся». Далі, як вони писали, в СумДПІ вже закінчився набір і

вони просили директора Г. Носко прийняти їх поза установленної кількості на літературний факультет. У листі їх адреса: «г. Сумы, красная площадь, № 9, кв. 2»¹⁸⁰. Таким чином, із документу видно, що О. Повалій донька репресованого.

В одній з кримінальних справ проходить свідком Олександр Григорович Лозовий, 1897 р., м. Київ, на момент свідчень 4 грудня 1937 р. викладач механіки Сумського машинобудівельного технікуму. В складі його сім'ї були дружина Марія Андріївна Лозова, домогосподарка, і син Лев¹⁸¹. У 1936 р. він отримав запрошення від дирекції СумДПІ на читання курсу електротехніки. Згідно з автобіографією, О. Лозовий отримав домашню освіту і в 1920 р. вступив в Київський інститут зовнішніх відносин, котрий був реорганізований в торгово-промисловий технікум. Після захисту дипломної роботи закінчив його в 1927 р. Із 1925 по 1935 рр. обіймав різноманітні інженерно-технічні посади, а після 1935 р. – викладач у Сумському машинобудівельному технікумі¹⁸².

Декілька виявлених осіб можуть бути родичами репресованих. Так, у списках природничого факультету СумДПІ згадується Віктор Адольфович Ріппе, 1919 р.н., уродженець м. Стерлітамак, котрий закінчив Сумську залізничну школу і проживав на вул. Дзержинського, 56¹⁸³. Можливо, він був сином Адольфа Федоровича Ріппе, 1886 р.н., уродженця м. Корюківка на Чернігівщині, репресованого 8 травня 1938 р. (справа закрита) і 26 травня 1941 р. (помер в ув'язненні)¹⁸⁴. В свідченнях репресованого К. Кухаренка від 14 і 20 квітня 1938 р. згадується як учасник «контрреволюційної повстанської організації» Лев Петрович Рабец, котрий працював інженером-будівельником, колишній білий офіцер¹⁸⁵. У повоєнні роки в СумДПІ на фізико-математичному факультеті навчався Володимир Львович Рабец, відмінник, стипендіат ім. ХУ-річчя ВЛКСМ¹⁸⁶. Після закінчення навчального закладу в 1950 р.

¹⁷⁶ ДА УСБУ в СО. Спр. п-3753. Арк. 13.

¹⁷⁷ Особова справа Коротенко Н.В. / Архів СумДПУ імені А.С. Макаренка.

¹⁷⁸ ДАСО. Ф. п-1690. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 20, 21.

¹⁷⁹ ДАСО. Ф. р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 14, 14зв.

¹⁸⁰ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3. Спр. 63. Арк. 36, 36зв., 37.

¹⁸¹ ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 890. Арк. 6.

¹⁸² ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 187, 189.

¹⁸³ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 179.

¹⁸⁴ Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1. Суми: Видав.-вироб. п-во «Мрія-1» ТОВ, 2005. С. 227.

¹⁸⁵ ДАСО. Ф. р-7641, Оп. 1. Спр. 531. Арк. 163, 167зв.

¹⁸⁶ Книга наказів по Сумському педінституту, 1948 / архів Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка. Арк. 118.

він був направлений в академію наук УРСР за спеціальністю фізика¹⁸⁷. Юрій Іванович Миргородський на момент арешту 30 березня 1938 р. перебував на посаді методиста відділу підготовки кадрів машинобудівного заводу ім. Фрунзе¹⁸⁸, а із січня 1937 р. працював за сумісництвом викладачем української мови у гуртках з підвищення грамотності при СумДПУ¹⁸⁹. Не дивлячись, що він був звільнений з-під арешту, Ю. Миргородський пережив трагедію в сім'ї. Як повідомляє в своїх мемуарах Ю. Самброс, невдовзі після його арешту дружина Дуся повісилася, залишився син Богдан¹⁹⁰. У книзі наказів по СумДПУ в 1948 р. згадується студент 4-го курсу фізико-математичного факультету Б. Миргородський¹⁹¹.

Поєднання біографічних відомостей із особових справ із іншим архівними документами дозволяє простежити долю осіб, котрі постраждали за своє соціальне походження або ж за антирадянські розмови. Вивчення кримінальних справ і виділення осіб, котрі виступали свідками в таких справах, дозволяє простежити їх діяльність на основі інших документів (протоколів пленумів, дописів в газетах, книгах наказів тощо). Вдалося простежити долі випускників Сумського ДПУ ім. А.С. Макаренка, котрі були відряджені в інші області. Частина із них була репресована і перспектива подальших дослідження полягає у вивченні їхніх архівно-кримінальних справ.

¹⁸⁷ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 39.

¹⁸⁸ Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1. Суми. Видавничо-виробниче підприємство "Мрія-1" ТОВ, 2005. С. 214.

¹⁸⁹ ДАСО. Ф. р-2817. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 7.

¹⁹⁰ Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму: мемуарні нариси. [Б. м.]: Сучасність, 1988. С. 85, 86.

¹⁹¹ Книга наказів за 1948 рік / Архів Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Тетяна Шептицька

(м. Київ)

кандидат філологічних наук,
заступник генерального директора з наукової роботи
Національного історико-меморіального
заповідника «Биківнянські могили»

Українські літератори в соціокультурному контексті доби Великого терору 1937–1938 рр.

У статті запропонований новий підхід до вивчення епохи Розстріляного відродження, в якому творчість письменників цього покоління розглянута у зв'язку з суспільно-політичними, соціально-економічними й культурно-мистецькими умовами їхнього життя. Проаналізовані дії влади, спрямовані на «приручення» літераторів, позбавлення їх свободи творчого самовираження. Репресивні заходи, включно з масовими арештами і розстрілами розглянуті в контексті формування тоталітарної системи. На основі аналізу документів архівно-кримінальних справ, фактів біографії та текстів окреслені складові соціокультурних трансформацій цього історичного періоду.

Ключові слова: політичні репресії, Великий терор, соціокультурний контекст, письменники, Розстріляне відродження.

The article proposes a new approach to the study of the era of the *The Executed Renaissance*, in which the work of writers of this generation is considered in connection with the socio-political, socio-economic and cultural-artistic conditions of their lives. The actions of the authorities aimed at “taming” writers and depriving them of freedom of creative expression are analyzed. Repressive measures, including mass arrests and executions, are considered in the context of the formation of a totalitarian system. Based on the analysis of documents from archival criminal case, biographical facts and texts the components of socio-cultural transformations of this historical period are outlined.

Keywords: political repressions, Great Terror, socio-cultural context, writers, *The Executed Renaissance*.

Перша третина ХХ століття позначена складними, часом контрверсійними соціокультурними трансформаціями, пов'язаними як із загальносвітовими модернізаційними процесами, так із радикальною перебудовою внутрішнього політичного й економічного ландшафту. Програш Української революції 1917–1921 рр. унаслідок інтервенції російсько-більшовицьких військ спричинив не тільки ліквідацію УНР і глибоку психологічну кризу через втрату державності, а й деструкцію національного простору й поступове втягування українців в орбіту московських інтересів і вимог. Наступальний характер змін, запроваджуваних советською владою (від НЕПу

й коренізації до жорсткої уніфікації й централізації), безпосередньо чи опосередковано вплинув на спосіб мислення, поведінкові реакції, форми самоорганізації та самореалізації конкретної людини та української спільноти в цілому. Так, наприклад, потужною відповіддю на масовану колективізацію стала хвиля селянських виступів і збройних повстань у різних регіонах нашої країни¹. А на спроби компартійного керівництва СРСР заручитися на певному етапі лояльністю місцевої української еліти літературно-мистецькі кола відповіли бурхливим спалахом талантів, розквітом нових імен, які обстоювали окремішність і самостійність національної культури², –

¹ Тилишак В. 1930. У.С.Р.Р. Повстання: наук.-попул. нариси / Володимир Тилишак. 2-е вид. К.: Смолоскип, 2017. 220 с.

² Куц О. Українізація як каталізатор духовного життя українського суспільства 20-30-х років. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*: збірник наукових праць. К., 2006. Вип. 32. С. 224-232.

це згодом, за влучною метафорою Юрія Лавріненка увійшло в нашу історію як «Розстріляне відродження»³.

Проте тоталітарний режим, цілковито усвідомлюючи небезпеку будь-яких проявів інакшості, спрямував вістря свого владного ідеологічного тиску й репресивних заходів саме на українську інтелігенцію, з-поміж якої письменницьке середовище виявилось ледь не найбільш вразливим. Створивши для українських літераторів простір несвободи зі складними побутовими умовами, цензурою, стеженням і «сексотами», тотальними арештами й атмосферою страху, узалежнивши їх від партійних органів і Спілки письменників СРСР, комуністичні очільники частково домоглися свого: когось фізично знищили, когось змусили на довгі роки замовкнути, а когось – «прийняти правила гри» і зректися або своєї стильової манери, як приміром П. Тичину⁴, або політичного минулого, як О. Довженка⁵, або цехового побратимства. Оскільки процеси радикального переформатування соціокультурного простору, як і масові політичні репресії не були одномоментними, то важливо розглянути хоча би побіжно, як українські митці загалом (спів)існували й творили в добу советського тоталітаризму, як вони відгукувались на ті перетворення, що їх зазнавали українці як на практично-буттєвому, так і громадському рівні, як вони самі намагались зрозуміти логіку подій і визначити своє місце у кривавому вирі сталінського лихоліття. Відтак, представлена публікація є доволі актуальною, зважаючи на важливість проблематики та останні тенденції української гуманітаристики. Водночас вона лише окреслить певні тенденції та знакові явища, дослідження яких згодом можуть розгорнутися в глобальніші й концептуальніші напрацювання.

Варто зауважити, що соціокультурна критика в незалежній Україні протягом певного проміжку часу перебувала на маргінесі наукових зацікавлень. Відмова від монометодології, пошвавлення культурообміну з Європою та величезний обсяг матеріалу, що потребував рефлексій, спрямували дослідників до гендерних студій⁶, психоаналітичного підходу⁷, постколоніальних студій⁸, традиційних біографічних методів тощо. Негативне ставлення багатьох науковців до соціології як аналітичного підходу пояснювалося втомою від вульгарно-марксистського літературознавства, що панувало раніше, та бажанням засвоїти й презентувати нові способи відчитування тексту й письменницького життєпису. Проте, як довели найпопулярніші розвідки останніх двадцятиліть Я. Грицака, Т. Гундорової, О. Забужко, концепція відомого британського критика Ф. Р. Лівіса про те, що особливості певного літературного покоління (чи автора) визначаються соціокультурним тлом доби, панівними ідеями та світоглядом, може бути досить продуктивною.

На жаль, вплив конкретної історичної епохи на індивідуальність митця, на його творче вивершення або згасання – поки що рідкісний сюжет для сучасних літературознавчих праць. На високому фаховому рівні подібні дослідження вдалося здійснити В. Агеевій⁹ та Р. Корогодському¹⁰. При чому в їхніх книгах йшлося про письменників одного покоління, що прийшло в літературу, захоплене виром національного відродження, – про М. Рильського та О. Довженка. Однак обох митців у сучасному критичному дискурсі поєднали не лише час, складні особистісні колізії, а й невідшкодовані ані преміями й нагородами, ані пристойними тиражами, ані суспільним визнанням втрати та суперечливості самовідчування в епоху знеособлення та морального випробування. Найвизначальнішим у перегуку їхніх

³ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: антологія 1917–1933: поезія – проза – драма – есей. [Paris]: Instytut Literacki, 1959. 979 с.

⁴ Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави) [підгот.: С. Гальченко, Д. Стус ; ред. Л. Паламарчук]. К.: «Знання», 1993. 92 с.

⁵ Агеева В., Тримбач С. Довженко без гриму. К.: «Комора», 2014. 472 с.

⁶ Павличко С. Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа? Слово і час. 1991. №6. С. 10–15.

⁷ Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. – К.: Академвидав, 2006. 498 с.

⁸ Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер. П. Таращук. К.: Факт, 2004. 496 с.; Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2000. 354 с.; Юрчук О. У тіні імперії: Українська література у світлі постколоніальної теорії. К.: ВЦ «Академія», 2013. 224 с.

⁹ Агеева В. Мистецтво рівноваги: Максим Рильський на тлі епохи / В. Агеева. – К.: Книга, 2012. – 392 с.

¹⁰ Корогодський Р. Довженко в полоні / Р. Корогодський. – К.: Видавництво «Гелікон», 2000. – 352 с.

біографій виявилось багатолітнє перебування у координатах більшовицького (совєтського) штибу життя, що диктував свої нормативи й правила поведінки. Та на сьогодні вкрай необхідними є праці, де за джерельну базу правив би творчий доробок усього покоління Розстріляного відродження, адже їхні долі, включно з трагічним фіналом життів від куль чекістів, якнайкраще надаються для показу особливостей складних взаємовідносин творця і влади, висвітлення способів існування письменника в умовах тоталітарного контролю і вторгнення держави навіть у сферу інтимного, опис тих болісних перетворень, що відбувались у психіці людини під впливом жорстокої реальності.

За методологічну основу публікації взято концепцію «культурної теорії літератури», розпрацьовану колективом авторів під орудою М. Марковського та Р. Нича. Одним із ключових моментів цього найновішого критичного підходу стало «повернення літературознавству культурного ґрунту через (а) визнання того, що культурне не перебуває зовні, воно – це неунікні внутрішні виміри і категорії літературознавчих і літературних явищ; і через (б) долучення до літературознавчого інструментарію проблем і категорій культурології (раса, клас, гендер, вік, етнічність, влада тощо), які новітня теорія відкидала як зовнішні й «нечисті»¹¹. Подібний підхід, з формального боку, дозволив включити до аналізу різноманітні за жанром і типологією тексти, незалежно від їхньої значущості, і таким чином вийти за межі усталених канонів, зі змістовного боку – розглянути на широкому матеріалі проблеми політичного впливу на мистецтво й, зокрема, літературу, особистого вибору в часи цензури й репресій, тиску тоталітарної ідеології на свободу творчого самовираження тощо.

Соціокультурне тло 1920-х – 1930-х років важко охарактеризувати відповідно до якихось однакових критеріїв, оскільки навіть у плані роз-

гортання літературних процесів, чи інтенсифікації мистецького життя, чи планомірної роботи совєтських спецорганів означений період виявився досить контрверсійним. Відповідно до усталеної парадигми, духовно-культурне життя 1920-х сприймається сучасними дослідниками як час «розквіту найкращих сил», «світла й радісна доба» культурного розвитку, як епоха «великих зворушень, великих дерзаних і великих полетів» у поетичному визначенні одного з тогочасних лідерів – письменника М. Хвильового. Літературознавиця Ярина Цимбал навіть створила окремий «парасольковий» термін – «Наші 20-ті», який мав би заступити традиційні «Червоний Ренесанс» або «Розстріляне відродження», бо включав би і не репресованих митців. А найголовніше, на її думку, він би долав часову відстань між тим поколінням письменників і сьогоденням, а також поборював надмірну «віктимізацію» літераторів¹². Практичною реалізацією старань Я. Цимбал стали однойменна серія книг – перевидань провідних тогочасних авторів у видавництві «Темпора» та низка публікацій проекту¹³. Натомість 1930-ті, а тим паче розстрільні 1937-1938 роки із зазначеного підходу геть випадають, оскільки маркуються як «трагічні», «криваві», де за фактом загибелі у застінках НКВД нібито втрачається сприйняття творчого доробку людини та її справжній образ із мріями, переживаннями, романтичними стосунками тощо. Але такий погляд на покоління письменників «Розстріляного відродження» видається дещо спрощеним і водночас несправедливим, оскільки будь-якого митця неможливо виокремити з того суспільно-політичного і культурного контексту, в якому він творив. Літератори цього періоду не жили ізольовано, в інформаційному чи естетичному вакуумі, вони дискутували, конфліктували, отримували партійні нагінки чи навпаки заохочення, переймалися не тільки боротьбою за високий рівень художнього слова, а й загальнофілософ-

¹¹ Нич Ришард. Антропология литературы. Культурная теория литературы. Поэтика досвіду / Р. Нич. Львів: Центр гуманітарних досліджень; К.: Смолоскип, 2007. 64 с.

¹² «Доносів не бракувало». Літературознавиця Ярина Цимбал про літературний процес 1920-х. Zahid.Net: [вебсайт]. URL: https://zahid.net/donosiv_ne_brakuvalo_n1506925 – Дата перегляду 25.12.2024.

¹³ Цимбал Я. Чи любите ви Йогансена? ЛітАкцент [вебсайт]. URL: <https://litakcent.online/2020/10/28/chi-lyubite-vi-yogansena/> – Дата перегляду 15.11.2024; Цимбал Я. Мій улюблений сексот: 10 фактів про Юрія Смолича. ЛітАкцент [вебсайт]. URL: <https://litakcent.online/2020/07/31/miy-ulyubleniy-seksot-10-faktiv-pro-yuriya-smolicha/> – Дата перегляду 15.11.2024; Цимбал Я. Кохання, секс і ненависть: ще про актрис і письменників 20-х років. ЛітАкцент [вебсайт]. URL: <https://litakcent.online/2019/05/06/kohannya-seks-i-nenavist-shhe-pro-aktris-i-pismennikov-20-h-rokiv/> – Дата перегляду 15.11.2024

ськими ідеями про побудову «загірної комуни» й «перемогу соціалізму». Зрештою, дехто, кого за суто формальними ознаками зараховуємо до цього покоління, навіть посідав певні партійно-номенклатурні посади, як, наприклад, Іван Кулик¹⁴ чи Іван Кириленко¹⁵, або перебував на викладацькій роботі, приміром Борис Коваленко¹⁶, яка теж тягнула за собою відповідальність і відповідність офіційній лінії. Проте найсуттєвішим є те, що 1920-ті – 1930-ті роки вже містять у собі витоки тих процесів, які вповні розгорнуться перед Другою світовою та призведуть до Великого терору 1937–1938 років. І не варто не враховувати як індивідуальних помилок митців, їхньої колаборації з більшовиками, ілюзій щодо можливості творити українську культуру в умовах совєтської дійсності, так і поколіннєвих прорахунків, зумовлених об'єктивними й суб'єктивними чинниками. Інакше картина духовного життя українського суспільства включно з методами впливу на нього з боку московського керівництва й місцевих поплічників буде неповною, а розгром творчих сил, який спостерігаємо під час сталінських репресій, видаватиметься спорадичним і випадковим. Натомість маємо справу з цілеспрямованою політикою нищення української інтелігенції, яка, на жаль, це пізно побачила й усвідомила.

Однією з промовистих характеристик совєтського повсякдення, в якому опинилися молоді й знані українські літератори після більшовицької окупації, на початках виявилась тотальна бідність, доповнена голодом і безліччю безпритульних на тлі пропаганди здобутків «нового соціалістичного ладу», а згодом і НЕПу. Зокрема, письменниця Докія Гуменна побачила тоді Київ як місто з багатими й розкішними вітринами, де напоказ голодним виставили безмір їжі й речей: «Все це можна було придбати за червінці, що заступили старі гроші і що їх у населення було

мало. А одночасно Київ був наповнений безпритульними, які звалися блатними, або вуркаганами, урками. Вони спали в каналізаційних люках, на базарах у ятках, були в неймовірних лахах, зарослі, в сажі, брудні й агресивні. Вони нападали в темних провулках, грабували, роздягали, – тільки й чуєш про це. Ці діти війни вже повиростали і перетворилися у небезпечних мармиз»¹⁷. Напівголодне існування змушувало багатьох утікати з Києва, як це й зробили неокласики, виїхавши до Баришівки, що з легкої руки Миколи Зерова залишилась в історії української літератури ХХ ст. як «Болотяна Лукроза»¹⁸.

Невисока платня, життя в комуналках або в комірках, зберігання рукописів де-небудь і оплата послуг друкарок-машиністок у редакціях, аби мати змогу набрати написаний текст – звичайні соціально-побутові умови письменників того часу, яких пізніше влада «винагородить» або «зманить» прекрасними помешканнями у будинках «Слово» в Харкові та «Роліт»¹⁹ у Києві. Для 1920-х – 1930-х славнозвісні будівлі насправді виглядали досить спокусливими: просторі кімнати з кухнею і вбиральнею, центральне вугільне опалення, «солярій» на даху «Слова», яким найчастіше користувалися діти літераторів. Однак, як стверджував Володимир Куліш, син репресованого драматурга Миколи Куліша, «помилкою було б думати, що «Слово» було збудоване (хоч і за дозволом уряду) з мотивів створення сприятливих житлових і побутових умов для творчої української еліти. [...] Причини були, звичайно, важливіші. Маючи всіх пишучих українців в одній купі, легше було контролювати їхнє життя-буття. НКВД мало тут свої вуха і очі, за допомогою яких знало докладно про все, що діялось у будинку. До цього треба додати телефони, які в тих часах приватним особам було просто неможливо дістати. І раптом одного дня, хотіли ви того чи ні, їх запроваджено в усіх мешканнях»²⁰.

¹⁴ Іван Кулик (1897–1937) – письменник, перекладач, партійний діяч. Совєтський консул у Канаді (1924–1926), секретар райкому КП(б)У в Кам'янці-Подільському (1930–1932), голова Спілки радянських письменників України (1934–1937), директор Держполітвидаву (1935–1937), перший редактор журналу «Радянська література».

¹⁵ Іван Кириленко (1903–1938) – письменник. Редактор журналу «Червоний шлях», відповідальний секретар Спілки радянських письменників України, особистий секретар Голови ВУЦВК Григорія Петровського.

¹⁶ Борис Коваленко (1903–1937) – поет, літературний критик, літературознавець. Викладач і завідувач кафедри КІНО.

¹⁷ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. Кн. 1. Київські кручі. Кн. 2. Жар і крига. К.: Дніпро, 2004. С. 161.

¹⁸ Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. Болотяна Лукроза. К.: Критика, 2000. 412 с.

¹⁹ Що таке Роліт і чому саме там писалися шедеври? // Цалик С. М., Селігей П. О. Таємниці письменницьких шухляд. К.: Наш час, 2010. С. 16–31.

²⁰ Куліш В. Слово про будинок «Слово». Торонто, Накладом видавництва «Гомін України», 1966. С.12.

Думається, стосовно «покращення» побуту для української інтелігенції В. Куліш цілком мав рацію, бо в такого «підкування» справді був зворотній бік. Якщо тимчасово оминати моменти «сексотства» чи «доносництва», то принаймні скупчення колег по перу в одному місці полегшувало співробітникам НКВД пошук понять під час обшуків. Так, наприклад, під час арешту й обшуку сатирика й гумориста Юрія Вухналя (1906–1937) був присутній Денис Галушка, який також мешкав у «Слові», й був розстріляний у Харкові 31 грудня 1937 року²¹. Понятим у поета Віктора Гудима (1909–1937), який жив у «Роліті», виявився сусід і письменник Анатолій Шиян²². Непоодинокість таких випадків свідчить не тільки про логістичну зручність репресивних практик, а й про спосіб психологічного тиску на інших письменників, які спостерігаючи за арештами побратимів, мали б переконатися у могутності советської спецслужби та усвідомити свою можливість (гіпотетичну) черговість.

У 1934–1937 роках значні гонорари, путівки та привілеї отримували ті, хто благополучно писав і діяв відповідно до вимог компартійного керівництва. Ті, кого влада запідозрювала в нелояльності чи «ворожості», опинялися часто без засобів для існування або в напівголодному становищі. Так, Вероніка Черняхівська (1900–1938), переживши перший арешт у «Справі СБУ» – «живе в Харкові, перебивається з хліба на воду. Видавництво годує її обіцянками»²³. У Києві ж останніми перед арештом роками жінка працювала після роботи вдома: «Перекладала і зразу ж друкувала на машинці, на своєму «Ундервуді», виконуючи зразу дві роботи – перекладача і друкарки. Платили їй за кількість перекладених і надрукованих сторінок»²⁴. Матеріальні нестатки напряду пов'язувалися не тільки з рисами вдачі людини, а й із занепадом окремих галузей культури унаслідок переродження авторитарної системи в тоталітарну. Письменник і журналіст Іван Сенченко, якому випало бути понятим під час обшуку Юхима гедзя (1896–1937), залишив

досить яскраві спогади про соціально-побутове становище репресованого гумориста: «В квартирі вопіюща бідність, злидні. Юхим любив випивати; та він і раніше випивав, а жив добре. Справа в іншому: він був заприсяжний гуморист і драматург з легкого жанру. Отож уявіть собі становище бідолашного гумориста, який у середині 30-х років мав заробляти на життя гумором і драматургією! Навколо дикий розгул осатанілих злобишників, людський плач, зойки, сльози, рипіння гальм «чорних воронів», які зграями прорізували вулиці міста,— і гумор, сміх! Бідолашний гуморист мав двоє дітей і, щоб прогодувати їх, продав усе, що було в кімнаті, і вона стояла пустою. [...] Треба робити обшук, а стіни — голі! А хата — пуста! Відкрили шухляди столу — звичайного, обіднього,— а в шухляді й листочка паперу»²⁵.

Та понад економічні негаразди на творчу свободу, самореалізацію й життя українських літераторів вплинули культивовані владою загальна атмосфера страху, зумовлена масовими арештами й «зникненням» людей, потужна пропагандистська кампанія з розвінчування «ворогів народу», політика заохочування доносів і світоглядний поворот до російської імперськості й шовінізму. Вкинута у суспільство соціальна деструкція, дезорганізація громадського життя у купі з пошуком внутрішніх і зовнішніх ворогів, агресивним несприйняттям альтернативної думки, тотальним запереченням традицій, авторитетів, культурно-політичних здобутків минулого позбавляли особу моральної стійкості та упевненості у власному майбутньому. Досить швидко страх як компонент індивідуальної свідомості перетворився на масове явище, на специфічний засіб спілкування, взаємодії людей між собою. Письменниця Ольга Мак так засвідчила емоційну тональність своїх буднів напередодні арешту чоловіка, мовознавця Володимира Дорошенка (1905–1944): «Кожні несподівані кроки в коридорі, особливо увечері, стинали нас холодним жахом кров у жилах і примушували прислуховуватись: чи не

²¹ Шептицька Т. Розстріляне відродження: архівно-кримінальна справа Юрія Вухналя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Сер. 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). Київ, 2019. Вип. 12. С. 80–86.

²² Архівно-кримінальна справа Віктора Гудима. *Галузевий державний архів СБУ*. Ф. 6. Спр. 52017фп. Арк. 4.

²³ Хорунжий Ю. Шляхетні українці: Есеї-парсуни. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. С. 127.

²⁴ Там само. С. 129.

²⁵ Сенченко, І. Було колись. Спогади. *Україна*. 1989. № 15. С. 13.

по нас?... Ніхто не міг спокійно їсти, ніхто спокійно не спав. [...] Кожен день почав приносити все сумніші новини: масово викидали з роботи родичів всіх ув'язнених, пізнавали на транспортах на заслання десятки знайомих облич, [...] і нарешті звичайними стали випадки, коли заарештувавши батька і маму разом, дітей забирали до притулку, а мешкання опечатували. Самогубства траплялися майже щодня»²⁶. Почуття страху паралізувало або морально ламало особистість митця, робило його покірним та услужливим, а небагатьом уцілілим у «жорнах репресій» могли просто коштувати елементарного здоров'я (чи не звідси схильність до надмірного чаркування у М. Рильського, нестійка психіка Т. Осьмачки?).

Партійні та репресивні органи практично одразу взяли письменників під жорсткий контроль – посилилась цензура, заохочувалося написання наклепів та розгромних критичних статей, у літературне середовище впроваджувалися секретні агенти і платні провокатори. На жаль, орієнтовно в 1933–1936 роках (звісно, що є інші дати згод працювати на спецслужби) масово вербують і самих письменників, заохочуючи їх подавати відомості про сусідів, знайомих, колег. У справі-формулярі, заведений в ГПУ на поета Миколу Бажана в 1929 році, збереглися не тільки агентурні свідчення на митця, дані спостережень за його поїздками, розмовами, колом друзів, витяги з допитів інших письменників, де фігурують згадки про Миколу Платоновича, а й «зізнання» у власному «націоналістичному минулому» й згоду працювати з органами для виявлення «контрреволюційного підпілля». Микола Бажан після розмови зі слідчим палко обіцяв проявляти пильність: «Наша власна пильність найміцніша дружба і єдність з нашими досвідченішими партійними товаришами: письменниками, робітниками партії, чекістами, радянськими робітниками, з партійними і советськими органами – дасть нам можливість швидко викрити ворога і в нашому оточенні, і тоді, коли він захоче пролізти в наше середовище»²⁷. Щоправда,

користі від співпраці з поетом органи отримали небагато, він співпрацював неохоче. Та спецслужба наполегливо накопичувала матеріали на нього, отримані включно від найближчих родичів, наприклад, від дружини брата. Тотальність стеження за найяскравішими представниками покоління Розстріляного відродження, використання друзів і колег для шпигування за митцями підтверджують уже опубліковані дослідниками архівні матеріали ГПУ-НКВД на Миколу Хвильового²⁸ та Олександра Довженка²⁹.

Розчарування письменницького загалу у владі, поглиблене ліквідацією цілих мистецько-стильових шкіл і напрямків, придушенням опозиції та значним збільшенням арештів у середовищі української інтелігенції, змусило літераторів визначитися із власною моделлю поведінки в нових соціокультурних умовах. Особисті стратегії порятунку, більш або менш вдалі, полягали або у фізичній втечі поза межі України (Ю. Клен, Т. Осьмачка, І. Багрянний, Ю. Шевельов), або в неучасті у жодних дискусіях, об'єднаннях, позаполітичній та позаідеологічній творчості як доказу особливої лояльності чи відданості чистому мистецтву («неокласици», В. Свідзінський), самогубстві (М. Хвильовий), продовженні творчості й сподіванні уникнути репресій (більша частина митців). Окремо варто зауважити шлях індивідуального опору системі, який міг виявитися лише у відмовах визнавати провину під час слідства, оскарженнях дій слідчого чи спротиву будь-яким методам фізичного впливу. І то останнє могло мати місце на початковому етапі масових спецоперацій. Зокрема, Б. Антоненко-Давидович, засуджений до таборів у 1935 році, під час слідства не підписав жодного сфабрикованого документу, хоч і пережив інсценування розстрілу. Прикметною була його реакція на залякування і погрози: «Одного разу він (слідчий – Т.Ш.) навіть пробував на мене замахнутись. Чогось розхвилювався, схопив мармуровий пресик, замахнувся, я скочив зі свого місця, схопився: «Убити мене можете, но битися не дам! Попробуйте мене ударить. Все,

²⁶ Мак О. З часів єжовщини. Мюнхен, 1954. С. 18-19.

²⁷ Справа-формуляр М. П. Бажана. ГДА СБУ. С.-997. Арк. 361

²⁸ Полювання на `Вальдшнепа. Розсекречений Микола Хвильовий / Ю. Шаповал. К. Темпора. 2009. 296 с.

²⁹ Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб: зб. архів. док.: в 2-х т. / передм., упоряд., комент., прим. Р.В.Росляка; вступ. ст. С.В.Тримбача, Р.В.Росляка. К.: Видавництво Ліра-К, 2021. Т.1. 1919-1940 рр. 750 с.; Т. 2. 1941-1989 рр. 624 с.

что есть под рукой, прежде всего этот стул, полетит в вас. Не имеете права»»³⁰. На жаль, митці, що потрапили в застінки НКВД у 1937–1938 роках були вже позбавлені можливості захистити власну гідність або залишити бодай мінімальні згадки про такі спроби.

Соціокультурний контекст доби Великого терору 1937–1938 років, а ширше періоду масових політичних репресії кінця 1920-х–1930-х років, визначався поступовою трансформацією совєцького авторитаризму в тоталітарний режим із численними арештами і придушенням інакомислення в суспільстві. Звуження простору для творчого самовираження, уніфікація літературно-мистецького життя в руслі партійних дирек-

тив суттєво знизили активність культурних кіл і послабили конкурентоздатність національного художнього продукту. Знищення як окремих представників яскравого й потужного покоління Розстріляного відродження, так і різноманітних шкіл, угруповань, організацій супроводжувалося тотальним тиском влади, яка використала тактику залякування, шантажу, економічного узалежнення й морального розкладання через заохочення «доносництва» і «сексотства», вербування. У багатьох випадках соціокультурне тло доби страху й репресій визначило й поведінку письменників, їхній спосіб мислення й реагування на офіційний владний дискурс і на масові арешти своїх літерних побратимів.

³⁰ Антоненко-Давидович Б. «Як я дійшов до життя такого...» // Антоненко-Давидович Б. Сибірські новели. – Балтимор, Торонто, 1990. С.303.

Шлях Швейцарії до визнання Голодомору актом геноциду

У статті проаналізовано матеріали із швейцарської преси про Голодомор, опубліковані у 1930-х рр., діяльність українців у цій країні з метою привернення уваги Ліги Націй для допомоги голодуючим в УСРР; розглянуто тему політичних дебатів щодо визнання Голодомору актом геноциду, які проходили у швейцарському парламенті у 2022–2024 рр., відмінності між документами про визнання Голодомору актом геноциду, які розглядалися парламентом у цей період.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, Швейцарія, Н. Імбоден, М. Рудницька, діаспора.

The article analyzes the materials about the Holodomor that were published in the Swiss press in the 1930s, the activities of Ukrainians in this country aimed at attracting the attention of the League of Nations to helping the starving in the Ukrainian SSR. The topic of political debate on the recognition of the Holodomor as an act of genocide, which took place in the Swiss parliament in 2022–2024, is also discussed, as well as the differences between the documents on the recognition of the Holodomor as an act of genocide, which were considered by the parliament during this period.

Key words: Holodomor, genocide, Switzerland, N. Imboden, M. Rudnytska, diaspora.

24 вересня 2024 р. Нижня палата парламенту Швейцарії – Національна Рада – у своїй декларації визнала Голодомор актом геноциду. Цьому рішенню передувала майже двохрічна дискусія у вищих органах державної влади цієї країни, розпочатої 8 грудня 2022 р., коли представниця Партії Зелених Наталі Імбоден подала на розгляд Національної Ради Постулат¹ № 22.4326 «Визнання Голодомору в Україні гено-

цидом. Пам'ятаємо – вшановуємо – застерігаємо»².

Варто відзначити, що питання визнання Голодомору актом геноциду уже має досить обширну історіографію, яка стосується як загальних аспектів цього процесу³, так і його особливостей в окремих країнах⁴. Однак дослідники не зосереджувалися окремо на питанні визнання Швейцарією Голодомору актом геноциду.

¹ Один із видів нормативно правових-документів, які приймає швейцарський парламент. Детальніше див: Parlamentswörterbuch. Faktenblatt Postulat. Die Bundesversammlung – Das Schweizer Parlament. URL: <https://www.parlament.ch/centers/documents/de/Faktenblatt%20Postulat-d.pdf> (дата звернення 15.10.2024).

² Тут і далі – посилання на німецькомовну версію сайту Парламенту Швейцарії. Текстове наповнення версій сайту іншими мовами може відрізнятися. 22.4326 Postulat. Anerkennung des Holodomors in der Ukraine als Völkermord. Erinnern – gedenken – mahnen. Die Bundesversammlung – Das Schweizer Parlament. URL: <https://www.parlament.ch/de/ratsbetrieb/suche-curia-vista/geschaeft?AffairId=20224326> (дата звернення 15.10.2024).

³ Див. напр. Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: проблема міжнародного визнання. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2014. Випуск 121 (частина I). С. 126–135; Мірошніченко С. Голодомор 1932–1933 рр. в історичній політиці України (1991–2013). В: Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи [колективна монографія]. Том 9: Дилеми сталого розвитку науки та освіти (наукова редакція: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький). Конін – Ужгород – Перемишль – Херсон: Посвіт, 2023. 288 с. Чабан А. Діяльність дипломатичних установ України із визнання голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом. Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. 2018. № 1. С. 77–85;

⁴ Див. напр. Баран З. Визнання парламентом Великої Британії Голодомору геноцидом українського народу: дебати 2013–2023 рр. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2024. № 57. С. 162–180.; Саган Г. Проблемні питання у визнанні Республікою Хорватія Голодомору геноцидом українського народу. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2023. Вип. 32. С. 220–243.; Сипко Б. Визнання Голодомору геноцидом українського народу Французькою Республікою. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2024. № 57. С. 181–199.

Поширення інформації про Голодомор: 1930-ті

Варто відзначити, що швейцарські газети писали про голод в Україні ще у 1932–1933 рр. Заступник голови Українського громадського комітету рятунку України й українська громадсько-політична діячка Мілена Рудницька⁵ відзначала саме швейцарські видання як такі, що активно публікували інформацію про голод в Україні: «В Європі була тільки одна країна, вся преса якої, крім, очевидно, комуністичної, займала в цій справі мужнє становище, а саме – Швайцарія. Дипломатичних взаємин Швайцарія з СРСР тоді не підтримувала, жадного швайцарського кореспондента в Москві не було. Знамениті статті про лихоліття України, спричинене політикою московського уряду, друкували чотири головні швайцарські щоденники: «Дер Бунд» (Берн), «Базлер Нахріхтен», «Нос Цюріхер Цайтунг» і «Журналь де Женев». Цей останній уважали за офіціоз Ліги Націй і його читали в усіх міністерствах закордонних справ»⁶.

Про статтю в «Журналь де Женев» писав і керівник женевської філії Українського пресового бюро Микола Троцький у приватному листі від 2 листопада 1933 р. до засновника й мецената бюро Якова Макогона: «Стаття написана на мій погляд дуже добре, з докладним поданням матеріалу та умілим підбором листів голодних пристосованим до європейського чуття. Особливо зворушує французів, які так дбають про дітей, один лист, де мати пише, що мусить бити свою дитину, щоб не плакала все з голоду. Дісталось також і Еріо⁷ за його подорожні враження з України»⁸.

Ба більше, сам Микола Троцький спілкувався з головним редактором цієї газети, адвокатуючи українське питання: «При цій нагоді довідався я, що редактор Бріке готує нову статтю про голод, але вже з іншого погляду, статтю про господарське становище Радянщини і статтю про відносини між Радянщиною та Польщею. Відносно останньої, яку він хоче написати в найближчій часі, домовилися ми, що я подам йому потрібні матеріали та уряжу з ним обговорення цієї теми»⁹.

Також у 1933 р. у Швейцарії відбулися два знакові в історії поширення правди про Голодомор засідання міжнародних організацій. З 16 по 18 вересня 1933 р. у Федеральному палаці Швейцарії («Бундесхаус») засідав 9-й Європейський конгрес національностей¹⁰. Представниками українців на цій події були Володимир Залозецький, Юрій Сербенюк (від Буковини), а також Зенон Пеленський і Мілена Рудницька (від Галичини)¹¹.

Швейцарська газета *Oberländer Tagblatt* так описувала розгляд питання про голод в Україні: «Після вступної промови Президента Вілсана, в якій він передусім охарактеризував ціль та мету Конгресу та згадав про теперішнє складне становище меншин у всьому світі, представники України та російської меншини говорили про жахливий голод, який зараз лютує в Україні. Очевидці повідомляють, що цілі, колись квітучі села спустіли, а на узбіччях можна знайти трупи дітей, які голодують. Українські селяни вимирають тисячами. Жодна природна подія, посуха чи повінь не є причиною цієї катастрофи. Лише більшовицький режим довів колишню житницю

⁵ Детальніше див. Дядюк М. Рудницька Мілена. Інститут історії України НАН України. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rudnytska_M (дата звернення 04.10.2024).

⁶ Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької. Упорядкування: М. Дядюк. Львів, 1998. С. 396.

⁷ Едуар Ерріо – французький політик, прем'єр-міністр Франції (1924–1925, 1926, 1932), мер Ліона (1905–1940; 1945–1957). У серпні – вересні 1933 р. відвідав СРСР, зокрема Україну. Детальніше див. Марочко В. Ерріо Едуард. В. Енциклопедія Голодомору. Дрогобич: Коло. 2018. С. 134–135.

⁸ Лист від Миколи Троцького до [Якова Макогона] від 2 листопада 1933 р. Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939). Coll. 433/5.

⁹ Лист від Миколи Троцького до [Якова Макогона] від 4 листопада 1933 р. Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939). Coll. 433/5.

¹⁰ Неурядова організація, яка діяла з 1925 по 1938 рр. і ставила своїм завданням представництво національних меншин країн Європи. За час існування Конгресу його членами були 17 українців (із загальної кількості у 219 членів). Див. Hirschhausen U.v. From Minority Protection to Border Revisionism: The European Nationality Congress, 1925–38. In: Conway M., Patel K. (eds) Europeanization in the Twentieth Century. The Palgrave Macmillan Transnational History Series. London: Palgrave Macmillan. 2010 London. pp. 87–109.

¹¹ Збірник документів і матеріалів... С. 422.

в таке жахливе становище. Наявне зерно збирали військовою силою і доставляли в промислові центри Росії для харчування робітників і Червоної Армії. Український народ, в середині, захищається від більшовизму, але не має вже засобів опору. Сьогодні його знищують голодом, мабуть, спеціально. Українська представниця не тільки з великим боєм говорила про жахливі умови в Україні; вона також звинуватила всю офіційну політичну Європу в тому, що вона не втручається у «внутрішні справи», але мовчить про ці жахливі злочини більшовизму»¹².

Мілена Рудницька, згадуючи події середини вересня 1933 р. у Берні, наголошує, що розгляд питання про голод в Україні на засіданні 16 вересня 1933 р. став можливим, завдяки щасливому збігу обставин. За її словами, одним із таких факторів було прийняття з приходом до влади в Німеччині нацистів антиєврейських законів, що спонукало представників німців на Конгресі, для відвернення уваги від обговорення цього питання, перекрити це «яскравішою справою»¹³.

Також М. Рудницька критикувала виступ представника росіян М. Курчинського, який у своїй доповіді не згадав українців, а використав термін «південні райони Росії»¹⁴. Натомість М. Рудницька у своїй доповіді представила наявну в неї інформацію про голод в Україні.

Питання голоду в Україні було розглянуто у закритому режимі на засіданні Ліги Націй, яке відбулося у Женеві 29 вересня 1933 р., завдяки підтримці та ініціативі прем'єр-міністра Норвегії Л. Мовінкеля. Проте рішення, яке б допомогло врятувати українців від голоду, тоді прийняте не було.

11 жовтня 1933 р. Микола Троцький писав у листі до Якова Макогона: «Вчора я говорив з редактором Бріке понад годину в Редакції “Ж. де Женев”. Між іншим він казав мені, що один

з членів Ради Союзу Народів¹⁵ говорив йому, що Рада властиво не знає, як вона може допомогти українцям. Я сказав йому, що Рада могла б звернути увагу на Червоного Хреста так і Офісу Нансена, еwentуально й інших інтернаціональних допомогівих інституцій, що безпосередня поміч голодним українцями можлива і без дозволу большевиків шляхом післання пакетів на Україну та підтриманням українських втікачів, яких за браком засобів видає назад Московському уряду румунська та польська влада»¹⁶.

Врешті, українська діаспора, яка мешкала в 1930-х роках у Женеві, організовувала акції для допомоги тим, хто потерпав в УСРР від голоду – саме так вони бачили свою можливість втрутитися в ситуацію і запобігти подальшим смертям.

Сучасність

Довгий час питання голоду в Україні не стояло на порядку денному швейцарського політичного та громадського життя. Уже після проголошення Україною незалежності кореспондентка *Neue Zürcher Zeitung* в Україні Моніка Юнг (Monika Jung) на самому початку своєї журналістської кар'єри написала статтю «Спланований геноцид», створену під враженням від пам'ятних заходів, що проходили у Києві до 60-х роковин Голодомору, розмов із свідком Голодомору родом з Черкащини Дмитром Сахаровичем та дослідником Голодомору Джеймсом Мейсом¹⁷.

У 2007 р. у Женеві було відкрито виставку «Страчені голодом: невідомий геноцид українців», підготовлену Міжнародним благодійним фондом «Україна 3000»¹⁸, а у 2008 р. заступник міністра закордонних справ України Володимир Хандогій під час свого візиту до Берну пропонував Швейцарії приєднатися до країн, які визнали Голодомор геноцидом¹⁹. Також вшановувала жертв Голодомору і українська

¹² Europäischer Nationalitätenkongress in Bern. Oberländer Tagblatt. 1933. 18. September. S. 3.

¹³ Збірник документів і матеріалів...С. 423.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Союзом Народів називали Лігу Націй.

¹⁶ Лист від Миколи Троцького до [Якова Макогона] від 11 жовтня 1933 р. Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dziatalnosci. 1931–1939). Coll. 433/5.

¹⁷ Jung M. Geplanter Völkermord. Neue Zürcher Zeitung. 1993. 12. November. S. 28.

¹⁸ Виставка про Голодомор в Україні у Женеві. УНІАН. ФОТОБАНК. URL: <https://photo.unian.ua/photo/90739-exhibition-about-holodomor-in-ukraine-in-geneva> (дата звернення 15.10.2024).

¹⁹ Обозный Ю. Швейцария признает голодомор? Наша Газета. nashagazeta.ch. URL: <https://nashagazeta.ch/news/politique/shveyariya-priznaet-golodomor> (дата звернення 15.10.2024).

громада Швейцарії, зокрема 14 жовтня 2018 р. українці в Берні та Лозані доєдналися до акції «Запалимо свічку пам'яті!» до 85-х роковин Голодомору²⁰.

З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 р. у багатьох країнах актуалізувався процес визнання Голодомору актом геноциду²¹. На цій хвилі, представниця швейцарської партії «Зелені» Наталі Імбоден запропонувала на розгляд Національної Ради Швейцарії постулат наступного змісту: «Національна рада визнає Голодомор (“вбивство голодом”) проти цивільного населення у 1930-х рр. у тодішній Українській Соціалістичній Радянській Республіці, жертвами якого стали кілька мільйонів селянок і селян. Це має на меті вшанувати пам'ять жертв і зробити внесок у колективну пам'ять. Вона (Національна Рада) доручає Бундесрату²² вивчити, як цю позицію можна довести до зацікавлених урядів через звичні дипломатичні канали»²³.

Щоправда, розгляд цього документу швейцарські парламентарі затягували. В цей час, відбулася низка візитів до України представників швейцарської влади, до програми яких було включено і ширше ознайомлення з історією Голодомору. Зокрема, 28 березня 2023 р. Національний музей Голодомору-геноциду відвідав голова відділу з питань миру та прав людини Федерального департаменту закордонних справ Швейцарії Сімон Гайсбюлер, а 25 листопада 2023 р. у жалобних заходах до 90-х роковин Голодомору, що відбувались на території Музею Голодомору, взяв участь президент Швейцарії Ален Берсе.

У цей же час Музей Голодомору співпрацював із Посольством України в Швейцарії та ініціативними українцями, зокрема Анною Степаненко, щоб підвищити обізнаність швейцарського суспільства про Голодомор. Також європейська правозахисна громадська організація Libereco організувала збір підписів під петицією про визнання Швейцарією Голодомору (загалом було зібрано 6000 підписів)²⁴.

Політична дискусія щодо Постулату тривала. У відповідь на документ авторства Н. Імбоден Бундесрат видав заяву, в якій пропонував відхилити ініціативу депутатки, пояснюючи, що «юридична кваліфікація “геноциду” щодо певних звірств в принципі належить судам і міжнародним органам, уповноваженим на це»²⁵. Також у заяві Бундесрату наголошувалося на проблематичності доведення геноциду.

Уже після закінчення терміну мандату Н. Імбоден (була депутатом 10.05.2022–03.12.2023) її пропозицію про визнання Голодомору актом геноциду було винесено на засідання парламенту 4 березня 2024 р. На цьому засіданні була оголошена заява фракції Вільної демократичної партії (FDP. Die Liberalen) про те, що питання Голодомору потребує ґрунтовного обговорення, а оскільки юридична процедура прийняття «постулатів» не передбачає такої дискусії, необхідно змінити форму документа і організувати ширшу дискусію з цього питання²⁶.

1–2 липня 2024 р. новий документ про визнання Голодомору актом геноциду Швейцарією – «Декларація Національної Ради про визнання Голодомору геноцидом» (№ 24.064)²⁷ – був розглянутий та прийнятий Комітетом парламенту із

²⁰ Міжнародна акція «Запалимо свічку пам'яті!» пройшла у Швейцарії. Посольство України в Швейцарській Конфедерації та в Князівстві Ліхтенштейн (за сумісництвом). URL: <https://switzerland.mfa.gov.ua/news/67808-mizhnarodna-akcija-zapalimo-svichku-pamjati-projshla-u-shvejcariji> (дата звернення 15.10.2024).

²¹ Див. Інформація про міжнародне визнання Голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу та вшанування пам'яті жертв Голодомору. Підтримка зв'язків з українцями, які проживають за межами України, та окремі питання гуманітарного співробітництва. URL: <https://zakordonniukrainci.mfa.gov.ua/golodomor-1932-1933-rokiv-v-ukrayini/informaciya-pro-mizhnarodne-viznannya-golodomoru-1932-1933-rr-aktom-genocidu-ukrayinskogo-narodu-ta-vshanuvannya-pamyati-zhertv-golodomoru> (дата звернення 15.10.2024).

²² Найвищий виконавчий орган влади в Швейцарії.

²³ 22.4326 Postulat. Anerkennung des Holodomors...

²⁴ National Council recognises Holodomor in Ukraine as an act of genocide. Libereco. URL: <https://www.libereco.org/en/schweizer-nationalrat-erkennt-holodomor-in-der-ukraine-als-akt-von-voelkermord/> (дата звернення 15.10.2024).

²⁵ 22.4326 Postulat. Anerkennung des Holodomors...

²⁶ 22.4326 Postulat. Imboden Natalie. Anerkennung des Holodomors in der Ukraine als Völkermord. Erinnern – gedenken – mahnen. Die Bundesversammlung — Das Schweizer Parlament. URL: <https://www.parlament.ch/de/ratsbetrieb/amtliches-bulletin/amtliches-bulletin-die-verhandlungen?SubjectId=63745> (дата звернення 15.10.2024).

²⁷ 24.064. Erklärung des Nationalrates. Anerkennung des Holodomor als einen Akt von Völkermord. Die Bundesversammlung — Das Schweizer Parlament. URL: <https://www.parlament.ch/en/ratsbetrieb/amtliches-bulletin/amtliches-bulletin-die-verhandlungen?SubjectId=65803#votum1> (дата звернення 15.10.2024).

закордонної політики Національної Ради (15 за; 8 проти; 2 утрималися)²⁸.

У цьому короткому документі зазначається: «Національна Рада

– визнає актом геноциду явно систематичні дії, які призводять до голоду у великих масштабах і цілеспрямовано та вчинені з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу;

– у зв'язку з цим згадує жертв Голодомору, під час якого від голоду загинуло близько чотирьох мільйонів українців, близько 2 мільйонів казашок і казахів і кілька сотень тисяч росіян і росіян, і визнає Голодомор актом геноциду.

– Офіс Національної Ради поширює декларацію Національної Ради міжнародному співтовариству через дипломатичну мережу EDA²⁹»³⁰.

Відповідно, у порівнянні з постулатом, до декларації були внесені значні зміни, зокрема, у частині визначення жертв Голодомору. Також у декларації не було вказано територію Голодомору, на відміну від постулату, в якому йшлося конкретно про УСРР.

На засіданні Національної Ради Швейцарії 24 вересня 2024 р. вищезгадану Декларацію представляли Крістін Бадершер (Фракція «Зелені Швейцарії» (Grüne Fraktion)) та Лорент Верлі (Фракція лібералів (FDP-Liberale Fraktion)). Певне пояснення у своєму виступі зробила доповідачка Крістін Бадершер: «Голодомор – це голод, спричинений сталінським режимом, який убив мільйони людей між 1932 і 1933 роками в Україні, на території сучасного Казахстану та на південному заході Росії». З документів, представлених у швейцарському парламенті, можемо зробити висновок, що парламентарі припустили-

ся помилок у самому трактуванні терміну «Голодомор», зокрема в частинах, де йдеться про територію, національний та етнічний виміри. Наприклад, дослідник Голодомору Р. Сербин, осмислюючи історію, звертає увагу на поєднання етнічного та національного виміру геноциду українців: «Нищення українських селян відбувалося за “національною” і “етнічною” ознаками, так як ці терміни вжиті у Конвенції ООН – у відношенні до української “громадянської нації” УСРР та української “етнічної меншини” РСФСР. Спільним знаменником цих двох груп була їхня переважно українська етнічність»³¹, а С. Кульчицький акцентує увагу на спрямованості геноциду проти українців на прикладі обмежень виїзду на початку 1933 р. з території УСРР та Кубані, де більшість населення становили українці: «...на національну спрямованість геноциду вказує та обставина, що заблокованою з метою організації повального голоду територією були два адміністративно-політичні утворення, в яких чисельність українських громадян переважала дві третини»³².

За останні десятиліття термін «Голодомор» асоціюється саме з українським контекстом. Щодо Казахстану, приклади вживання слова «голодомор» стосовно голоду на казахських землях на початку 1930-х рр. ми знаходимо в публікаціях ЗМІ, а подекуди і в наукових статтях³³. Також казахська історіографія на позначення подій голоду в Казахстані на початку 1930-х рр. використовує термін «Ашаршилик»³⁴.

Щодо РФ, варто зазначити, що ця країна на державному рівні заперечує Голодомор, що виражається, наприклад, у заявах Міністерства закордонних справ РФ. Після повномасштабного

²⁸ APK-N diskutiert über künftige Beiträge der Schweiz an die UNRWA. Die Bundesversammlung — Das Schweizer Parlament. URL: <https://www.parlament.ch/press-releases/Pages/mm-apk-n-2024-07-02.aspx> (дата звернення 15.10.2024).

²⁹ EDA (з нім. Eidgenössisches Departement für auswärtige Angelegenheiten – Федеральний департамент закордонних справ Швейцарії).

³⁰ 24.064. Erklärung des Nationalrates...

³¹ Сербин Р. Анти-геноцидна конвенція ООН і український Голодомор. Zaporizhzhia Historical Review. 2021. № 1(20). С.242.

³² Кульчицький С. Голодомор-33: сталінський задум та його виконання. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2006. № 15. С. 191.

³³ Негізбаева М., Нуршаихова А. Тема голодомора в Казахстані (1932-1933 г.г.) в науке и СМИ. Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. Серия Журналистика. 2022. № 3(140). С. 92–102; Ромашенко С. В Казахстане почтят память жертв голодомора. DW. <https://www.dw.com/ru/%D0%B2-%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%D0%BE%D1%87%D1%82%D1%8F%D1%82-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D1%8C-%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2-%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%B0/a-15776936> (дата звернення 15.10.2024).

³⁴ Кульчицький С. Голодомору заперечення. В: Енциклопедія історії України: Додатковий том. – Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2021. С. 165.

вторгнення РФ на тимчасово окупованих територіях України було знищено низку пам'ятників жертвам Голодомору. В. Гудзь, аналізуючи праці російських істориків, звертає увагу на деякі пояснення природи голоду, окреслені у їхніх роботах. Наприклад, коли йдеться про голод на Кубані, яка в 1932–1933 рр. входила до складу РСФСР і часто саме щодо цього регіону, де більшість населення становили українці, російська історіографія відзначає нібито схожість подій 1932–1933 рр. у так званих зернових районах СРСР, В. Гудзь зазначає, що Г. Кондрашин «ставив під сумнів українські настрої кубанців, класифікуючи їх як окремих козацький прошарок»³⁵. Таким чином, російська історіографія намагається ігнорувати чи применшити роль української етнічної складової в контексті політичних процесів в СРСР та зокрема геноцид українців³⁶. При цьому, варто зазначити, що дослідження перебігу голоду 1932–1933 рр. на територіях СРСР, за межами УСРР, де компактно проживали українці, потребує подальшого опрацювання документів центральних та регіональних архівів РФ, що на даний момент неможливо для українських науковців.

Декларація, винесена на розгляд Національної Ради Швейцарії 24 вересня 2024 р., була прийнята Нижньою палатою швейцарського парламенту. Більшість фракцій виступили за прийняття цього документу, проти голосувала тільки Фракція Швейцарської народної партії (SVP Schweiz). Під час обговорення представниця цієї фракції Моніка Рюггер розкритикувала саму ідею визнання Швейцарією Голодомору актом геноциду, наголосивши, що декларація, як і постулат, поданий Н. Імбоден, на її думку, не відповідає політичним інтересам Швейцарії: «Ми живемо в нестабільному багатополлярному світі, де конкуруючі великі держави стикаються одна

з одною, а політика сили задає тон. Швейцарія має вибір: приєднатися до блоку, в односторонньому порядку стати на бік постраждалої країни або продовжувати зберігати свій суверенітет як нейтральна країна. Як міжнародно визнана нейтральна держава, Швейцарія має ідеальні передумови для того, щоб стати полюсом балансу між різними великими державами. Швейцарія має можливість об'єднати країни-суперниці за столом переговорів, але лише до тих пір, поки ми залишаємося нейтральними. Тому ми не повинні дозволити себе безпідставно використати з цим бажанням і залишити визнання геноциду тим, хто відповідальний за це, а саме міжнародним судам»³⁷. Таке пояснення певною мірою висвітлює загальну канву обговорення цієї теми в швейцарському парламенті. Можемо припустити, що зміни, внесені до тексту декларації, у порівнянні з текстом постулату, стали результатом політичного компромісу більшості фракцій швейцарського парламенту і тут за основу були взяті не історичні факти, а політична доцільність уже в умовах 2022–2024 рр.

Загалом, 123 депутати проголосували за прийняття декларації, 58 проти, 7 утрималися³⁸.

Таким чином, можемо констатувати, що в тексті декларації Національної Ради Швейцарії про визнання Голодомору актом геноциду вказано, що голод у великих масштабах може бути одним із механізмів геноциду, наведено дані про кількість та етнічну/національну належність жертв (без зазначення території, на якій було вчинено злочин). Все це дозволяє трактувати її текст досить широко. Позитивним моментом є те, що декларація може спричинити зростання інтересу в Швейцарії до теми Голодомору, збільшення кількості наукових, освітніх, виставкових проєктів, пов'язаних з історією геноциду українців.

³⁵ Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. С. 903.

³⁶ Детальніше про рос. історіографію див.: Кульчицький С. Голодомору заперечення... С. 167–169.

³⁷ 24.064. Erklärung des Nationalrates. Anerkennung des Holodomor als einen Akt von Völkermord...

³⁸ Там само.

БИКІВНЯНСЬКИЙ МАРТИРОЛОГ

Ярослава Кравченко

(м. Київ)

старший науковий співробітник

Національного історико-меморіального заповідника

«Биківнянські могили»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5042-582X>

Репресії серед студентства Київського державного університету (за матеріалами архівно-кримінальних справ)

Стаття присвячена сталінським репресіям проти студентства Київського держуніверситету. Ґрунтуючись на матеріалах архівно-кримінальних справ, що зберігаються в Ґалузевому державному архіві Служби безпеки України та Центральному державному архіві громадський об'єднань та українців, здійснено аналіз життєвого шляху студентів ІІІ-го курсу Київського державного університету – Ґ. Крупеник, Ґ. Рудика, П. Киселя. Розглянуто та приділено увагу останнім місяцям їх життя в тенетах НКВС, обставинам арешту, ухваленню вироків та процесу реабілітації.

Ключові слова: Биківнянські могили, Великий терор, репресії, Київський державний університет, студенти, Ґ. Крупеник, Ґ. Рудик, П. Кисіль.

The article is devoted to Stalin's repressions against the students of the Kyiv State University. It's based on the materials by archival and criminal cases which are stored in The State Archive Branch of the Security Services of Ukraine and the Central State Archive of Public Organizations and Ukrainians. An analysis of the life path of the Kyiv State University's students H. Krupenyk, H. Rudyk, P. Kysil was carried out. The last months of their lives in the NKVD prisons, the circumstances of their arrest, the passing of sentences and the rehabilitation process were considered.

Key words: Bykivnia graves, Great Terror, repressions, Kyiv State University, students, H. Krupenyk, H. Rudyk, P. Kysil.

Введення в дію Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 9.04.2015 р. № 316–VIII надало широкому загальнодержавний доступ до архівних документів радянських спецслужб із урахуванням деяких особливостей, визначених законом. Відкриття такої інформації, безперечно, посприяло ще більш поглибленому вивченню політичних репресій як механізму державного управління, встановленню нових імен жертв та окресленню ролі працівників репресивних органів. Однак дефіцит документальної бази, знищення комуністичним режимом архівних документів задля приховування масштабів злочинів, а також розпорошеність справ репресованих осіб по архівних установах областей України створюють значні перепони для дослідження доби Великого терору.

Репресії, які розпочались із захопленням більшовиками влади в Україні, мали цілеспрямований та організований характер. Вони охопили різні прошарки суспільства – інтелігенцію, військових, селянство, діячів культури й мистецтва, політики та церкви тощо. Суспільству довелося відчувати на собі переслідування, цькування, дискримінацію за національною, соціальною, класовою, етнічною ознаками, за інакомислення та належність до певних партій чи організацій, необґрунтованість засуджень на десятиріччя до ВТТ, депортації, розкуркулення і примусову колективізацію, обмеження свободи пересування та звуження можливості реалізації законних прав громадян, роз'єднання сімей, заподіяння моральних та фізичних страждань, здійснення «найвищої міри соціального захисту – розстрілу із конфіскацією усього майна, що належало особі».

Серед жертв більшовицької тоталітарної системи опинились як освітяни, так і українське студентство. Проте кількість публікацій, присвячених репресіям у середніх і вищих навчальних закладах, невелика. Загалом репресії в освітній сфері вивчали М. Бривко¹, К. Довгань², Н. Литвин³, Н. Ніколаєва⁴, О. Рябенко⁵ та ін. Проте студентство Київського держуніверситету (КДУ) в розрізі наслідків різноманітних репресивних операцій досліджено вкрай мало, що робить нашу публікацію актуальною і потрібною. Для розуміння причин і масштабів репресій серед українських студентів слід окреслити ту суспільно-політичну, психологічну й бюрократичну атмосферу, в якій вони вчилися, жили, а згодом опинилися в лабетах НКВС.

Пропонована стаття не претендує на всеохопне розкриття теми, проте на підставі окремих долей знищених студентів КДУ дозволяє простежити основні закономірності репресивної політики влади щодо студентства.

У 1920–1930-х рр. система вищих навчальних закладів Києва зазнавала істотних змін: централізація, зростання бюрократії, згортання українізації, ліквідація окремих закладів або, навпаки, перейменування, реорганізація задля потреб радянської влади.

Психологічно-емоційну атмосферу студентського життя ускладнювали постійні політичні чистки. Серед підстав для виключення були не тільки погана успішність, тяжкі матеріально-побутові умови (особливо у роки Голодомору-Гено-

циду 1932 – 1933 рр.), а й соціальне походження. Аби потрапити до ВНЗ, молоді часто доводилося приховувати свій зв'язок із батьками, які могли мати деякі статки та/або були розкуркуленими; наявність родичів, які виїхали закордон тощо. Дружина поета-дисидента І. Коваленка пригадує, що під час навчання у КДУ в «групі були студенти, батьків яких піддали репресіям. Ці напівсироти, вступаючи до університету, приховували цю обставину»⁶.

Кількість студентів, у родинях яких значилися або «вороги народу», або репресовані родичі, з кожним роком зростала. Частині молоді вдалося отримати дозвіл на поновлення права на навчання у керівництва республіки. «Та у більшості випадків долю вирішували місцеві організації, які не завжди зважали на отриманий дозвіл і опротестовували рішення зверху»⁷. Підсумками «чисток» стали не тільки виключення «ворожих елементів», а й залучення інакомислячого студентства до громадської роботи, своєрідне їх перевиховання на «радянську людину» шляхом залякування і придушення опору.

Додатковим тягарем для студентської молоді цього періоду стали напівголодне існування, суцільна бідність, нестача елементарних продуктів або можливостей їх придбати, що негативно позначалося на здоров'ї тодішніх здобувачів освіти, а іноді й спричиняло летальні наслідки. «У своїх спогадах [письменниця] Д. Гуменна написала, що за основу новелки «Сосна чекає чуда» їй послуговували реальні факти, серед яких

¹ Бривко М. В. Політичні переслідування й репресії проти вчителів України в 1920 – 1930-х роках. *Освіта та педагогічна наука*. 2021. № 2 (177). С. 56-74; Бривко М. В. Політичне цькування та «Боротьба з ворогами народу» в системі освіти УРСР 1920 – 1930-х рр.». *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. № 6 (337). С. 83-108; Бривко М. В. Політичні переслідування й репресії учителів Київщини у 1937 – 1941 роках. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2019. № 5 (328). С. 40-55.

² Довгань К. Г. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933 – 1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2008.

³ Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): дис. кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України»; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2006.

⁴ Ніколаєва Н. Репресії в Київському державному університеті на прикладі Богдановича Бориса Вікторовича. *Молодий вчений*. 2020. № 3 (67). С. 369-373.

⁵ Рябенко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; Харківська національна академія міського господарства. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.

⁶ Коваленко І. Спогади про навчання поета-дисидента Івана Коваленка в Київському університеті імені Т. Г. Шевченка. *Іван Коваленко*. URL: <http://ivan-kovalenko.info/pro-ivana-kovalenka/spogady-vidguky/spogady/456-spogadi-pro-navchannya-poeta-disidenta-vana-kovalenka-v-kiyivskomu-universitet-men-tgshevchenka.html>

⁷ Рябенко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; Харківська національна академія міського господарства. Харків: ХНАМГ, 2012. С. 173.

і смерть студента Юхима від злиденного життя»⁸.

Від початку свого заснування університет змінив чимало назв і неодноразово реорганізовувався: «Київський імператорський Університет Св. Володимира (1834), Київський Університет Св. Володимира (1917), Київський український державний університет, Російський київський університет (доба гетьманату), Вищий інститут народної освіти імені М. П. Драгоманова (1920), Київський інститут народної освіти імені М. П. Драгоманова (1926), Київський державний університет (1933), Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1939), Київський ордена Леніна державний університет імені Т. Г. Шевченка (1959), Київський ордена Леніна й ордена Жовтневої Революції державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1984), Київський університет ім. Тараса Шевченка (1994), Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка (1999), Київський національний дослідницький університет імені Тараса Шевченка (2008)»⁹, нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

В умовах впровадження радянських принципів системи вищої освіти відновлений КДУ (1933–1941) розглядався владою як «кузня кадрів народної інтелігенції та потужний центр соціалістичної науки і культури»¹⁰. Навчальний процес у закладі організовувався відповідно до вимог постанови ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах». Однак навіть радянські джерела, створюючи позитивну картину навчання в університеті, не могли оминати проблемних питань: «Реалізуючи постанову, колектив університету домогся деякого підвищення академічної успішності, поліпшення трудової дисципліни та піднесення методики викладання на вищий рівень. Було знищено знеосібку та забезпечено індивідуальну відповідальність студентів за опану-

вання навчальним матеріалом. Правда, спочатку не все йшло гаразд. Учбові плани неодноразово змінювались. Учбових програм не вистачало, а існуючим програмам були властиві істотні хиби і помилки. [...] Негативно впливала на успішність студентів надмірна перевантаженість їх громадськими дорученнями. Виконання доручень майже не залишало часу для навчання»¹¹.

Дійсно, відбувалися непоодинокі випадки порушення навчального процесу через залучення педагогів і студентів до різних господарських заходів, пов'язаних із хлібозаготівлею, посівною, прополювальними роботами. А запроваджені у липні 1930-го р. замість грошової оплати праці трудові нараховувались залежно від складності праці (від 0,5 до 4,5), у подальшому мінялись на їжу. Практика використання студентської праці для сільськогосподарських робіт зберіглася фактично до розпаду СРСР.

До студентського життя, позначеного відкриттям нового, здобуванням знань і долаттям труднощів, у 1930-ті рр. додалось чимало трагічних сторінок. Студенти КДУ, як і всі громадяни СРСР, потрапили під ідеологічний тиск владної машини, були змушені реагувати на політичні процеси у державі через суцільне схвалення дій Компартії на комсомольських зборах, таврування «ворогів народу», написання різноманітних відозв, засуджень, викривальних заяв. «Так, наприклад, на одному з незлічених і нескінченних засідань 4 курсу літфаку студенту Мишовцю було закинуто те, що він, виїжджаючи на околиці міста для відпочинку, брав із собою будильника (причина ясна: не було грошей на придбання кишенькового годинника) – така поведінка вважалась надзвичайно підозрілою й заслуговувала на... виключення з лав студентства»¹².

А з розгортанням Великого терору 1937–1938 рр. й сама студентська молодь потрапила під переслідування й фізичне знищення. В умовах шпигуноманії та пошуків «ворогів народу»:

⁸ Рябенко О. Студенти радянської України 1920 – 1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. / Відп. ред. С. В. Кульницький. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; Харківська національна академія міського господарства. Харків: ХНАМГ, 2012. С. 307.

⁹ Муріна С. Назви навчальних закладів: особливості організації даних в автоматизованій інформаційній системі «Український національний біографічний архів». *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 521.

¹⁰ Історія Київського університету. / ред. кол.: О. З. Жмудський (відпов. ред.) та ін. Київ: Видавництво Київського університету, 1959. С. 6.

¹¹ Історія Київського університету. / ред. кол.: О. З. Жмудський (відпов. ред.) та ін. Київ: Видавництво Київського університету, 1959. С. 356.

¹² А. В. Зі спогадів студента. *Українське слово*. 1941. 8 листопада (№ 52). С. 3.

«Про державну політику своїх поглядів ніхто прилюдно не висловлював, та їх фактично і не було. Діяв інстинкт самозбереження в умовах тотального страху і зомбованої свідомості суспільства. Говорили глухо і з пересторогою про існування в університеті так званого І-го відділу. На облік брали за найменші критичні зауваження. Існували серед студентів і стукачі»¹³, – згадував І. Коваленко.

Масові репресії викладачів і студентів Київського державного університету є досі мало вивченою сторінкою історії цього вищого навчального закладу. Під переслідування, заслання чи розстріл потрапили не лише талановиті та яскраві вчені, як наприклад П. Кравчук, Н. Мірза-Авак'янц, М. Русанівський, М. Зеров, А. Кримський, а й прості студенти, яких обставини, коло знайомств чи світоглядні переконання підвели під нищівний удар НКВС.

Крупеник Ганна Миколаївна народилась 31 жовтня 1913 р. у м. Городня Городнянського повіту (нині – Чернігівського р-ну) Чернігівської обл. у родині селянина. До 1922 р. батько був кустарем-кожум'якою, до 1930 р. – займався сільським господарством¹⁴.

Відповідно до анкети заарештованого, родина Ганни на момент арешту складалася з батька Миколи Пилиповича Крупеника, 71 р., матері Параскеви Григорівни, 60 р., брата Миколи, 36 р., заарештованого у Харкові, сестер Тетяни, 30 р. та Наталії (за чоловіком Лиждвой), 33 р.

Неповних 24 роки її життя містять небагато біографічних відомостей. З матеріалів справи відомо, що до 1929 р. Ганна була на утриманні рідних, після – мешкала в родині Панаса Любченка (хоча він із сином Володимиром у складі родини не зазначені). Того самого, одного із найвпливовіших управлінців і партійних діячів УРСР, дії якого призвели до Голодомору-Геноциду 1932–1933 рр. Ганна була сестрою його дружини Ма-

рії. Входила до ЛКСМУ. У 1935 р. вступила до Київського Держуніверситету.

Після самогубства Панаса Любченка співробітники НКВС піддали репресіям членів його родини: заарештували брата Андрія, директора Київського ветеринарного інституту, та розстріляли його дружину – медика Софію Москалець-Любченко¹⁵.

Ганну Крупеник заарештували 30 серпня 1937 р. на підставі викриття у «недонесенні про відомій контрреволюційну організацію»¹⁶ (ст. 54-12 КК УРСР). Утримували під вартою у Київській в'язниці. За декілька днів співробітники НКВС її саму зробили учасницею «української націоналістичної антирадянської терористичної організації»¹⁷ (ст.ст. 54-8 та 54-11 КК УРСР).

Під час першого ж допиту від 12.09.1937 р. слідчий Сараєв одразу намагався вивідати «місце знаходження документів антирадянської організації»¹⁸, запропонувавши дати правдиві свідчення. «Я вирішила припинити заперечення і відверто, абсолютно правдиво розповісти слідству все мені відоме про місцезнаходження документів антирадянської націоналістичної організації, що зберігалися у Панаса Петровича Любченка і Крупеник Марії Миколаївни»¹⁹, – відповіла Ганна, додаючи, що наразі вони «мають зберігатися: у пом. Голови РНК УРСР Львова Михайла Федоровича та нерідної доньки Любченка Андрія Петровича – Сташевської-Москалець Тетяни»²⁰.

На другому допиті від 20.09.1937 р. Ганна «розповіла», що «інколи була свідком, коли Любченко П. П. проводив антирадянські бесіди»²¹, на яких у різний час були присутніми Андрій Хвиля, його дружина Г. Терезанська, Андрій Любченко, Марія Крупеник. За її «зінаннями», змістом таких розмов були «питання української національної культури у світлі поневолення України Москвою, щодо необхідності везти боротьбу за національне звільнення України і за створення «самостійної»,

¹³ Коваленко І. Спогади про навчання поета-дисидента Івана Коваленка в Київському університеті імені Т. Г. Шевченка. *Іван Коваленко*. URL: <http://ivan-kovalenko.info/pro-ivana-kovalenka/spogady-vidguky/spogady/456-spogadi-pro-navchannya-poeta-disidenta-vana-kovalenka-v-kiyivskomu-universitet-men-tgshevchenka.html>

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 4.

¹⁵ Кравченко Я. Сторінками Биківнянського мартиролога: Софія Москалець-Любченко. URL: <https://bykivnia.org.ua/storinkamy-bykivnianskoho-martyroloha-sofiia-moskalets-liubchenko/>

¹⁶ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 2.

¹⁷ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 5.

¹⁸ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 6.

¹⁹ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 6.

²⁰ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 6 зв.

²¹ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 10.

незалежної від Москви, української держави»²². Нагадуємо, що йшлося про дії П. П. Любченка, який виступив громадським обвинувачем у «Процесі СВУ», відіграв ключову роль у колективізації та конфіскації зерна у селян та багато років провадив московську політику в Україні.

За версією НКВС, ставши студенткою, Ганна нібито увійшла до антирадянської націоналістичної організації та за дорученням сестри Марії «почала вивчати настрої студентства, особливо українців для того, щоб залучити найбільш придатних із них»²³. Дівчина також зазначила, що упродовж 1936 р. завербувала студентів III курсу Київського Держуніверситету Киселя та Рудика.

В матеріалах справи містяться протоколи допитів або витяги з них наступних осіб:

Свідок Логунова О. Д., господиня-економка на дачі Панаса Любченка, повідомила слідству, що господарі поодиноці палили багато паперів. Настільки багато, що «від попелу у колонці ванної забився димохід і прислуга разів зо два за останній час виносила по два відра попелу від спаленого паперу»²⁴, а після приїзду з Москви Панас Петрович разом із сином Володимиром «ходили по дачі та про щось інтимно розмовляли»²⁵, як і Марія Миколаївна у саду.

Обвинувачена Терезанська Г. В. визнала, що разом із Ганною «проводили активну роботу у ВНЗ, підбираючи і обробляючи там націоналістичні кадри»²⁶.

Обвинувачений Коновалов Д. В. у 1931 – 1937 рр. працював оперуповноваженим 1-го відділу УДБ НКВС УРСР у відділі охорони членів політбюро, тож особисто добре знав родину Панаса Любченка. Після самогубства останнього, був заарештований та зазнав нестерпних тортур, в результаті яких був змушений зізнатись, що «вів зрадницьку роботу, інформуючи ворогів народу про арешти, що проводились НКВС УРСР»²⁷.

Під час очних ставок із Ганною Москалець-Сташевська Т. Л. (протокол від 15.09.1937) та Коновалов Д. В. (протокол від 8.10.1937) її свідчення заперечували.

В обвинувальному висновку зазначено, що Крупеник Ганна Миколаївна «була учасником антирадянської української націоналістичної терористичної організації, яка ставила за свою головну мету насильницьке повалення радянської влади в Україні і встановлення фашистського ладу; особисто залучила до вказаної організації студентів Київського держуніверситету: Киселя і Рудика, обробила до вербування і розповіла про існування організації Коновалова; була обізнана про зв'язок антирадянської організації з іноземними державами; брала активну участь у спаленні книг та документів, які могли компрометувати Любченка»²⁸.

Справа з обвинувачення Крупеник Ганни Миколаївни розглядалась у Києві 24.10.1937 р. на закритому засіданні виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР у складі: головуєчого – диввійськюриса О. М. Орлова, членів – бригвійськюриса С. Н. Ждана та військюриса 1-го рангу Ф. А. Кліміна, секретаря – військового юриса 1-го рангу О. О. Батнера, без участі обвинувачення, захисту та виклику свідків.

В останньому слові підсудна Ганна просила «суд врахувати її молодість та зберегти їй життя»²⁹.

Відомо, що того ж дня виїзна сесія ВКВС СРСР розглядала справи Москалець-Любченко Софії Іванівни, лікаря за фахом, Львова Михайла Федоровича, заступника голови РНК УРСР. Їх, як і Крупеник Ганну Миколаївну, засуджено до «найвищої міри кримінального покарання – розстрілу, з конфіскацією всього особистого майна». Вироки приведені у виконання 25.10.1937 р. у Києві.

У 1956 р. у зв'язку із тим, що обґрунтування засудження Крупеник Ганни викликало сумнів, Військовою прокуратурою КВО справу взято до провадження.

Коновалов Дмитро Васильович (станом на 3.09.1956 р. обіймав посаду коменданта Київського геологорозвідувального технікуму) у 1941–1945 рр. перебував у лавах Радянської Армії, мав чотири медалі.

²² ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 11.

²³ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 19.

²⁴ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 30.

²⁵ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 31.

²⁶ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 33.

²⁷ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 34.

²⁸ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 70.

²⁹ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 73.

Ось що пригадав колишній оперуповноважений Коновалов Д. В.: «Ганна Крупеник у моїх очах завжди була молодою патріоткою нашої вітчизни. Ніколи я від неї не чув українських націоналістичних проявів. [...] 31 серпня 1937 року в день самогубства голови РНК УРСР Любченка П. П. я як співробітник УДБ НКВС УРСР був заарештований. У момент слідства до мене начальник відділення 4-го відділу Сараєв, Борисов та інші застосовували нестерпні катування, в результаті яких перебили мені ліву руку, вимагаючи від мене визнання того, що мене завербував до української націоналістичної підпільної контрреволюційної терористичної організації Любченко П. П.»³⁰

Щодо очної ставки, яка мала місце у 1937 р., пояснив, що слідчий «змусив Ганну Крупеник дати на мене вигадані свідчення як про антирадянську людину, котра інформувала її щодо арештів, які проводились НКВС УРСР. На очну ставку Ганна Крупеник була доставлена у кабінет Сараєва вся побита, із синцями на руках і синцями під очима»³¹. Сараєв сфальшував протокол допиту, погрожував і ображав, намагаючись змусити до підпису. А після відмови Дмитра Васильовича почав його бити «ногами по кістках нижче коліна, вимагаючи підписати протокол очної ставки. У цей час Ганна закричала: «Не бийте товариша Коновалова, я все Вам підпишу»³². І підписала.

Коли на деякий час Сараєв і Борисов вийшли із кабінету, Ганна розповіла про вбивство сестри її чоловіком та в подальшому його самогубство, про вимагання слідчими визнати, що вона перебуває в українській націоналістичній організації, якою керував Любченко П.П. «Вона у сльозах заявляла, що вона більше не може терпіти катування і готова усе підписати, що їй дадуть, аби уникнути катування при допитах»³³, – пригадавав Дмитро Васильович.

Інший свідок Логунова Олександра Дмитрівна (станом на 5.09.1956 р. працювала кухарем у домі відпочинку), колишня господиня-економка на дачі П. Любченка, засвідчила, що за весь період її роботи на дачі «ніколи не від кого не чула жодних антирадянських чи націоналістичних висловлювань»³⁴, а Ганну «знала як добру молододу студентку, [...] як справжню патріотку нашої Батьківщини»³⁵. Від свідчень, які давала у 1937 році Лагунова відмовилась. «Усе, що написано у протоколі суцільний вимисел. Таких свідчень я ніколи не давала і зараз їх не підтверджую. Я пам'ятаю, що мене слідчий запитував усе про сім'ю Любченка, після чого щось писав і мені нічого не зачитував [...]»³⁶, – повідомила Олександра Дмитрівна.

Особливу увагу привертають свідчення того самого вже колишнього начальника 1 відділення 4 відділу УДБ НКВС УРСР Сараєва Романа Миколайовича, який брав безпосередню участь у допитах Крупеник Г. М. та Коновалова Д. В.

Станом на 7.08.1956 р. він обіймав посаду цензора в Управлінні радіоінформації (принаймні так вказано у протоколі допиту), мав 8 орденів та 2 медалі. Хоча у виданнях «Хто керував органами держбезпеки, 1941 – 1954»³⁷ та «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи»³⁸ або відсутня інформація після 1953 р., або зазначено, що після 1953 р. доля Сараєва Р. М. невідома.

Сараєв Р. М. розповів, що виконував директивні вказівки І. Леплевського і М. Хатаєвича, жодних матеріалів націоналістичної організації, якою нібито керував Любченко П. П., на руки він не отримував. Зі слів начальника 2 відділення Лифаря йому «було відомо, що нібито на всю сім'ю Любченка як колишніх лідерів боротьбистів в Україні в 4-му відділі велася велика агентурна справа. Сам же я її ніколи не читав і не

³⁰ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 77 зв.

³¹ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 78.

³² ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 78.

³³ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 78.

³⁴ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 79 зв.

³⁵ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 79 зв.

³⁶ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 80.

³⁷ Петров Н. В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954: Справочник. Междунар. о-во «Мемориал», РГАС-ПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России. Москва: О-во «Мемориал»; «Звенья», 2010. С. 768–769.

³⁸ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ред. Т. Хорунжа. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Служба Безпеки України. Київ: Абрис, 1997. С. 547–548.

бачив»³⁹. Коновалова не пам'ятає, як й очної ставки між ним і Крупеник.

На зауваження і запитання помічника військового прокурора КВО майора Алхімова: «До нас потрапили дані про те, що Ви у період проведення очної ставки між Крупеник і Коноваловим застосовували заходи фізичного впливу на Коновалова та шляхом погроз і залякувань змусили Коновалова і Крупеник підписати протокол очної ставки. Що Ви можете сказати по суті поставленого Вам запитання?» Відповів: «Ні до кого взагалі особисто я жодних мір фізичного впливу я не застосовував, зокрема й до Крупеник. Коновалова я взагалі не пам'ятаю»⁴⁰.

За результатами додаткового розслідування справи встановлено, що Ганна була заарештована та засуджена безпідставно. Обвинувачення ґрунтувалось на особистих її свідченнях, суперечливих свідченнях Терезанської, Коновалова, свідка Логунової.

Д. В. Коновалов, М. Ф. Львов, О. Л. Триліський, Г. В. Терезанська, О. Д. Панченко, А. А. Хвиля реабілітовані у 1956 р.

Висновком Військової колегії Верховного Суду СРСР від 12 липня 1957 р. Крупеник Ганна Миколаївна реабілітована за відсутністю складу злочину.

Рудик Григорій Оксентійович народився 14 травня 1911 р. у с. Хутірське Петриківського р-ну Дніпропетровської обл. Походив із багатодітної селянської родини. З анкети заарештованого відомо, що у матері Мотрони Демитівни, окрім Григорія, було п'ять синів – Павло, Петро, Федір, Іван, Михайло і дочка Поліна. Встиг створити родину, був одружений на Галині Олександрівні Бабиш (1910 р. н.), у подружжя була дочка Валентина. Ймовірно, до вступу до ВНЗ Григорій учителював.

Григорій вчився на III курсі хімічного факультету Київського державного університету, коли за ним у 1937 р. приїхав чорний воронок. Попередні 26 років життя не були надто насиченими подіями, але чекісти знайшли необхідні «зачіпки».

20 жовтня 1937 року Григорія заарештовано співробітниками II відділу УДБ НКВС УРСР, за звинуваченнями у скоєнні злочинів, передбаче-

них ст.ст. 54-8 та 54-11 Кримінального кодексу УРСР, а саме в тому, що «був учасником антирадянської контрреволюційної організації, що стояла на терористичних позиціях»⁴¹. У той же день відбувся обшук. Серед вилученого паспорту, студентського квитка та інших документів, зазначаються фотокартки у кількості 25 шт. Однак, в матеріалах справи жодної фотографії немає, навіть знімку при арешті. Утримувався під вартою у Київській в'язниці.

Перший допит відбувся 9.11.1937 р., кількох тижнів вистачило, аби студент визнав себе винним та розповів, що до «антирадянської націоналістичної молодіжної організації» його залучив у травні цього ж року однокурсник Петро Кисіль (Кисель). За словами заарештованого юнака, Петро доводив йому, що «при радянській владі немає зростання української культури, що український народ терпить матеріальні злигодні, завдяки неправильній політиці партії, що фактично перетворила Україну в колонію Москви»⁴².

Кисіль Петро Корнійович народився 1911 р. у с. Гусачівка Обухівського р-ну Київської обл. Навчався на III-му курсі хімічного факультету Київського державного університету. Заарештований 19.10.1937 р. IV-м відділом УДБ НКВС УРСР. На жаль, інші біографічні дані в матеріалах справи відсутні.

Сам Петро заперечував свою причетність до будь-якої антирадянської організації (протокол від 29.10.1937 р.) і обвинувачення проти нього й опосередковано Г. Рудика вже базувалися на очній ставці з однокурсницею – Ганною Крупеник, яка нібито була пов'язана із керівництвом організації і дала завдання на вербування нових членів.

Співробітники НКВС уміли ламати людей, тож не дивно, що після деяких наполягань і тиску Петро Кисіль визнав провину, вказавши, що завербував до «молодіжної націоналістичної організації» студентів хімфаку: Гречановського Олексія, Балабая Петра, Олевинського Дмитра, Григорія Рудика. А сам Г. Рудик нібито особисто залучив до організації студентів III-го курсу Фалькову Ксенію та Красавцева Григорія. Молоді люди підтвердили власні слова на очній ставці від 14.11.1937 року.

³⁹ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 82-82 зв.

⁴⁰ ГДА СБУ. Фонд 6. Спр. 44408. Арк. 83.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (ЦДАГОУ). Фонд 263. Опис 1. Спр. 38567фп. Арк. 6.

⁴² ЦДАГОУ. Фонд 263. Опис 1. Спр. 38567фп. Арк. 8.

В обвинувальному висновку зазначено, що Григорій Рудик був «активним учасником антирадянської української націоналістично-терористичної організації, яка ставила за мету насильницьке повалення Радвлади в Україні і встановлення фашистського ладу»⁴³; проводив націоналістичну пропаганду серед молоді університету тощо. Викривається свідченнями учасників організації Киселя і Крупеник. Жодні інші докази в архівно-кримінальній справі відсутні.

Григорія Оксентійовича Рудика та Петра Корнійовича Киселя розстріляно у м. Києві 26.11.1937 р. за рішенням трійки УНКВС УРСР по Київській області (протокол № 115 від 17.11.1937 р.).

Наприкінці грудня 1955 р. із заявою до КДБ щодо подальшої долі Григорія Оксентійовича звернувся його родич З. Є. Володько. Обліково-архівний відділ КДБ при РМ УРСР, розглянувши заяву та керуючись вказівкою (директивою) КДБ при РМ СРСР № 108сс від 24.08.1955 р., оголосив заявнику, що його родич «був засуджений до 10 років позбавлення волі та, відбуваючи покарання у місцях ув'язнення, 10 листопада 1943 р. помер від інфаркту серця»⁴⁴.

У липні 1956 року у зв'язку зі скаргою дружини Григорія Оксентійовича Ганни Бабич справу взяли на додаткову перевірку, під час якої слідчі передопитали свідків, які охарактеризували Григорія як чесну і добросовісну людину.

В контексті справи Григорія Рудика на допит було викликано Коновалова Д. В. (протокол від 10.08.1956 р.). Він розповів про обставини очної ставки із Ганною Крупеник, про погрози та ображання слідчим їх обох, смикання на допити без сну й застосований проти них різновид тортур – цілодобове стояння на ногах. Наслідком таких знущань стали самообмовляння та підписані протоколи очної ставки. Ганна Миколаївна у сльозах розповідала, що її б'ють і вимагають надати свідчення проти студентів Київського університету, яких вона нібито завербувала.

За висновками Військового трибуналу КВО від 5.02.1957 р. було встановлено, що «За наведеними довідками Фалькова, Красавцев та

Шкільний до відповідальності не притягались і по справі Рудика не допитувались. Перевіркою за обліково-архівним відділом КДБ при Раді Міністрів УРСР встановлено, що на Рудика Г. О. компрометуючих матеріалів немає»⁴⁵, так само і як інших об'єктивних доказів його винуватості.

Відтак, Григорій Оксентійович Рудик реабілітований визначенням Військового трибуналу КВО за відсутністю складу злочину.

А у липні 1990 р. до відділу РАЦСу виконкому Київської державної Ради народних депутатів направлено сповіщення щодо виправлення у записі дати та причини смерті з 10.11.1943 р. від інфаркту серця на 26.11.1937 р. розстріл.

Данні про реабілітацію Киселя Петра Корнійовича в архівно-кримінальній справі відсутні.

Імовірним місцем поховання безпідставно засуджених і розстріляних студентів Київського державного університету – Ганни, Григорія та Петра є територія колишньої таємної спецділянки НКВС УРСР, яка розташовувалась у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу, куди впродовж 1937–1941 рр. для таємного поховання привозили тіла закатованих і розстріляних у в'язницях Києва жертв комуністичного режиму.

«Репресії прокотилися по всіх вишах, але розмах їх багато в чому залежав саме від моральних якостей тих осіб, які на місцях відповідали за втілення в життя наказів і розпоряджень влади. У цілому ж, до середини 1930-х рр. у переважній більшості студентів була сформована комуністична свідомість, яка заважала побачити і проаналізувати всі протиріччя того часу, відокремити їх від насаджуваних ідеологічних штампів, задуматись над реальністю існування такої кількості «ворогів». Перманентні чистки й арешти спонукали переважну більшість студентів до конформізму, сприяли засвоєнню ними зовсім нехитрої науки вірного орієнтування у політичному просторі радянського вишу: бути не просто мовчазним спостерігачем, а палким прихильником політики тоталітарної влади. Така позиція сприяла руйнації характерної для суспільства в минулому системи цінностей»⁴⁶.

⁴³ ЦДАГОУ. Фонд 263. Опис 1. Спр. 38567фп. Арк. 36.

⁴⁴ ЦДАГОУ. Фонд 263. Опис 1. Спр. 38567фп. Арк. 50.

⁴⁵ ЦДАГОУ. Фонд 263. Опис 1. Спр. 38567фп. Арк. 80.

⁴⁶ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Том 2. Відпов. ред В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Стор. 662.

Довгань К. Г. зауважує, що «Точної кількості студентів КДУ 1933–41 рр., постраждалих внаслідок репресій влади, на жаль, не встановлено, але можна впевнено говорити, що так чи інакше, значна частина представників студентського колективу університету зазнала переслідувань (виключення з університету, лав ЛКСМУ та КП(б) У, арешт або засудження)»⁴⁷. Та наголошує, що «в 1933–41 рр. від репресій постраждало більше 80% представників професорсько-викладацького складу та значна частина студентів КДУ»⁴⁸.

Можна констатувати, що інформації про репресії в галузі вищої освіти вкрай мало. Досі не

висвітлені біографії усіх знищених викладачів і студентів, не проведено статистичний аналіз даних. Тому дослідження політичних репресій проти представників вищих навчальних закладів Києва є актуальними і дуже нагальними, а дана стаття є лише спробою подати стислий огляд відомостей про знищене студентство КДУ, зокрема, через призму Биківнянського мартиролога, не оминаючи при цьому першоджерела – архівно-кримінальні справи репресованих осіб, що зберігаються в державних архівах.

⁴⁷ Довгань К.Г. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. *Портал освітньо-інформаційних послуг «Студентська консультація»*. <https://studcon.org/kyivskyu-universytet-v-umovah-posylennya-stalinskogo-totalitarnogo-rezhymu-1933-1941-rr-0?page=3>

⁴⁸ Довгань К.Г. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. *Портал освітньо-інформаційних послуг «Студентська консультація»*. <https://studcon.org/kyivskyu-universytet-v-umovah-posylennya-stalinskogo-totalitarnogo-rezhymu-1933-1941-rr-0?page=4>

Олег Бажан

(м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору
радянської доби Інституту історії України
НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Вадим Золотарьов

(м. Харків)

кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-755X>

Сторінками Биківнянського мартирологу: репресовані співробітники державної безпеки УРСР у добу Великого терору

У статті висвітлюються причини, мотиви, особливості, масштаби репресивної політики сталінського режиму в часи Великого терору проти співробітників державної безпеки, акцентуючи увагу на методах фабрикації кримінальних справ, індустрії знищення ворогів народу у лавах НКВС у столичному регіоні України. На основі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України проведено аналіз архівно-слідчих справ заарештованих працівників силового відомства у 1937-1938 роках, зроблено спробу встановити точні дані щодо кількості співробітників наркомату внутрішніх справ УРСР, розстріляних у Києві і похованих у Биківнянському лісі.

Ключові слова: Великий терор, НКВС УРСР, Биківнянська трагедія.

The article highlights the reasons, motives, features, and scale of the repressive policy of the Stalinist regime during the Great Terror against state security officers, focusing on the methods of fabricating criminal cases and the industry of destroying enemies of the people in the ranks of the NKVD in the capital region of Ukraine. Based on the documents from the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, an analysis of the archival and investigative cases of the arrested law enforcement officers in 1937-1938 was conducted. In addition, an attempt was made to establish accurate data on the number of officers of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR shot in Kyiv and buried in the Bykivnia Forest.

Keywords: Great Terror, NKVD of the Ukrainian SSR, Bykivnia Tragedy.

Починаючи з кінця 1980-х років громадськими активістами та вітчизняними науковцями неухильно проводиться системна робота зі збору інформації про функціонування в другій половині 1930-х років у північно-східній околиці Києва, за 1,5 км від колишнього селища Биківня спецоб'єкту НКВС, на якому в ході масових

політичних репресій у секретному порядку відбувалися захоронення осіб, покараних на смерть за звинуваченнями в антирадянській діяльності. На сьогодні існує значна кількість публікацій, які розповідають про долю представників образотворчого мистецтва, письменників, педагогів, духовенства, розстріляних у добу Великого терору.

ру у Києві¹. Разом з тим у піщаних ямах спецмогильника у межах 19 та 20 кварталів Дарницького лісництва в 1937–1938 роках були упокоєні особи з когорти співробітників радянських органів державної безпеки. «Меченосці партії», які стали провідниками сталінських репресій, попри заподливе виконання наказів вищого політичного керівництва країни у боротьбі «ворогами народу», часто-густо потрапляли під каток радянської каральної машини. Факти умертвлення «опальних чекістів» у Києві в 1937–1938 роках є також частиною Биківнянської трагедії. Таким чином, потребує з'ясування загальна кількість жертв репресивних чисток у лавах НКВС столичного регіону УРСР у добу Великого терору та створення поіменного списку співробітників державної безпеки – «населників» Биківнянського таємного цвинтаря НКВС.

«Велика чистка» 1937–1938 років – масштабна кампанія репресивних заходів під орудою вищого партійного керівництва СРСР з метою санації радянського суспільства від «ворожих елементів» – не оминула силові структури Країни Рад. За логікою командирів Великого терору «контрреволюціонери», «шпигуни», «шкідники», «учасники антидержавної змови» перебували і в лавах Наркомату внутрішніх справ СРСР.

Перші арешти серед співробітників радянських спецслужб в Україні розпочалися у другій половині 1936 року з санкції очільника наркомату внутрішніх справ УРСР, комісара державної безпеки (ДБ) 1-го рангу Всеволода Балицького. Серед заарештованих були інспектор при начальнику УНКВС Чернігівської області, лейтенант ДБ Михайло Гринєв, заступник начальника відділу місць ув'язнення (ВМУ) Дніпропетровського обласного управління НКВС Меєр Родал, яких восени 1937 року у Києві засудили до розстрілу. Потужну хвилю репресій серед чекістів спричиняють кадрові ротації в центральному апараті НКВС УРСР у червні 1937 року. Новопризначений нарком – комісар ДБ 2-го рангу Ізраїль Леплевський відразу розпочав «полювання» на осіб

із найближчого оточення Всеволода Балицького. У першій декаді червня 1937 року за підозрою у шпигунстві та «троцькістській діяльності» за ґратами опинився колишній начальник політвідділу Управління прикордонної і внутрішньої охорони (УПВО) НКВС УРСР Лев Сороцький. Після двотижневих катувань дивізійний комісар зізнався у співпраці з румунською розвідкою². 15 червня 1937 року у Києві було заарештовано капітана ДБ Наума Рубінштейна – довірену особу Балицького³. Двома днями раніше у власному помешканні, розташованому у центрі столиці УРСР, чекісти затримали заступника начальника адміністративно-господарчого управління (АГУ) НКВС УРСР, капітана ДБ Олександра Бермана⁴. Під час допитів слідчі змушували О. Бермана докладно розповісти про своє «троцькістське минуле» та зловживання у господарській діяльності.

Наприкінці червня 1937 року з одеської відомчої дачі НКВС №4 до Києва під конвоєм було доставлено начальника 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР майора ДБ Якова Письменного. Особливоуповноваженому НКВС УРСР капітану ДБ Віктору Блюману та начальнику відділку 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР старшому лейтенанту ДБ Мойсею Детинці вдалося розговорити підслідного Я. Письменного щодо його причетності до числа «змовників», які опираючись на «правотроцькістські кадри у НКВС», у визначений час мали захопити владу у Москві, Києві та Ленінграді⁵.

У ході розпочатої І. Леплевським кампанії з вичавлення із силового відомства ставлеників В. Балицького зазнав переслідувань начальник УНКВС по Чернігівській області майор ДБ Петро Шостак-Соколов. 24 червня 1937 р. помічник начальника 3 відділу УДБ НКВС УРСР, капітан ДБ Абрам Сапір ухвалив постанову про утримання під вартою П. Шостака-Соколова, якого було запідозрено у шпигунській діяльності на користь Німеччини та причетності до вій-

¹ Бривко М. В. Політичні переслідування й репресії учителів Київщини у 1937–1941 роках. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2019. № 5. С. 40–55; Шептицька Т. Репресований гумор – доля Юхима Гедзя в часи сталінського терору. *Гуманітарна вища освіта в технічних вищих навчальних закладах. Збірник наукових праць*. – К.: 2018. Випуск 38. С. 94–100.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). Спр. 43787 – ФП. Арк. 42.

³ ГДА СБУ. Спр. 50045-ФП. Т. 1. арк. 44.

⁴ Там само. Спр. 40546 –ФП. Арк 2-3, 44.

⁵ Там само. Арк. 97.

ськово-троцькістської змови. На допиті, який відбувся 3 липня 1937 року, заарештований повідав А. Сапіру про обставини вербування та проведеної ним шпигунської діяльності на користь польської розвідки (при оформленні протоколу від своїх свідчень арештант відмовився). На допиті, який відбувся 8 липня 1937 р., П. Шостак-Соколов зізнався в тому, що, перебуваючи на посаді начальника оперативного відділу УДБ НКВС УСРР, організовував підслуховування телефонних розмов членів політбюро ЦК КП(б)У С. Косіора, П. Любченка, П. Постишева. У першій декаді серпня 1937 р. на вимогу слідчого колишній начальник УНКВС по Чернігівській області «розкрив» деталі шпигунської діяльності на користь Німеччини протягом 1936–1937 рр., зміст розмов з секретарем Німецького консульства в Києві Германом Бауном, розповів яким чином він вербував до антирадянського угруповання рідного брата Юхима Шостака, а також назвав відомих йому учасників контрреволюційної змови – Всеволода Балицького, Якова Письменного, колишнього командувача Київського військового округу Йону Якіра, Михайла Александровського, заступника наркома внутрішніх справ УРСР директора міліції Миколу Бачинського, заступника начальника УПВО НКВС УРСР комбрига Петра Семенова. Останнього було заарештовано 9 серпня 1937 р. за місцем проживання у Києві (вул. Михайличенка, 3 кв. № 4) начальником 1-го відділку 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВД УРСР старшим лейтенантом ДБ Мироном Мироненком за ордером за № 108⁶. Постанову на арешт комбрига, «як активного учасника право троцькістської змови» М. Детинко склав лише через два дні після його затримання. П. Семенов швидко «зізнався» в тому, що в червні 1936 р. був завербований В. Балицьким до контрреволюційної змови в НКВС УСРР та зумів втягнути до антирадянського угруповання начальника 12-го кавалерійського полку військ НКВС полковника Василя Константинова.

Наприкінці літа 1937 р. 3-й відділ УДБ НКВС УРСР відзвітував про викриття в системі колишнього іноземного відділу цього ж наркомату

шпигунської, диверсійно-терористичної організації, яка нібито проводила підготовку терористичних актів над керівниками країни. Одним із учасників цього антирадянського угруповання було визнано начальника 2-го (східного) відділку контррозвідувального відділу НКВС УРСР, старшого лейтенанта ДБ Володимира Пескер-Піскарєва, в якому під час арешту 17 серпня 1937 р. було висунуто звинувачення у тривалій співпраці з німецькою та англійською розвідками⁷.

У ході погрому «команди Балицького» зазнали арешту начальник 6-го відділу УДБ УНКВС Київської області, капітан ДБ Йосиф Казбек-Каплан (17.06.1937 р.), начальник відділу резервів НКВС УРСР старший лейтенант ДБ Михайло Букшпан (19.07.1937 р.), начальник Коростенського окружного відділу НКВС, капітан ДБ Володимир Окруй (04.08.1937 р.), начальник 2-го відділу УДБ Харківського обласного управління НКВС УРСР, старший лейтенант ДБ Семен Ольшанський (04. 08. 1937 р.), помічник начальника Старобельського окружного відділу НКВС УРСР лейтенант ДБ Микола Грушевський (06.08. 1937 р.), начальник Запорізького міського відділу НКВС УРСР, капітан ДБ Михайло Джавахов (9.08.1937 р.). За рішенням директивних органів, викритих членів «змовницької групи Балицького» як правило утримували у київській в'язниці, а більш наближених осіб до опального наркома етапували до Москви. Слідством у справах заарештованих співробітників НКВС займалася особлива слідча група, керувати якою І. Леплевський доручив В. Блюману.

До кінця 1937 р. в Україні було заарештовано понад 200 співробітників управління державної безпеки, яким висунули підозри у причетності до «троцькістсько-терористичної організації», агентури іноземних розвідок⁸.

Основну групу «учасників змови в НКВС УРСР» готували для розгляду на виїзній сесії Військової колегії Верховного суду (ВС ВК ВС) СРСР, утім усі були засуджені в особливому порядку: Альберт Аузен; Олександр Берман; Георгій Бордон; Микола Грушевський; Михайло Джавахов; Костянтин Енклер; Микола Кулеша;

⁶ Там само. Спр. 39116-ФП. Арк. 2.

⁷ ГДА СБУ. Спр.47838. Арк. 296-297.

⁸ Шаповал Ю. Україна ХХ століття. Особи та події в контексті важкої історії. К.: Генеза, 2001. С. 42.

Ісак Купчик; Семен Ольшанський; Соломон Орелович; Яків Письменний; Станіслав Піотровський; Сергій Пустовойтов; Меєр Родал; Наум Рубінштейн; Петро Селиванов; Петро Семенов; Леонід Словинський; Лев Сороцький; Лев Сороцький; Леонід Стрижевський; Петро Шостак-Соколов; Юхим Шостак.

Відзначимо, що точна дата розстрілу осіб, засуджених в особливому порядку 7 вересня 1937 р., невідома, оскільки в архівно-кримінальних справах зберігаються лише стандартні довідки з грифом «цілком таємно» без дати, зазвичай за підписом начальника 12-го відділку 1-го спецвідділу НКВС СРСР лейтенанта ДБ Олексія Макаровича Шевелева (1907–1974) на кшталт (курсивом зазначені вписані від руки слова): *«Шостак-Соколов Петро Григорович засуджений в особливому порядку 7 вересня 1937 р. Засуджений до ВМП (вищої міри покарання – авт.). Підстава: справа № спр. 3, арк.13»*⁹.

Проте в архівних кримінальних справах засуджених в особливому порядку 31 жовтня 1937 р. вже знаходимо іншу форму довідок з грифом «таємно» без дати за підписом старшого оперуповноваженого 1-го спецвідділу НКВС СРСР молодшого лейтенанта ДБ Міхелева: *«Вирок про розстріл Букишана Михайла Марковича приведенний у виконання у м. Києві 31.10.1937 р. Акт про приведення вироку у виконання зберігається в особливому архіві 1-го спецвідділу НКВС СРСР том № 15 аркуш № 382»*¹⁰.

Виходячи з того, що 1-й спецвідділ НКВС СРСР був організований лише в червні 1938 р. на базі 8-го відділу ГУДБ НКВС СРСР, можна стверджувати, що такі довідки стали оформлюватися та надсилатися на місця не раніше липня 1938 року.

Звільнення наприкінці січня 1938 р. від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора та обрання Микити Хрущова, призначення наркомом внутрішніх справ УРСР комісара ДБ 3-го рангу Олександра Успенського замість Ізраїля Леплевського спричинили нову хвилю репресій серед українських чекістів. Ініціатором чистки в НКВС УРСР виступив

генеральний комісар державної безпеки СРСР Микола Єжов під час відвідин Києва в середині лютого 1938 року.

Вже на середину лютого 1938 року О. Успенський направив на погодження М. Єжову 5 альбомів зі списками співробітників НКВС УРСР, які підлягали арешту або звільненню з роботи. Отримавши згоду Луб'янки, на кінець лютого 1938 кількість заарештованих співробітників органів державної безпеки УРСР налічувала 79 осіб, з них у центральному апараті – 11, в областях 68 осіб. На початок квітня 1938 р. з органів УДБ НКВС було звільнено 558 осіб, 154 із яких опинилися за ґратами¹¹. Одночасно О. Успенський вирішив позбавитися від ворожого елементу в неоперативних відділах НКВС УРСР. Репресії торкнулися наглядачів тюрем, бухгалтерів та іншого персоналу. Розшук причетних до контрреволюційних формувань було розпочато і серед співробітників прикордонної охорони та військ НКВС. Як зазначалося в «Довідці про викриття антирадянських груп по військах НКВС України» від 3 березня 1938 року, було заарештовано 203 особи з числа комполітскладу військ НКВС, причетних до польської, румунської, німецької, латиської розвідок.

Для проведення слідства у справах заарештованих чекістів було створено спеціальну оперативно-слідчу групу, яку очолив заступник начальника 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ НКВС СРСР Давид Перцов. За час існування цієї групи (з 21 лютого по 30 квітня 1938 р.) заарештовано 241 співробітник НКВС УРСР.

«За близькість до Леплевського» у середині лютого 1938 р. потрапив за ґрати начальник відділу кадрів НКВС УРСР капітан ДБ Михайло Северин (звинувачено у зв'язках з контрреволюційною троцькістською терористичною організацією та зловживанні службовим становищем), а через декілька тижнів його заступник – старший лейтенант ДБ Григорій Григор'єв-Фельдман (за версією слідства кадровик за вказівкою І. Леплевського нібито вживав заходів для збереження троцькістів в апараті НКВС УРСР).

Ув'язнили начальника відділку 5-го (особливого) відділу НКВС УРСР старшого лейтенанта

⁹ ГДА СБУ. Ф.6. Оп.1. Спр, 56297-фп. Арк.224

¹⁰ ГДА СБУ. Ф.6. Оп.1. Спр.43006-фп. Т.1. Арк. 126.

¹¹ Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против неметкого населения Украины в 1920-1930-е годы. М. 1998. С. 107.

ДБ Йосифа Гранського-Павлоцького (за даними слідства «перебував у зв'язках з іноземною розвідкою»), начальника відділку 12-го відділу (оперативної техніки) УДБ НКВС УРСР Марію Лапсу (членкиню «контрреволюційної латиської шпигунської терористичної організації»). Завзяття, яке демонстрував Мойсей Детинко у боротьбі з «ворогами радянського ладу», його уміння швидко «розколювати» шпигунів, диверсантів, шкідників не були взяті до уваги в ході ухвалення рішення очільником республіканського наркомату внутрішніх справ О. Успенським про арешт одного з найсуворіших слідчих у центральному апараті силового відомства. Опилившись в ролі жертви (в'язня київської тюрми), М. Детинко на допитах у лютому-березні 1938 р. зізнався у причетності до змовницького угруповання в лавах НКВС та свідомому гальмуванні чекістських операцій по польській лінії.

Навесні 1938 р. заготовлено начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Донецької області капітана ДБ Данила Орлова. Під час слідства він визнав себе учасником підпільної троцькістської групи серед донецьких чекістів, що мала на меті завадити розгортанню репресивних заходів стосовно троцькістського підпілля та контрреволюційної організації правих.

У той самий час не уникнув арешту начальник українського товариства «Динамо» полковник Роман Чирський, головним злочином якого визнано належність до «змови Балицького». Під каток репресій потрапив майор ДБ Віктор Блюман, якого у статусі співробітника резерву НКВС СРСР наприкінці квітня 1938 р. заарештували у Москві. Слідство у справі колишнього начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР проводилося у Києві. На допитах В. Блюман визнав, що в 1929 р. проводив в органах державної безпеки зрадницьку роботу під керівництвом І. Леплевського і особисто встановив зв'язок з Л. Троцьким.

2 червня 1938 р. оперуповноважений 4 відділу УДБ НКВС УРСР Йосиф Хромий склав постанову на арешт начальника 4-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області старшого лейтенанта ДБ Юрія Толкачова, в якій стверджувалося що він проводить шпигунську діяльність. Ю. Толкачов досить довго опирався на допитах у Києві, і

лише на 50-й день арешту «зізнався» оперуповноваженому 3-го відділу УДБ НКВС УРСР молодшому лейтенанту ДБ Миколі Помозову, що з червня 1937 р. є членом антирадянської троцькістської організації в НКВС УРСР, до якої був залучений В. Блюманом.

25-го липня 1938 р. заарештували заступника начальника УНКВС Дніпропетровської області старшого лейтенанта ДБ Семена Янковича, якого слідчі запідозрили у роботі на польську розвідку, читанні троцькістської літератури та привласненні валюти¹².

Після переходу на нелегальне становище О. Успенського 14-го листопада 1938 року розпочалася нова хвиля арештів серед чекістів із найближчого оточення білого наркома.

Таким чином, репресії стосовно співробітників державної безпеки УРСР у добу Великого терору проходили з різним ступенем розмаху та декількома етапами: листопад 1936 р.–травень 1937 р. – арешти чекістів із сумівною партійною репутацією; червень–грудень 1937 р. – знешкодження «людей Балицького» та «учасників контрреволюційної змови»; січень – жовтень 1938 р. – арешти «групи Леплевського» та «учасників контрреволюційної змови» чекістів-леплевців», грудень 1938 р.–1939 р. – репресії «групи Успенського», «учасників контрреволюційної змови» та «порушників соціалістичної законності».

Найчастіші звинувачення, які висувалися заарештованим чекістам у добу Великого терору: участь у право-троцькістській організації, антифашистських угрупованнях, шпигунстві на користь іноземних розвідувальних органів, «розвал роботи», господарські та побутові злочини. Найбільша частка репресованих співробітників державної безпеки припадає на центральний апарат силового відомства, значно менше на обласні управління НКВС.

Нижче подається перелік розстріляних у 1937-1939 роках чекістів, таємно похованих на території спецоб'єкту НКВС поблизу селища Биківня. До списку, який не претендує на вичерпаність, внесені чекісти, які відповідають хоча б одному з таких критеріїв:

- очолювали підрозділи НКВС УРСР;
- працювали в Управлінні державної безпеки і Управлінні місць ув'язнення НКВС УРСР;

¹² ГДА СБУ. Спр.47838-ФП. Арк.335.

– мали спеціальні звання Головного управління НКВС СРСР;

– співробітники, засуджені в особливому порядку.

До списку внесено і помічника начальника гаража НКВС УРСР С. Я. Єндрусинського, який брав участь у похованнях тіл розстріляних «ворогів народу», а на честь 20-ти річчя органів ВЧК–ДПУ Центральним Виконавчим комітетом УРСР був нагороджений цінним подарунком і грамотою.

Стислі біографічні довідки складені за єдиним зразком: прізвище, ім'я, по-батькові; роки життя (вказується точна дата розстрілу); соціальне походження; національність; освіта; партійний стаж; чекістський стаж; звання; остання посада в НКВС УРСР (якщо на момент арешту чекіст вже не працював в НКВС УРСР, вказується місце роботи); дата арешту; дата винесення смертного вироку; статті кримінального кодексу УРСР за якими засуджений до розстрілу (у разі засудження в особливому порядку статті не вказувалися).

Зауважимо, що у 1937–1938 рр. у склад Управління державної безпеки НКВС УРСР входили такі підрозділи: 1-й відділ – охорона; 2-й відділ – оперативний; 3-й відділ – контррозвідальний; 4-й відділ – секретно-політичний; 5-й відділ – особливий; 6-й відділ – транспорту та зв'язку (розформований у серпні 1937 р.); 8-й відділ – обліково-реєстраційний; 9-й відділ – спеціальний; 11-й відділ (водний) – сформований у вересні 1937 р.; 12-й відділ – відділ оперативної техніки. В НКВС УРСР не існувало 7-го відділу – іноземного, а функції 10-го відділу – тюремного, виконувало Управління місць ув'язнення.

У довідках прийняті наступні скорочення:

АГУ –	адміністративно-господарське управління;
АРСР –	Автономна Радянська Соціалістична Республіка;
ВМЗ –	відділ місць ув'язнення;
ВС ВК ВС –	виїзна сесія Військової колегії Верховного суду;
ВТ –	військовий трибунал;
ГУДБ –	головне управління державної безпеки;
ДБ –	державна безпека;
ДПУ –	Державне політичне управління;
КВО –	Київський військовий округ;

КК –	кримінальний кодекс;
КП –	комуністична партія;
МВ –	міський відділ;
НКВС –	народний комісаріат внутрішніх справ;
ОВ –	особливий відділ;
ОУ –	обласне управління;
ПВВ –	прикордонних і внутрішніх військ;
УДБ –	управління державної безпеки;
УМУ –	управління місць ув'язнення;
УПВО –	управління прикордонної та внутрішньої охорони;
УРСМ –	Управління робітничо-селянської міліції;
УРСР –	Українська Радянська Соціалістична Республіка;
ХВО –	Харківський військовий округ
ЧК –	надзвичайна комісія.

Александров Олександр Львович (1895 – 23.10.1938).

Народився в м. Миколаєві в родині прикажчика. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1919. В ЧК з 1920. Старший лейтенант ДБ. Начальник 3-го відділу УДБ Полтавського ОУ НКВС. Арешт – 10.03.1938. Вирок – 23.10.1938 ВК ВС СРСР за ст. за ст. 54-1 «б», 54 -7, 54-8, 54-11 КК УРСР.

Аміров-Пісвський Марк Юхимович (1900 – 19.03.1939).

Народився в с. Трипіллі Київської області в родині службовця. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1925. В ЧК з 1921. Капітан ДБ. Начальник 1-го відділу УДБ НКВС УРСР до 06.07.1937. Пенсіонер. Арешт – 23.06.1938. Вирок – 10.01.1939 ВТ ПВВ КВО за ст. 54-1 «б», 54-8, 54 – 11 КК УРСР.

Аузен Альберт Янович (1899 – 07.09.1938). Народився у м. Доблен Курляндської губернії (нині м. Добеле Латвійської Республіки) у селянській родині. Латиш. Освіта початкова. В КП з 1919. В ЧК з 1918. Майор міліції. Начальник відділу карного розшуку УРСМ НКВС УРСР. Арешт: 02.07.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Багден Альбін Мартинович (1900 – 26.09.1938). Народився у с. Масштирбен (Латвія). Латиш. В КП з 1919. Молодший лейтенант ДБ. Помічник начальника відділу кадрів УНКВС Полтавської області. Арешт – 1-й квартал 1938. Вирок 26.09.1938 – ВС ВК ВС СРСР.

Берман Олександр Михайлович (1903 – 09.1937).

Народився в м. Одесі в родині експедитора (до арешту вказував, що народився у 1899). Єврей. Освіта початкова. В КП з 1931. В ЧК з 1920. Капітан ДБ. Начальник господарчого відділу і заступник начальника АГУ НКВС УРСР. Арешт – 17.07.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Біргель Роберт Тенісович (1903 – 26.09.1938). Народився в м. Ризі. Латись. Освіта: вища. В КП з 1928. В ДПУ з 1928. Лейтенант ДБ. Начальник 3-го відділку 2-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 1-й квартал 1938. Вирок – 26.09.1938 ВС ВК ВС СРСР.

Блюман Віктор Михайлович (1899 – 22.09.1938). Народився у м. Харкові у родині робітника. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1919. В ЧК з 1921. Майор ДБ. Начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і ОВ ГУДБ НКВС КВО до 17.02.1938. Перебував у резерві НКВС СРСР. Арешт – 27.04.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 54 – 8, 54-7 і 54-11 КК УРСР.

Бордон Георгій Миколайович (1905 – 09.1937). Народився в м. Одесі в родині унтер-офіцера. Українець. Освіта: початкова. Позапартійний. В ДПУ з 1924. Звання не мав. Оперуповноважений 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 17.07.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Борисов-Вільнер Борис Соломонович (1898 – 02.10.1938). Народився в м. Одесі. Єврей. Старший лейтенант ДБ. Помічник начальника Дніпропетровського ОУ НКВС. Арешт – липень 1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УСРР.

Букшпан Михайло Маркович (1896 – 31.10.1937). Народився у м. Могилеві-Подільському в родині страхового агента. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1930. В ЧК з 1920. Старший лейтенант ДБ. Начальник відділу резервів НКВС УРСР. Арешт – 19.07.1937. Вирок – 31.10.1937 в особливому порядку.

Бутовський Ізраїль Михайлович (1898 – 23.09.1938). Народився у м. Борзні Чернігівської губернії (нині у складі Ніжинського району Чернігівської області). Єврей. В КП з 1929. Старший лейтенант ДБ. Начальник відділу кадрів Донецького ОУ НКВС. Арешт – 28.07.1937. Вирок – 23.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УРСР.

Волков Іван Васильович (1906 – 11.01.1939). Народився у с. Токмово в Мордовії (нині у складі Ковилкінського району Республіка Мордовія Російської Федерації), в селянській родині. Росіянин. Освіта: початкова. В КП з 1928. Молодший лейтенант ДБ. Начальник відділку 3-го відділу УДБ НКВС Молдавської АРСР. Арешт – 09.12.1938. Вирок – 31.12.1938 Вирок – 31.12.1938 ВТ ПВВ КВО за ст. 206-17 п. «б».

Вольфсон Абрам Ісакович (1899 – 23.09.1938). Народився у м. Ігрени Катеринославської губернії (нині міський район м. Дніпра). Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1924. В НКВС з 1935. Заступник начальника УМУ НКВС УРСР. Арешт –

11.04.1938. Вирок – 23.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. за ст. 54-1 п «а», 54-7, 54-11 КК УРСР.

Герзон Матвій Михайлович (1906 – 23.09.1938). Народився у с. Сопин Київської губернії (нині у складі Вінницького району Вінницької області) у родині шорника. Єврей. Освіта початкова. В КП з 1931. В ЧК з 1924. Капітан ДБ. Начальник 4-го відділу УДБ НКВС УРСР до 27.10.1937. Начальник 5-го відділку 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Арешт – 18.04.1938. Вирок – 23.09.1938 ВС ВК ВС СРСР 54 – 1 “б”, 54-8, 54 – 11 КК УРСР.

Глузберг Борис Самійлович (1897 – 25.09.1938). Народився у м. Клевани Волинської губернії (нині у складі Рівненського району Рівненської області) в родині лісового брокера. Єврей. Освіта початкова. В КП з 1932. В ЧК з 1921. Старший лейтенант ДБ. Начальник 5-го відділу УДБ Одеського ОУ НКВС. Арешт – 23.02.1938. Вирок – 25.09.1938 ВК ВС СРСР за ст. 54-1 п. «а», 54-8, 54-11 КК УРСР.

Годес Микола Михайлович (1900 – 02.10.1938). Народився в м. Євпаторії в родині слюсаря. Єврей. Освіта початкова. Кандидат КП з 1930. В ЧК з 1921. Старший лейтенант ДБ. Помічник начальника 5-го відділку УДБ НКВС УРСР. Арешт – 14.08.1937. 29.11.1937 ВТ ПВВ НКВС КВО за розбещення 6-ти річної дівчинки засуджений до 3 років позбавлення волі за ст. 163 КК УРСР. Постановою ВК ВС СРСР 29.04.1938 справа припинена через недоведеність злочину. Безробітний. Арешт – 08.1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР.

Гранський-Павлоцький Йосиф Абрамович (1903 – 22.09.1938). Народився в м. Одесі в родині прикажчика. Єврей. Освіта початкова. Член КП з 1926. В ЧК з 1920. Старший лейтенант ДБ. Начальник 1-го відділку 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і ОВ ГУДБ НКВС КВО. Арешт – 16.02.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 п. «б», 54-8, 54-11 КК УРСР.

Григор'єв-Фельдман Григорій Самійлович (1898 – 23.09.1938). Народився в м. Житомирі в родині кустаря. Єврей. Освіта початкова. В КП з 1931. В ЧК з 1920. Старший лейтенант ДБ. Заступник начальника відділу кадрів НКВС УРСР. Арешт – 10.03.1938. Вирок – 23.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 п «б», 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР.

Гринев Михайло Йосифович (1902 – 31.10.1937). Народився у м. Рівному в родині лісового брокера (до арешту вказував, що народився 1899). Єврей. Освіта: незакінчена середня. В КП з 1932. В ДПУ з 1925. Лейтенант ДБ. Інспектор при начальнику Чернігівського ОУ НКВС. Арешт – 07.04.1937. Вирок – 31.10.1937 в особливому порядку.

Гроссман Ізраїль Мойсейович (1904–22.09.1938). Народився в м. Херсоні. Єврей. Освіта початкова. Позапартійний. В ДПУ з 1922. Лейтенант ДБ. Начальник відділку 8-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 11.06.1938. Вирок – 22.09.1938.

Грушевський Микола Дмитрович (1905 – 07.09.1937). Народився у с. Олександрівка Херсонської губернії (у складі Херсонського району Херсонської області) у селянській родині. Українець. Освіта: початкова. Кандидат в члени КП з 1932. В ДПУ з 1931. Лейтенант ДБ. Помічник начальника Старобільського окружного відділу НКВС. Арешт – 28.07.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Гурович Арнольд Павлович (1901 – 31.10.1937). Народився в м. Каневі Київської губернії (нині у складі Черкаської області) в родині службовця. Єврей. Освіта початкова. В КП з 1927. В ДПУ з 1925. Лейтенант ДБ. Старший інспектор 6-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 28.07.1937. Вирок – 31.10.1937 в особливому порядку.

Дейч Олександр Володимирович (1906 – 02.10.1938). Народився в м. Уланові Подільської губернії (нині село у складі Хмельницького району Вінницької області) в родині столяра. Єврей. Освіта: середня. В КП з 1927. Молодший лейтенант ДБ. Начальник ОВ НКВС 3-ї кавалерійської дивізії (м. Ізяслав Кам'янець-Подільської області). Арешт 09.06.1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 58 – 7, 58-8, 58-11 КК УРСР.

Демиденко Володимир Якович (1896 – 02.10.1938). Народився в с. Костянтинівка Херсонської губернії (нині у складі Каховського району Херсонської області) в селянській родині. Українець. Освіта: початкова. В КП з 1919. В ДПУ з 1932. Сержант ДБ. Оперуповноважений 10-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 22.04.1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР.

Дерипаско Олексій Дмитрович (1899 – 22.09.1938). Народився в м. Астрахані Російської Федерації. Росіянин. Позапартійний. В ЧК з 1920. Лейтенант ДБ. Інспектор 8-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 21.02.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР.

Детинко Мойсей Якович (30.03.1902 – 22.09.1938). Народився в м. Острозі Волинської губернії (нині в складі Рівненської області) в родині кравця. Єврей. Освіта: початкова. Кандидат в члени КП з 1930. Старший лейтенант ДБ. Начальник 3-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 23.02.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 п «б» і 54-11 КК УРСР.

Джавахов Михайло Григорович (1903 – 07.09.1937). Народився у м. Сенча Полтавської губернії (нині у

складі Миргородського району Полтавської області) у родині орендаря млина. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1926. В ЧК з 1920. Капітан ДБ. Начальник Запорізького МВ НКВС. Арешт – 09.08.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Енклер Костянтин Костянтинович (1907 – 07.09.1937). Народився в м. Одесі в родині моряка. Росіянин. Освіта середня. В КП з 1929. В ДПУ з 1932. Молодший лейтенант ДБ. Начальник 5-го відділку 2-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 17.06.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Єндрусинський Станіслав Якович (1897 – 10.1938). Народився в Скшиєво (Польща) в родині робітника. Поляк. Освіта початкова. В КП з 1920. До 22.06.1938 – помічник завідувача гаража НКВС УРСР. Учасник розстрілів ув'язнених осіб, засуджених до вищої міри покарання. Заарештований 23.07.1938. 07.10.1938 трійкою УНКВС Київської області засуджений на смерть.

Зінковський-Задов Лев Миколайович (1893 – 25.09.1938). Народився в єврейській колонії Весела поблизу м. Юзівки (нині м. Донецьк) Катеринославської губернії. Єврей. Самоучка. Воював у Революційно-повстанській армії Нестора Махна. Позапартійний. В ДПУ з 1924. Звання не мав. Оперуповноважений 3-го відділу УДБ Одеського ОУ НКВС. Арешт 31.08.1937. Вирок – 25.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 54-8; 54-11, 54-13 КК УРСР.

Зотов-Задов Данило Миколайович (1898–25.09.1938). Народився в м. Юзівці (нині м. Донецьк) в родині візника. Єврей. Воював у Революційно-повстанській армії Нестора Махна. Позапартійний. В ДПУ з 1925. Звання не мав. Оперуповноважений 3-го відділу УДБ НКВС Молдавської АРСР. Арешт – серпень 1937. Вирок – 25.09.1938 ВС ВК ВС СРСР.

Каплан-Казбек Йосиф Якович (1901 – 31.10.1937). Народився в м. Одесі в родині кравця. Єврей. Освіта початкова. В КП з 1928. В ЧК з 1920. Капітан ДБ. Начальник 6-го відділу УДБ Київського ОУ НКВС. Арешт – 17.06.1937. Вирок – 31.10.1937 – в особливому порядку.

Козьмин Іван Амвросійович (1902 – 26.09.1938). Народився в с. Успенка Катеринославської губернії (нині у складі Луганського району Луганської області). Українець. Освіта початкова. В КП з 1927. В ЧК з 1921. Старший лейтенант ДБ. Начальник відділу кадрів Київського ОУ НКВС. Арешт – 21.02.1938. Вирок – 26.09.1938 ВС ВК ВС СРСР ст. 54-1 п. «б», 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР.

Кулеша Микола Гнатович (1898 – 07.09.1937). Народився у м. Тіфлісі (нині Тбілісі) в родині служ-

- бовця. Росіянин. Освіта вища. В КП з 1932. В ДПУ з 1922. Полковник, начальник оперативного відділу УПВО НКВС УРСР. Арешт – 04.08.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.
- Купчик Ісак Юлійович (1900 – 07.09.1937).** Народився у колонії Велика Сейдеменуха Херсонської губернії (нині с. Калинівське Бериславського району Херсонської області) в родині торговця. Єврей. Освіта: середня. В КП з 1919. В ДПУ з 1923. Майор ДБ. Начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і ОВ ГУДБ НКВС КВО. Арешт – 07.08.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.
- Куровський Стефан Михайлович (1893 – 07.09.1937).** Народився у Варшаві в родині інженера. Поляк. Позапартійний. В ЧК з 1918. Звання не мав. Старший інспектор відділу резервів НКВС УРСР. Арешт – 1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.
- Лавров-Шнейдер Олександр Самойлович (1900 – 31.10.1937).** Народився у м. Кременці Волинської губернії (нині у складі Тернопільської області). Єврей. Кандидат в КП з 1931. В ДПУ з 1924. Старший лейтенант ДБ. Т.в.о. начальника відділку 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і ОВ ГУДБ НКВС КВО до 11.07.1937. Арешт – 28.07.1937. Вирок – 31.10.1937 в особливому порядку.
- Лапса Марія Іванівна (1893 – 02.10.1938).** Народилася в Ліфляндській губернії у селянській родині. Латишка. Освіта: початкова. В КП з 1919. В ЧК з 1921. Звання. Начальниця 4-го відділку 12-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 21.02.1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «а», 54-8, 54-11 КК УРСР.
- Лемберський Шимон Мойсейович (1896 – 25.09.1938).** Народився в м. Києві. Єврей. В ДПУ з 1923. Звання не мав. Перекладач 12-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 14.03.1938. Вирок – 25.09.1938 ВК ВС СРСР.
- Левкович Антон Казимирович (1891 – 02.10.1938).** Народився в Гродненській губернії в дворянській родині. Поляк. Освіта: незакінчена вища. В КП з 1931. В ЧК з 1921. Старший лейтенант ДБ. До 1938 – помічник начальника навчально-стройового відділу Київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС до 1938. Директор Центрального історичного музею (м. Київ). Арешт – 25.06.1938. Вирок – 02.10.1938 ВК ВС СРСР 54-1 «а», 54-8, 54-9, 54-11, 54-13 КК УСРР.
- Литовченко Сафрон Павлович (1904 – 09.09.1937).** Народився у с. Слов'янка Катеринославської губернії (нині у складі Синельниківського району Дніпропетровської області). Українець. Освіта: середня. В КП з 1926. В НКВС з 1936. Лейтенант ДБ. Заступник начальника 10-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 13.07.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.
- Мануїлов-Сорокер Самуїл Йосифович (1899 – 26.09.1938).** Народився в м. Могилеві-Подільському Вінницької області. Єврей. В КП з 1930. Лейтенант ДБ. Начальник Плисківського РВ НКВС Київської області. Арешт – 07.08.1937. Вирок – 26.09.1938 ВК ВС СРСР.
- Міцельмахер Абрам Лазарович (1895 – 25.09.1938).** Народився в м. Олександрії Кіровоградської області в міщанській родині. Єврей. Освіта початкова. Позапартійний. В ЧК з В ДПУ з 1923. Сержант ДБ. Старший інспектор 8 відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 10.04.1938. Вирок – 25.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1п «а», 54-8, 54-11 КК УРСР.
- Мунвез Лазар Григорович (01.07.1895 – 25.09.1938).** Народився у Варшаві в родині службовця. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1932. В ДПУ з 1928. Лейтенант ДБ. Начальник відділу фельд'єгерського зв'язку НКВС УРСР. Арешт – 29.05.1938. Вирок – 25.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 п «б», 54-8, 54-11 КК УРСР.
- Науменко Євген Миколайович (1904 – 07.09.1937).** Народився в м. Борзні Чернігівської губернії (нині у складі Ніжинського району Чернігівської області) в родині службовця. Українець. Освіта середня. В КП з 1926. В ДПУ з 1931. Молодший лейтенант ДБ. Оперуповноважений 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 16.06.1937. Вирок – 07.09.1937 – в особливому порядку.
- Новаковський Нісон Шльомович (1894 – 22.09.1938).** Народився в м. Прилуки Полтавської губернії (нині у складі Чернігівської області) в родині рахівника. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1931. В ЧК з 1921. Капітан ДБ. Начальник УМУ НКВС УРСР. Арешт – 06.04.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54 – 1 п «б», 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР.
- Окруй Володимир Іванович (1894 – 31.10.1937).** Народився у м. Радом Радомської губернії (нині у складі Польщі) у родині коваля. Поляк. Освіта: початкова. В КП з 1919. В ЧК з 1921. Капітан ДБ. Начальник Коростенського окружного відділу НКВС. Арешт – 04.08.1937. Вирок – 31.10.1937 в особливому порядку.
- Ольшанський Семен Абрамович (1899 – 09.1937).** Народився в Кременчуку в родині чоботаря. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1929. В ЧК з 1920. Старший лейтенант ДБ. Начальник 2-го відділу УДБ Харківського ОУ НКВС Арешт – 04.08.1937. Вирок – 07.09.1937 – в особливому порядку.

Ольшанецький Костянтин Семенович (1900 – 02.10.1938). Народився в Одесі. Єврей. Освіта: незакінчена середня. Позапартійний. В ЧК з 1920. Старший інспектор 8-го відділу УДБ НКВС УРСР до 13.09.1937. Директор виставкового комплексу Управління мистецтв при РНК УРСР. Арешт – 02.07.1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР.

Орелович Соломон Лазарович (1902 – 09.1937). Народився у м. Гродно (нині у складі Білорусі) в родині власника магазину. Єврей. Освіта: незакінчена середня. В ЧК у 1919 – 1924, 1933 – 1936. Звання не мав. Заступник начальника УМУ НКВС УСРР до 15.08.1936. Директор Київської кінофабрики «Українфільм» (1936-1937). Арешт – 17.07.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Орлов Данило Володимирович (1902 – 22.09.1938). Народився у м. Крюкові (у 1975 р. увійшов до складу міста Кременчука) Полтавської губернії. Освіта: самоучка. В КП з 1919. В ДПУ з 1922. Капітан ДБ. Начальник 3-го відділу УДБ Донецького ОУ НКВС. Арешт – 17.03.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР ст. 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР.

Орлов-Лясковець В'ячеслав Якович (1888 – 28.10.1937). Народився в містечку Домбровиця Волинської губернії (нині с. Дубровиця Сарненського району Рівненської області) в селянській родині. Українець. В КП з 1927. В ЧК з 1921. Звання не мав. Помічник оперуповноваженого 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 07.1937. Вирок – 22.10.1937 ВС ВК ВС СРСР.

Пескер-Піскарєв Володимир Максимович (1902 – 25.09.1937). Народився в м. Миколаєві в родині присяжного повіреного. Єврей. Освіта: середня. Кандидат в члени КП з 1930. В ЧК з 1921. Старший лейтенант ДБ. Начальник 2-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 16.08.1937. Вирок – 25.09.1938. ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УРСР.

Писарєв Володимир Львович (1900 – 22.09.1938). Народився в м. Києві в родині робітника. Єврей. Освіта початкова. В КП з 1928. В ЧК з 1920. Капітан ДБ. Заступник начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і ОВ НКВС КВО. Арешт – 22.04.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 п. «б», 54-8, 54-11 КК УРСР

Письменний Яків Вульфівич (1902 – 07.09.1937). Народився у селі Цибулеве Херсонської губернії (нині у складі Кропивницького району Кіровоградської області) в родині торговця. Єврей. Освіта: вища. В КП з 1928. В ЧК з 1920. Майор ДБ. Начальник 6-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт

– 24.06.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Піотровський Станіслав Йосифович (1899 – 07.09.1937). Народився в с. Антополі в родині столяра. Поляк. Освіта: початкова. В КП з 1927. В ЧК з 1920. Старший лейтенант ДБ. Помічник начальника 6-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 27.07.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Правдін-Колтунов Еміль Мойсейович (1899 – 28.09.1938). Народився в м. Ржищеві Київської губернії (нині у складі Обухівського району Київської області) в родині службовця. Єврей. Освіта початкова. В КП з 1927. В ЧК з 1920. Капітан ДБ. Помічник начальника 6-го відділу УДБ НКВС УРСР до 27.08.1937. Співробітник резерву НКВС УРСР. Арешт – 17.12.1937. Вирок – 28.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 54-6, 54-8, 54-11 КК УРСР.

Пустовойтов Сергій Аполлонович (1893 – 07.09.1937). Народився в м. Тамбові в дворянській родині. Росіянин. Освіта: незакінчена вища. В КП з 1931. В ДПУ з 1928. Старший лейтенант ДБ. Начальник 3-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 23.07.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Риклін Олександр Ізраїльович (1900 – 22.09.1938). Народився в м. Таращі Київської губернії (нині у складі Білоцерківського району Київської області) в родині торговця. Єврей. Освіта: вища. В КП з 1920. В ЧК з 1920. Капітан ДБ. До 03.01.1937 – начальник ЕКВ УДБ УНКВС Одеської області. Помічник начальника 3-го відділу УДБ Куйбишевського ОУ НКВС. Арешт – 13.03.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-7, 54 – 8, 54 -11 КК УРСР.

Ріквейль Отто Якович (1897 – 26.09.1938). Народився в Ліфляндській губернії Російської імперії в родині робітника. Латись. В КП з 1917. В ЧК з 1921. Лейтенант ДБ. Начальник облікової групи Київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС до 22.10.1937. Методист кафедри фізкультури Київського індустріального інституту. Арешт – 30.06.1938. Вирок – 26.09.1938 ВС ВК ВС.

Рогге Ян Петрович (1896 – 26.09.1938). Народився у м. Венден Ліфляндської губернії (нині м. Цесіс Латвійської Республіки). Латись. Освіта: початкова. В КП з 1932. В ЧК з 1920. Звання не мав. Черговий по 2-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 1938. Вирок – 26.09.1938 ВС ВК ВС СРСР.

Родал Меєр Беніамінович (1898 – 07.09.1937). Народився в м. Варшаві в родині кустаря. Єврей. Освіта: домашня. В КП з 1922. В ДПУ з 1923.

Лейтенант ДБ. Заступник начальника ВМУ Дніпропетровського обласного управління НКВС. Арешт – 17.05.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Розанов Олександр Борисович (1896 – 08.09.1937). Народився в Костянтинграді Полтавської губернії (нині м. Берестин Харківської області) в родині прикажчика. Єврей (до арешту в усіх документах писався українцем або росіянином). Освіта: початкова. В КП з 1916. В ЧК з 1918. Старший майор ДБ. Начальник Одеського ОУ НКВС до 14.06.1937. Призначений начальником Вороного ОУ НКВС 14.06.1937, але до виконання обов'язків не приступав і з Одеси не виїжджав. Арешт 11.07.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Рубінштейн Наум Львович (1897 – 13.09.1937). Народився в м. Севастополі в родині годинникаря (до арешту в офіційних документах вказував, що народився 1890 в Одесі). Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1918. В ЧК з 1919. Капітан ДБ. Особливоуповноважений НКВС УРСР до 21.05.1937. Співробітник резерву НКВС УРСР. Арешт – 15.06.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Северин Михайло Северинович (1895 – 22.09.1938). Народився в м. Могильові Російської імперії (нині у складі Республіки Білорусь) у родині чоботаря. Єврей. Освіта: середня. В КП з 1918. У ЧК у 1919 – 1920. В ДПУ з 1928. Капітан ДБ. Начальник відділу кадрів НКВС УРСР. Арешт – 15.02.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УРСР.

Селиванов Петро Максимович (1894 – 07.09.1937). Народився у станиці Вешенська Донської області Російської імперії (нині у складі Шолоховського району Ростовської області Російської Федерації) у родині шевця. Росіянин. Освіта: початкова. В КП з 1920. В ЧК з 1921. Старший майор міліції. Начальник УРСМ Одеського ОУ НКВС. Арешт – 04.08.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Семенов Костянтин Якович (1898 – 28.10.1938). Народився в м. Моршанську Тамбовської області Російської Федерації. Росіянин. Освіта: початкова. В КП з 1925. В ЧК з 1921. Звання не мав. Розвідник 1-ї категорії. Арешт – 1937. Вирок – 1938.

Семенов Петро Васильович (1898 – 07.09.1937). Народився у селищі Реж Пермської губернії (нині місто у Свердловській області Російської Федерації) у родині робітника. Росіянин. Освіта: вища військова. В КП з 1917. В ЧК з 1919. Комбриг. Заступник начальника УНКВС Харківської

області і начальник ОВ ГУДБ НКВС ХВО до 17.05.1935. Заступник начальника УПВО НКВС УРСР. Арешт – 09.08.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Сігалов Михайло Іванович (1896 – 23.09.1938). Народився у м. Санкт-Петербурзі. Лейтенант ДБ. Начальник відділку карного розшуку відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності УРСМ НКВС УРСР. Арешт – 31.05.1938. Вирок – 23.09.1938 ВК ВС СРСР.

Словинський Леонід Геннадійович (1899 – 07.09.1937). Народився в с. Дем'янську Новгородської губернії (нині смт Новгородської області Російської Федерації) в родині чиновника. Росіянин. Освіта початкова. В КП з 1931. В ЧК з 1920. Інтендант 1-го рангу. Начальник фінансового відділу НКВС УРСР. Арешт 01.07.1937. Вирок: 07.09.1937 в особливому порядку

Соколов-Шостак Петро Григорович (1896 – 07.09.1937). Народився в Києві в родині кухарки (батько з родиною не жив). Єврей. Освіта початкова. В КП з 1919. В ЧК з 1919. Майор ДБ. Начальник Чернігівського ОУ НКВС. Арешт – 24.06.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Сороцький Лев Мойсейович (1899 – 07.09.1937). Народився у м. Більці Бессарабської губернії (нині місто у Республіці Молдова) у родині страхового агента. Єврей. Освіта: середня. В КП з 1919. В ДПУ з 1922. Дивізійний комісар. Начальник політичного відділу УПВО НКВС УРСР до 08.02.1937. Співробітник резерву. Арешт – 12.06.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Стрижевський Леонід Ігнатович (07.11.1898 – 07.09.1937). Народився у м. Ржищеві (нині у складі Обухівського району Київської області) Київської губернії в родині прикажчика. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1919. В ЧК з 1920. Полковий комісар. Заступник начальника секретаріату НКВС УРСР. Арешт – 09.07.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Тантлевський Роман Борисович (1906 – 31.10.1937). Народився в м. Кролевець Чернігівської губернії (нині у складі Сумської області) в родині службовця. Єврей. Освіта: початкова. Кандидат в члени КП з 1920. В ДПУ з 1926. Лейтенант ДБ. Оперуповноважений 8-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 28.07.1937. Вирок – 31.10.1937 в особливому порядку.

Тейтель Лазар Мойсейович (1902 – 23.09.1938). Народився в м. Острові Ломжинської губернії Російської імперії (нині м. Острів-Мазовецька у складі Республіки Польщі) в родині бухгалтера

заводу. Єврей. Освіта середня. В КП з 1927. В ЧК з 1921. Капітан ДБ. Заступник начальника 4-го відділу УДБ Чернігівського ОУ НКВС. Арешт – 16.03.1938. Вирок – 23.09.1938 ВС ВК ВС СРСР 54-1 «б»; 54-6, 54-8; 54-11 КК УРСР.

Тєлишевський Лев Давидович (1904 – 22.09.1938). Народився в м. Одесі в родині кравця. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1930. Старший лейтенант ДБ. Начальник 3-го відділку 5 відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 15.02.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-16, 54-8, 54-11 КК УРСР.

Толкачов Юрій Михайлович (1900 – 23.09.1938). Народився на Троїцькій гуральні Курської губернії в родині бондаря. Росіянин. Освіта: початкова. Член КП з 1936. В ЧК з 1919. Старший лейтенант ДБ. Начальник 4-го відділу Миколаївського ОУ НКВС. Арешт – 02.06.1938. Вирок – 23.09.1938 ВС ВК ВС за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УРСР.

Фаміліант Михайло Абрамович (1895 – 02.10.1938). Народився у м. Фастові Київської області у родині торговця. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1925. В ЧК з 1921. Старший лейтенант ДБ. Начальник ОВ НКВС 30-ї стрілецької дивізії (м. Дніпропетровськ – нині м. Дніпро). Арешт – 16.06.1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11, 54-13 КК УРСР.

Феліксон-Рабінович Фелікс Самійлович (1904 – 02.10.1938). Народився в м. Одесі. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1928. Старший лейтенант ДБ. Начальник 2-го відділу УДБ Кам'янець-Подільського ОУ НКВС. Арешт – 22.07.1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР.

Флейшман Яків Юхимович (1898 – 02.10.1938). Народився у м. Іллінці Подільської губернії (нині у складі Вінницького району Вінницької області) у родині службовця магазину. Єврей. Освіта початкова. В КП з 1928. В ЧК з 1921. Капітан ДБ. Начальник 5-го відділу УДБ Дніпропетровської ОУ НКВС. Арешт – березень 1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11, 54-13 КК УРСР.

Чарний Пінхус Ельконович (1898 – 31.10.1937). Народився у м. Мозирі Мінської губернії (нині у складі Гомельської області Республіка Білорусь) у родині ремісника. Єврей. В КП з 1923. В ДПУ з 1923. Звання не мав. Секретар АГУ НКВС УРСР. Арешт – 07.1937. Вирок – 31.10.1937 в особливому порядку.

Чернов Леонтій Онисимович (1897 – 02.10.1938). Народився в м. Катеринославі (нині м. Дніпро) в родині шапкаря. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1937. В ЧК з 1921. Старший лейтенант ДБ.

Начальник 2-го відділу УДБ Харківського ОУ НКВС. Арешт – 31.07.1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 п «б», 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР.

Чечерський Фрідріх Мойсейович (1900 – 23.09.1938). Народився в м. Миколаєві в родині кравця. Єврей. Освіта початкова. Позапартійний. В ЧК з 1920. Старший лейтенант ДБ. Начальник 9-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 28.03.1938. Вирок – 23.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УРСР.

Чистов Сергій Сергійович (1902 – 02.10.1938). Народився у Коломні Московської області Російської Федерації. Росіянин. Освіта: початкова. Позапартійний. Лейтенант ДБ. Начальник 3-го відділу УМУ НКВС УРСР. Арешт – 02.07.1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР на смерть за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УРСР.

Чирський Роман Антонович (1891 – 22.09.1938). Народився в м. Кам'янці-Подільському в родині чиновника. Росіянин. Освіта: середня. В КП з 1917. В ЧК з 1919. Полковник. Начальник відділу кадрів НКВС УРСР до 29. 05.1937. Начальник управління «Динамо» УРСР. Арешт – 21.03.1938. Вирок – 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР засуджений на смерть за ст. 54-16, 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР.

Чичикало Павло Григорович (1918 – 11.01.1939). Народився в м. Ічні Чернігівської губернії (нині у складі Прилуцького району Чернігівської області) в родині селянина. Українець. Освіта: незакінчена вища. Член ВЛКСМ. В НКВС з 1938. Сержант ДБ. Помічник оперуповноваженого 4-го відділу УДБ НКВС Молдавської АРСР. Арешт – 03.12.1937. Вирок – 31.12.1939. ВТ ПВВ КВО за ст. 206-17 п. «б».

Шадзевич Юлій Адамович (1898 – 11.10.1937). Народився у Вільно (нині Вільнюс Республіка Литва). Поляк. Капітан міліції. Начальник карного розшуку УРСМ Київського ОУ НКВС. Арешт – 1937. Вирок – 03.10.1937 в особливому порядку.

Шостак Юхим Григорович (1903 – 09.1937). Народився в Києві в родині кухарки (батько з родиною не жив). Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1921. В ДПУ з 1926. Майор. Начальник 22-го Волоцького прикордонного загону НКВС. Арешт – 24.06.1937. Вирок – 07.09.1937 в особливому порядку.

Шпиц Ісак Аронович (1907 – 11.01.1939). Народився в м. Тирасполі в родині робітника млина. Єврей. В КП з 1932. В ДПУ з 1932. Сержант ДБ. Оперуповноважений 4-го відділу УДБ НКВС Молдавської СРР. Арешт – 07.12.1938. Вирок – 31.12.1938 ВТ ПВВ КВО за ст. 206-17 п. «б».

Шур Михайло Мойсейович (1893 – 02.10.1938). Народився у с. Козин Київської губернії (нині смт Обухівського району Київської області). Єврей. В ЧК з 1919. Лейтенант ДБ. Начальник учбової частини відділу кадрів НКВС УРСР. Арешт – 03.03.1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР.

Юфа Григорій Наумович (1909 – 11.01.1939). Народився в м. Ромни Полтавської губернії (нині у складі Сумської області) в родині торговця. Єврей. Освіта: початкова. В КП з 1931. В ЧК з 1927. Лейтенант ДБ. Помічник начальника 4-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР. Арешт – 07.12.1938. Вирок – 31.12.1938 ВТ ПВВ КВО за ст. 206-17 п.«б».

Яковенко Володимир Михайлович (1899 – 25.09.1938). Народився в с. Семенівка Полтавської губернії в селянській родині. Українець. В КП з 1928. В ЧК з 1921. Лейтенант ДБ. Помічник начальника 4-го відділку 3 відділу УДБ НКВС УРСР. Арешт – 12.02.1938. Вирок – 25.09.1938 ВС ВК ВС СРСР.

Янкович Семен Олександрович (1903 – 02.10.1938). Народився в м. Одесі в робітничій сім'ї. Єврей. Освіта початкова. В КП з 1928. В ЧК з 1919. Старший лейтенант ДБ. Заступник начальника Дніпропетровського ОУ НКВС. Арешт – 25.07. 1938. Вирок – 02.10.1938 ВС ВК ВС СРСР засуджений на смерть за ст. 54-1 «б», 54 -7, 54-8, 54-11 КК УРСР.

Справа Сигізмунда Квасневського – настоятеля польського костьолу в Києві

У статті розкривається життя та діяльність настоятеля польського костелу св. Олександра у Києві кс. Сигізмунда Квасневського (1877 – 1937), заарештованого органами НКВС УРСР у червні 1937 року в Києві та утримуваного під вартою у спецкорпусі Лук'янівської в'язниці з санкції заступника прокурора УРСР у спец. справах Яченіна. Священнослужителя радянські спецслужби звинуватили в організації польського націоналістичного підпілля, проведенні активної контрреволюційної, націоналістичної та шпигунської діяльності за завданням польського консульства у Києві. Згідно з рішенням «вищої двійки» НКВС СРСР (постанова НКВС СРСР і Прокурора Союзу РСР) від 22 вересня 1937 р. С. Квасневський розстріляний 25 вересня у тюремному підвалі та таємно похований на території спецділянки НКВС біля с. Биківня у Києві.

Ключові слова: ксьондзи, костели, Україна, НКВС СРСР, політичні репресії, о. С. Квасневський.

The article reveals the life and work of the rector of the Polish Church of St. Alexandra in Kyiv ks. Sigismund Kwasniewski (1877–1937), arrested by the NKVD of the Ukrainian SSR in June 1937 in Kyiv. He was detained in the special corps of the Lukyanivska prison with the sanction of the deputy prosecutor of the Ukrainian SSR for special cases of Yachenin. Soviet special services accused the priest in organizing the Polish nationalist underground, carrying out active counter-revolutionary, nationalist and espionage activities on instructions from the Polish consulate in Kyiv. S. Kwasniewski was shot by the decision of the «higher two» (resolution of the NKVD of the USSR and the Prosecutor of the USSR of September 22, 1937) on September 25 in the prison basement and secretly buried on the territory of the NKVD special section near the village Bykovnya in Kyiv.

Keywords: priests, churches, Ukraine, the NKVD of the USSR, political repressions, S. Kwasniewski.

Сотні тисяч безвинних людей у період сталінського правління зазнали масових політичних репресій. За численними рішеннями позасудових і судових органів заарештованих або відправляли у виправно-трудові табори Радянського Союзу, або розстрілювали в місцевих тюрмах, а потім у нічний час їхні тіла таємно закопувались на спецділянках НКВС або старих кладовищах. На території міста Києва у районі сел. Биківня влітку 1937 р. була введена в дію Биківнянська спецділянка НКВС. На її території з липня 1937 року

по 19 вересня 1941 року було таємно поховано не менше 35 тисяч розстріляних у київських тюрмах людей¹.

Однією із жертв сталінського терору, чие тіло опинилося у спільних Биківнянських могилах, був ксьондз Сигізмунд Карлович Квасневський. Про життя й діяльність святого отця, як і про його родину, відомо дуже мало. На сьогодні існує лише кілька публікацій, одна з яких описує долю наймолодшої сестри Юзефи², а інша – подає стислу інформацію про служіння С. Кваснев-

¹ Биківнянські жертви або Як працювала «Вища двійка» на Київщині: Док. і матеріали / Авт.-укладач А. І. Амонс. К., 2007. 607 с.

² Янішевський С. Доля вчителів із Копачівки: Юзефа Квасневська. *Monitor Wolynski*. URL: <https://monitorwolynski.com/uk/news/3398-25805>

ського та перші його арешти³. Відтак, існує потреба розповісти про вагому постать, пов'язану із духовним життя київських поляків, детальніше.

Сигізмунд Квасневський народився 1877 р. у м. Тараща Білоцерківського повіту Київської губернії (нині Білоцерківського району Київської області) у сім'ї службовців. Мав громадянство СРСР, був неодружений.

Відповідно до анкети арештованого, здобув вищу освіту: 3 курси медичного факультету Київського університету св. Володимира. У студентські роки (1898–1901) брав участь у роботі гуртка соціалістів-революціонерів, звідки в 1901 р. був виключений за участь «у нелегальній студентській організації»⁴. Кілька років працював домашнім учителем у польських сім'ях, навчаючи дітей заможних землевласників та цукрозаводчиків Маньковських у маєтку Сагінка Ямпільського повіту на Поділлі.

Після закінчення Житомирської римо-католицької духовної семінарії 31 травня 1909 року зведений у сан священника, з 1909 р. – настоятель приходу в Проскурові (нині м. Хмельницький). Успішна душпастирська і громадська діяльність була відзначена орденом св. Анни (6 травня 1912 р.). З 1913 р. служив у Брацлаві (там знаходився чудотворний образ Божої Матері), був також настоятелем приходу св. Магдалини в с. Самчинці. Служив у Вінниці, Ростові-на-Дону, Києві у 1914 р. та працював заочно новчителем гімназії у Брацлаві.

У червні 1920 року разом із польською армією, що відступала, виїхав до Польщі, звідки помагав Європою, відвідавши Відень і Венецію⁵. Після відвідин Варшави восени того ж року повернувся до України та оселився у м. Проскурові. Жив у будинку, де раніше мешкав священник Ян Мацейський, служив настоятелем у Проскурівській парафії.

Ксьондз С. Квасневський не лише мав також спеціальне звання, був пастирем найстарішого костюлу святої Анни в Проскурові (заснований у 1699 році після того, як турки покинули Поділля). Його обрали головним духовним керівни-

ком третього світського ордену святого Франциска на Поділлі, мав спеціальний дозвіл від провінціалу монахів та прийняття до нього нових членів. Роль С. Квасневського зводилася до того, що раз на місяць він відправляв для францисканців богослужіння і виголошував проповідь.

Ксьондз С. Квасневський, будучи настоятелем Проскурівської парафії, стверджував, що в його приході діяли два братства: братство Святого Розарію і братство святого Франциска (терціарії). Чотири рази на рік він повинен був мати молитовні зустрічі у храмі зі старшими цих братств. Розарієві кола загалом налічували близько 2000 членів, а терціарії близько 750 членів. На відміну від розарієвих кіл, терціарії об'єднувалися в кола за місцем проживання та не мали обмеження у кількості членів. На чолі кожного кола стояв відповідальний, який безпосередньо підкорявся настоятелю парафії.

Комуністичний режим, сповідуючи атеїзм, намагався будь-що знищувати релігійні спільноти, вбачаючи в них центри духовного опору своїй політиці. Незважаючи на переслідування священнослужителів і парафіян, більшовикам не вдалося повністю знищити церковні громади, про що згадувалося в одній із доповідей на партійному комітеті у 1933 р. До того ж акцентувалося, що у польських селах зберігалася висока релігійність мешканців, а по всьому Проскурівському району поширене так зване «католицьке сектантство»: терціарство, розарії та інші. Добре розуміючи роль ксьондзів, місцева влада намагалася їх дискредитувати, подавала різні католицькі явища, гуртки, ордени як секти та характеризувала їх як замкнуті небезпечні організації⁶.

Ксьондз С. Квасневський восени 1920 р. став настоятелем Проскурівської парафії. Подальший період його життя позначений постійними арештами з політичних мотивів як польського католицького священника. Ксьондза С. Квасневського радянські репресивні органи заарештовували в 1920, 1923, 1924, 1926, 1927, 1928 і 1930 роках. Та він завжди навіть у скрутні часи невпинно підтримував у людях віру в Бога.

³ Jan Matkowski. Ks. Zygmunt Kwaśniewski – jeden z licznych duszpasterzy polskich zamordowanych w Bykowni. *Słowo Polskie*. URL: <https://slowopolskie.org/ks-zygmunt-kwaniewski-jeden-z-licznych-duszpasterzy-polskich-zamordowanych-w-bykowni/>

⁴ Там само.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 60780фп. Т. 1-5.

⁶ Олійник М. П. Вплив радянсько-польських відносин у 20-х роках ХХ ст. на становище поляків на Поділлі. Україна-Польща: історичне сусідство: матеріали міжнар. наук. конф., 19-20 трав. 2017. Вінниця, 2017. С. 256-260.

11 квітня 1927 року С. Кваснєвський був заарештований у Проскуріві співробітниками ГПУ, звинувачувався у «проведенні антирадянської діяльності, у допомозі польським розвідувальним органам у переправленні шпигунів через кордон та приховуванні їх від місцевих органів». Перебував під вартою у в'язниці 6 місяців за контрреволюційну діяльність.

1 червня 1928 року слідчі органи готували йому адміністративну висилку до Північного краю терміном на 5 років, але 5 червня несподівано припинили справу і 21 жовтня звільнили з-під варти, змусивши дати згоду на «добровільну» співпрацю, про що він одразу ж сповістив церковне начальство. Надалі його згода використовувалася владою з метою атеїстичної пропаганди.

2 березня 1930 року С. Кваснєвського заарештовано у груповій кримінальній справі католицького духовенства та відправлено під посиленням конвоем до Київського окружного ГПУ, де 27–30 червня 1930 р. на закритому судовому процесі у груповій кримінальній справі польської контрреволюційної шпигунської організації на правобережній Україні на підставі ст. ст. 54–4, 54–10 КК УРСР засуджено до 5 років ВТТ – умовно з виправним строком 3 роки та позбавленням цивільних прав на той же термін із заборонаю проживання в Україні протягом 5 років. Вирок про табірний термін був умовним на підставі висновку суду, що «ступінь його соціальної небезпеки невеликий і не потребує особливої ізоляції», тому він був відправлений на заслання до Ростов-на-Дону та продовжив там свою пастирську діяльність.

21 жовтня 1931 р. рішенням ОВ УВО та ГПУ УРСР його справу було припинено, проте тільки з дозволу влади тричі на рік він міг приїжджати до Проскурова для задоволення релігійних потреб місцевих римо-католиків⁷. Із січня 1932 року також здійснював релігійні треби у костелі Ростова-на-Дону.

Згодом київські католики за допомогою польського консульства домоглися повернення

С. Кваснєвського до Києва, але отримати дозвіл на служіння у храмі Св. Олександра їм не вдалося. Після неодноразових звернень парафіян влада дозволила йому служити у храмах св. Миколая та св. Олександра лише у недільні і святкові дні.

31 грудня 1936 року священнику вдалося перебратися до Києва на постійне проживання. Сигізмунд Кваснєвський був останнім польським ксьондзом, який служив у костелі св. Олександра. Після арешту останнього настоятеля храм закрили, переобладнавши у гуртожиток для працівників київських підприємств «Київгазбуду» та «Міськторгвідділу», сховища історичної бібліотеки, музею атеїзму⁸.

Через пів року – 3 червня 1937 року ксьондз С. Кваснєвський був знову заарештований органами НКВС УРСР та взятий під варту у груповій кримінальній справі католицького духовенства та мирян. Його звинуватили в організації «польського націоналістичного підпілля на Правобережній Україні та в Києві», у «проведенні активної контрреволюційної, націоналістичної та шпигунської діяльності за завданням польського консульства в Києві». Звинувачення було оголошено 17 червня 1937 р. за ст. ст. 54-6, 54-11 КК УРСР. У період слідства перебував під вартою у спецкорпусі Лук'янівської в'язниці із санкції заступника прокурора УРСР за спец. справам Л. Яченіна⁹.

Під час проведеного після арешту С. Кваснєвського обшуку співробітниками УНКВС у нього були вилучені: особисті документи, листування, блокноти, 25 фотографій, план Києва, монети з дорогоцінних металів, гроші в сумі 4380 руб., валюта – 30 доларів США, а також мундштук білого металу з інкрустацією, келих із гравіюванням із білого металу зі знаком проби, монограма (знак власника на певному предметі, який ставився на його особисті речі та предмети, найрізноманітніших форм), кілька відрізів сукна, а також описано все майно, включаючи найдрібніші речі, ношену білизну та квартиру, які були здані у фінансові органи НКВС для їх реалізації, а ви-

⁷ Jan Matkowski. Ks. Zygmunt Kwaśniewski – jeden z licznych duszpasterzy polskich zamordowanych w Bykowni. *Słowo Polskie*. URL: <https://slowopolskie.org/ks-zygmunt-kwaniewski-jeden-z-licznych-duszpasterzy-polskich-zamordowanych-w-bykowni/>

⁸ Книга памяти: Мартиролог католической церкви в СССР / Б. Чаплицкий, И. Осипова. М., 2000. 832 с.; ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1733фп. Арк. 3.

⁹ Яченін Леонід Іванович (1897–1952) – український радянський діяч правоохоронних органів. З травня 1937 р. – заступник, а з серпня 1937 р. по травень 1938 р. – в.о. прокурора УРСР. З 1938 р. – депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. В 1938–1941 рр. – прокурор УРСР.

ручені грошові суми здані у прибуток держави¹⁰.

Цікавим є той факт, що монограми, кліше, особисті та державні печатки, церковна символіка, які, як правило, не становили для слідства жодної цінності, постійно вилучалися у заарештованих, а потім знищувалися. Найчастіше вони загопувалися разом із розстріляними жертвами сталінських репресій серед ям-могил на територіях ділянок НКВС, у тому числі і на території теперішнього НІМЗ «Биківнянські могили», де був похований ксьондз С. Квасневський та інші репресовані священнослужителі тих років.

15 вересня 1937 року було затверджено обвинувальний висновок у справі ксьондза С. Квасневського, а також Л. Копанського, С. Навроцького та Б. Ковальчука, обвинувачених за ст. ст. 54-6, 54-11 КК УРСР у проведенні шпигунства та активної контрреволюційної діяльності, «організації польського націоналістичного підпілля на Правобережній Україні та Києві» за завданням польського консульства.

Згідно з рішенням «вищої двійки» Сигізмунд Карлович Квасневський, Лев Михайлович Копанський (протокол № 34 від 22 вересня 1937 р. та відповідно до оперативного наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р.), а також Станіслав Миколайович Навроцький підставі такого ж рішення від 01.10.1937 р. приречені до вищої міри покарання. Болеслав Іванович Ковальчук – рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 02.10.1937 р. – отримав 10 років ВТТ. Термін покарання відбував у «Сєввостоклазі» Магаданської області, де помер 26.08.1938 р. та похований на місцевому цвинтарі¹¹.

Відповідно до рішення «вищої двійки» С. Квасневський підлягав розстрілу, а його майно

– повній конфіскації у прибуток держави (згідно з протоколом № 205 київської «трійки» УНКВС від 23 березня 1938 р. із посиланням на рішення «вищої двійки»). Саме там репресований ксьондз значився під порядковим номером 154 як розстріляний¹².

25 вересня 1937 року співробітниками НКВС УСРР кс. С. Квасневський був розстріляний у київській внутрішній в'язниці, однак родичам було повідомлено, що він помер 12 грудня 1941 р. у таборі від інфаркту. С. Навроцького розстріляно 04.10.1937 р. у тому ж підвальному приміщенні Лук'янівської в'язниці та таємно поховано на території спецділянки НКВС поблизу с. Биківня.

Підсумовуючи життєвий шлях ксьондза Сигізмунда Карловича Квасневського, колишнього настоятеля Проскурівського та цілого ряду інших костелів, у тому числі й київського Костелу св. Олександра, можна стверджувати, що він вірою та правдою служив своїм парафіянам, за що і був репресований комуністичним режимом. Його тіло в ніч проти 25 вересня 1937 року було таємно вивезено на територію спецділянки НКВС УРСР поблизу с. Биківня на околиці Києва, де потайки закопано в безіменній могилі на території 19-го кварталу Дніпровського лісництва серед сотень інших жертв сталінських репресій тих років¹³.

С. К. Квасневський реабілітований посмертно 31 березня 1989 р. військовим прокурором Центрального регіону України як особа, на яку поширюється дія ст. 1 Указу Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості щодо жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х та початку 50-років»¹⁴.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 60780фп. Т. 1. Арк. 5-10.

¹¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 60780фп. Т. 1. Арк. 189-194; ГДА СБУ. Спр. 29674; Книга памяти: Мартиролог католической церкви в СССР / Б. Чаплицкий, И. Осипова. М., 2000. 832 с.

¹² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 60780фп. Т. 1. Арк. 196.

¹³ Биківнянські жертви або Як працювала «Вища двійка» на Київщині: Док. і матеріали / Авт.-укладач А. І. Амонс. К., 2007. С. 487, 303.

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 60780фп. Т. 1. Арк. 229-230.

Микола Бривко

(м. Київ)

доктор філософії,

науковий співробітник Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>

Наталія Амонс

(м. Київ)

науковий співробітник Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4082-5990>

Колекція документів Миколи Лисенка як джерело інформації про Биківню й процеси меморіалізації жертв тоталітаризму

У статті розглядається особиста колекція документів Миколи Григоровича Лисенка як важливе джерело інформації про історію місця масового поховання жертв сталінських репресій у Биківнянському лісі та процес меморіалізації жертв тоталітаризму кінця 1930-х–1940-х років. Здійснено спробу класифікації матеріалів фонду Миколи Лисенка, який умовно можна поділити на чотири групи. Наведено результати аналізу кожної групи джерел, приклади унікальних документів, які розкривають той чи інший аспект історії Биківнянських поховань та процесу меморіалізації.

Ключові слова: історичні джерела, політичні репресії, місце поховання, Биківнянський ліс, Микола Лисенко.

This article examines the personal documents collection of Mykola Hryhorovych Lysenko as an important documentary source about the history of the mass burial site of victims of Stalinist political repressions in the Bykivnyan Forest and the process of memorializing the memory of the victims of totalitarianism in the late 1930s - 1940s. An attempt is made to classify the materials of Mykola Lysenko's fund, which can be conventionally divided into four groups. Analyzing each group of sources from the fund, examples of unique and original documents revealing one or another aspect of the history of Bykivnyan burials and the process of memorialization are given.

Key words: historical sources, political repressions, burial place, Bykivnyan forest, Mykola Lysenko.

Вивчення історії Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» та процесу меморіалізації жертв тоталітаризму є важливим і складним напрямком у дослідженні історичних процесів в Україні ХХ століття. У цих наукових пошуках дуже важливо спиратися на відповідні джерела. На думку Марка Варшавчика, носієм історичної інформації, що виникла як

продукт розвитку природи та людини і відбиває певний аспект людської діяльності, є історичне джерело¹. На думку Олександра Удода, на аналіз джерела впливають два аспекти:

«1) джерело не є об'єктивним відображенням події, воно дає лише ту інформацію, яку в ньому шукає історик, відповідає лише на питання, які історик ставить перед собою; 2) джерело не

¹ Варшавчик М. Я. Джерело історичне. *Джерелознавство історії України: довідник*. / Ред. кол.: Боряк Г., Войцехівська І., Калакура Я. (заст. голови) та інші. Київський університет ім. Т. Шевченка, Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1998. С. 40.

є об'єктивним відображенням історії ще й тому, що воно подає подію через світосприйняття автора, що його створив»².

Існує певна класифікація історичних джерел, котру вперше науково обґрунтував німецький учений Е. Бернгейм (1850—1942), який для виявлення особливостей джерел поділив їх на два логічні класи, виходячи з їхньої близькості до фактів: «історичні залишки» та «історичні традиції (перекази)». Відповідно до цих класів вчений запропонував методи перевірки достовірності джерел, їх логіко-змістовного аналізу та інтерпретації.

На сьогодні в науковій літературі існує декілька підходів до класифікації джерел: за типами і видами (В. Довгопол, Г. Лях, М. Матвієнко), за змістом (І. Ковальченко, В. Борщевський), за походженням (В. Стрельський, С. Валк). Проте найбільше визнання здобули комплексні або комбіновані схеми (М. Варшавчик, М. Ковальський) з акцентом на мету, спрямованість і призначення.

Майже усі ці підходи до класифікації історичних джерел ґрунтуються на виявленні внутрішньо споріднених ознак, що утворюються як результат дії закономірностей виникнення джерельних об'єктів або за зовнішніми ознаками, що в цілому допомагають логічно впорядкувати ці об'єкти. І в цьому контексті особиста колекція документів Миколи Григоровича Лисенка відіграє важливу роль в дослідженні не тільки історії Биківнянських поховань, а й формування політики пам'яті та становлення Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили».

Микола Григорович Лисенко народився 6 березня 1927 р. в заможній родині селян-ремісників, яку 1931 р. було «розкуркулено» радянською владою та заслано до Сибіру і Казахстану. Лише у 1947 р. родина Лисенків змогла повернутися із заслання. Того ж року Микола Лисенко вступив до Воронежського сільськогосподарського інституту, по закінченню якого у 1952 р. переїхав на Київщину, а з 1965 р. – назавжди оселився у Броварах. У 1954–1956 рр. Микола Григорович працював у Броварському МТС агрономом, з 1957 р. – у НДІ «УкрНДІГІМ» (м. Київ), а після виходу у 1988 р. на пенсію пов'язав своє життя з вивченням історії Биківнянських поховань.

Уперше масове поховання жертв політичних репресій у Биківнянському лісі Микола Григорович відвідав 9 травня 1986 р. під час гостювання у родичів у Броварах, які випадково розповіли про таємниці «биківнянських ям»³. Так Биківнянські поховання увійшли в життя Миколи Лисенка.

Слід відзначити, що Микола Григорович був одним із фундаторів Українського товариства «Меморіал», де певний час очолював виконавчий комітет. Понад 15 років він також був головою Київської організації товариства «Меморіал», а у січні 1989 р. виступав із доповіддю про Биківнянські поховання на установчій конференції Всесоюзного товариства «Меморіал» у Москві. Невтомна праця Миколи Григоровича призвела до появи у 1996 р. його першої книги про Биківнянські могили. Загалом, творчий доробок Миколи Лисенка включає не менше 26 статей про Биківнянську трагедію і сталінські політичні репресії та три книги (остання вийшла у 2010 р.).

На жаль, життя Миколи Григоровича і його дружини трагічно обірвалося 1 березня 2014 р. Внесок невтомого активіста й громадського діяча у меморіалізацію жертв тоталітаризму й поширення правди про поховання у Биківнянському лісі є неоціненним.

Особиста колекція документів і книг Миколи Лисенка була передана до Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» у 2017 р. Романом Никифоруком, зятем Миколи Лисенка. Колекція складається з книжок, фотографій, особистого щоденника Миколи Григоровича, ксерокопій газетних публікацій, копій документів та авторських рукописів, оригінальних публікацій у пресі. Переважна більшість матеріалів стосується теми Биківнянської трагедії.

Стосовно колекції документів Миколи Лисенка, з одного боку, можна використати типолого-видову класифікацію, що дозволяє виокремити: а) опубліковані та б) неопубліковані джерела. Проте, на нашу думку, найбільш доцільним буде скористатися класифікаційною схемою, побудованою за родово-видовим принципом. Ця схема включає в себе наступні групи:

1) документальні джерела (законодавчі, акто-ві, діловодні, статистичні, судово-слідчі, дипло-

² Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки і освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. Київ: Генеза, 2000. С. 28.

³ Лисенко М. Г. Биківня: злочин без каяття: літературно-публіцистичний нарис. Бровари: Броварське літературне об'єднання «Криниця», 1996. С. 142.

матичні, програмні документи комуністичної партії і громадських об'єднань тощо);

2) оповідні джерела (твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика);

3) періодична (офіційна й неофіційна) преса;

4) джерела особового походження (спогади (мемуари), щоденники, листи, автобіографії тощо)⁴.

Першу групу документальних джерел колекції документів Миколи Лисенка складають переважно документи програмного характеру – тексти його доповідей та виступів. Це, наприклад, «Виступ на проведенні поминального дня на Биківнянських могилах 19 травня 2013 року», листи до Міністра культури України у 2013 р. Найбільш цінним у цій групі є відкритий лист «Про могили жертв сталінських репресій» від 18 квітня 1988 р., адресований голові Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко, в якому Микола Лисенко пропонує встановити пам'ятник жертвам сталінських політичних репресій. Також виокремлюється лист до Дмитра Васильовича Павличка, Спілки письменників України та редакції газети «Літературна Україна» від 18 березня 1987 р. з особистим підписом Миколи Лисенка, де порушувалося питання розвитку та становища української мови. Важливою є і колективна заява-протест до Кабінету Міністрів України на постанову № 530 від 30 вересня 1992 р., де автори вимагали відвести «Меморіалу» і Товариству репресованих України належне місце в справі підготовки багатотомного видання про репресії часів комуністичного тоталітарного режиму. І хоча Микола Лисенко не був безпосереднім підписантом цієї заяви-протесту, ті вимоги він повністю підтримував й, імовірно, брав участь у їх складанні, про що опосередковано свідчить його стаття «Болі українського «Меморіалу»»⁵.

Другу групу документальних джерел колекції документів Миколи Лисенка складають його праці як щодо Биківнянської трагедії та процесу меморіалізації жертв сталінських репресій, так і стосовно інших складних питань історії України та історичних постатей.

Серед знакових публікацій Миколи Лисенка найбільш важливими є книги: «Биківня: злочин без каяття» (1996)⁶, «Биківня наш вічний біль» (2009)⁷, «У жорнах комунізму» (2010)⁸. Як вже зазначалось, вагома частка його статей присвячена саме Биківнянським похованням і процесу меморіалізації жертв сталінського режиму. Зокрема, слід згадати такі статті, як «Вічна пам'ять»⁹, «Вимагається повна ясність»¹⁰, «Биківня»¹¹ тощо. Крім того, Микола Лисенко, небайдужий до історії України, висвітлював у своїх публікаціях й інші теми, що хвилювали його особисто і українське суспільство в цілому. Прикладом цього є стаття «“Мій” Голодомор-33»¹², у якій Микола Григорович згадував свою родину, яка постраждала під час Голодомору, та стаття «Вшанування героїв Крут»¹³.

Другий масив цієї групи джерел колекції документів Миколи Лисенка складає його бібліотека, до якої входить значна кількість книг, присвячених темі Биківнянської трагедії. Це, наприклад, книги Андрія Амонса, Миколи Роженка, Сергія Білоконя та інших дослідників.

Третю групу документальних джерел складають газетні та журнальні публікації різних авторів про сталінські репресії, процес меморіалізації жертв репресій та пошук правди щодо спецдіянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі. Ці матеріали є різноманітними за видами, жанрами і походженням. Їх умовно можна поділити на наступні групи за типом видань, у яких вони були опубліковані: суспільно-політичні газети та журнали всеукраїнського значення; суспільно-полі-

⁴ Калакура Я. С. Класифікація історичних джерел. Історичне джерелознавство: Підручник. / Голов. ред. Головка С.В. Київ: Либідь, 2002. С. 116–117.

⁵ Лисенко М. Болі українського «Меморіалу». Молода гвардія. 1993. № 6 (12 березня).

⁶ Лисенко М. Биківня: злочин без каяття: літературно-публіцистичний нарис. Бровари: Броварське літературне об'єднання «Криниця», 1996. 136 с.

⁷ Лисенко М. Биківня – наш вічний біль. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 368 с.

⁸ Лисенко М. У жорнах комунізму. Бровари: Українська ідея, 2010. 888 с.

⁹ Лисенко М. Вічна пам'ять. З громадської панахиди, що відбувалася позавчора у Биківнянському лісі. Сільські вісті. 1989. № 108 (9 травня). С. 3.

¹⁰ Лисенко М. Вимагається повна ясність. Сільські вісті. 1989. № 98 (27 квітня). С. 4.

¹¹ Лисенко М. Биківня: мітинги в цьому лісі затихли та не стихає біль у наших серцях. Сільські вісті. 1990. № 168 (25 липня). С. 1.

¹² Лисенко М. «Мій» Голодомор-33. Нове життя. 2002. № 95 (27 листопада). С. 2.

¹³ Лисенко М. Вшанування героїв Крут. Нове життя. 2007. 3 лютого. С. 1.

тичні газети та журнали регіонального значення; газети загальносоюзного значення. Публікації в цих виданнях стосувались процесу реабілітації жертв сталінських репресій, процесу меморіалізації жертв та становлення громадського товариства «Меморіал». Виокремлюються оригінали статей про пошук правди, функціонування спецділянки у Биківні та подальшу меморіалізацію жертв сталінських репресій на території Національного-історико-меморіального заповідника, а також копії (ксерокопії) публікацій щодо Биківнянської трагедії. До цієї групи джерел належать зокрема такі важливі статті та повідомлення, як:

1) «Перше засідання комісії» у газеті «Прапор комунізму» за 4 березня 1989 р., де наведено склад комісії при Міській раді народних депутатів зі сприяння в забезпеченні прав та інтересів реабілітованих і створення пам'ятників жертвам репресій, що мали місце в період 1930-1940-х і початку 1950-х років;

2) «Меморіал створено» у газеті «Вечірній Київ» за 7 березня 1989 р.;

3) «Архипелаг Быковня» у газеті «Литературная газета» за 5 квітня 1989 р. авторства С. Кисельова;

4) «Биківня» у газеті «Радянська Україна» за 19 квітня 1989 р. авторства В. Савцова.

До четвертої групи документальних джерел колекції документів Миколи Лисенка належить епістолярна спадщина, яка охоплює усе його життя. Слід зазначити, що важливим наративним джерелом є спогади Миколи Лисенка у вигляді щорічних щоденників. Незважаючи на специфіку подачі інформації, вони мають певне значення для вивчення повсякденного життя. Це зумовлено тим, що вони відбивають індивідуальність Миколи Лисенка як громадського діяча та небайдужої людини. У щоденниках, крім того, містяться короткі відомості щодо діяльності Миколи Лисенка з «Биківнянського питання»: про діяльність «Меморіалу», спілкування з приводу публікації у редакціях газет, зйомки фільму про Биківню, інтерв'ю та інше. Значна частина цих спогадів була ним опублікована у його книзі «У жорнах комунізму»¹⁴, де зокрема вміщені спогади про його трудову діяльність в Тунісі та Алжирі у 1960-х рр.

Розуміючи важливість спогадів Миколи Лисенка як історичного джерела, слід усвідом-

лювати необхідність критичного підходу до висловлених позицій автора, а також до його суб'єктивного погляду на події. Разом з тим його мемуари дають змогу побачити окремі аспекти становлення українського суспільства очима безпосередніх учасників подій.

Не останнє місце в епістолярній спадщині Миколи Лисенка займають і рукописи листів, виступів та статей. Важливе значення має рукопис листа під назвою «Ями», який Микола Лисенко готував у грудні 1987 р., збираючи свідчення про вигляд спецділянки, про розстріли енкаведистами безвинних жертв, та про перші розкопки у 1941 році німцями під час окупації Києва.

Окрім того, на Биківнянській трагедії акцентується увага і в рукописі виступу до 70-річчя Биківнянської трагедії у 2007 р., у рукописі історико-хронологічної довідки «Биківнянська трагедія та її дослідження» 2012 р., листах до міністрів культури України 2013 р., та рукопису виступу на мітингу 19 травня 2013 р. на території Міжнародного меморіалу жертвам тоталітаризму Національного історико-меморіального заповіднику «Биківнянські могили».

Окреме місце серед історичних джерел у колекції документів Миколи Лисенка займають фотографії, як особисті й сімейні, так і громадського характеру, зокрема ті, що відтворюють проведення пам'ятних заходів із вшанування пам'яті жертв тоталітаризму у Биківнянському лісі. Значна їх кількість була зібрана під час підготовки книг про Биківнянські поховання.

Таким чином, наявні матеріали свідчать про важливість колекції документів Миколи Лисенка для вивчення історії Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», вони розкривають особливості початкового етапу меморіалізації жертв сталінських репресій, пошуку правди щодо функціонування спецділянки НКВС та відкриття для суспільства правди відносно життєвих долі жертв сталінських репресій 1937–1941 рр. До того ж, документи, листи та інші записи характеризують роль Миколи Лисенка як громадського діяча та небайдужої людини у донесенні правди щодо Биківнянських поховань, як посадовим особам, так і громадськості України і світу.

¹⁴ Лисенко М. У жорнах комунізму. Бровари: Українська ідея, 2010. 888 с.

Ewa Kowalska
(Warszawa, Polska)
doktor nauk humanistycznych,
główny specjalista w Biurze Poszukiwań
i Identyfikacji Instytutu
Pamięci Narodowej

Pierwsze ekshumacje i dokumenty wydobyte z mogił obywateli II RP zgładzonych zgodnie z decyzją Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 marca 1940 r.

Artykuł zawiera analizę dokumentów pochodzących z ekshumacji prowadzonych w Lesie Katyńskim w 1943 r., które zostały przepisane przez zespół pracujący pod kierunkiem dr. Jana Zygmunta Robla. Jako uzupełnienie uwzględnia także publikacje dotyczące losów obywateli II RP wiezionych w obozie NKWD w Kozielsku w latach 1939-1940. Całość stanowi niewyczerpane wręcz źródło wiedzy o ludziach, m.in.: ich pochodzeniu, narodowości, relacjach rodzinnych i zawodowych. Pozwala na poznanie codzienności obozowej i otwiera możliwości kwerend prowadzących do ustaleń dalszych losów jeńców przetrzymywanych w monasterze w Kozielsku.

Słowa Kluczowe: Kozielsk, Katyn, NKWD, jeńcy, zamordowani, ocaleni od zagłady.

The article contains an analysis of documents from the exhumations conducted in the Katyn Forest in 1943, which were transcribed by a team working under the supervision of Dr. Jan Zygmunt Robel. As a supplement, it also includes publications on the fates of citizens of the Second Polish Republic imprisoned in the NKVD camp in Kozelsk in 1939-1940. The whole is an inexhaustible source of knowledge about people, including their origin, nationality, family and professional relationships. It allows for learning about everyday life in the camp and opens up the possibility of inquiries leading to the determination of the further fate of prisoners held in the monastery in Kozelsk.

Keywords: Kozelsk, Katyn, NKVD, prisoners, murdered, saved from extermination.

Wiosną 1943 r., po odkryciu ciał polskich oficerów złożonych w zbiorowych dołach śmierci w Lesie Katyńskim, świat usłyszał po raz pierwszy o mordzie dokonany przez NKWD na obywatelach II RP¹. W Kozich Górach od końca marca 1943 r. pracowała niemiecka grupa prowadząca ekshumacje pod kierunkiem mjr dr Gerharda Buhtza². Aby uwiarygodnić fakt mordu dokonanego przez NKWD, Niemcy zdecydowali się powołać polską Komisję Techniczną PCK,³ któ-

ra podniosła prawie wszystkie szczątki polskich oficerów pod ich nadzorem. Należy dodać, iż krótko, w dniach 29-30 kwietnia 1943 r., w Lesie Katyńskim przebywała także Międzynarodowa Komisja Lekarska składająca się ze specjalistów z zakresu medycyny sądowej z 12 państw⁴. Według orzeczenia lekarskiego, podpisanego przez dr Mariana Wodzińskiego ekshumowano zwłoki 4143 oficerów II RP, które złożono do 7 zbiorowych mogił. Prace przerwano 3 czerwca, nie koń-

¹ Po dostaniu się do niewoli Armii Czerwonej, wbrew traktatom międzynarodowym nie pozostali oni we władzy wojska agresora, lecz zostali przekazani w ręce NKWD. Przekazywanie polskich jeńców „organom NKWD” odbywało się od 20 września 1939 r. zgodnie z rozkazem nr 0001 dowódcy Frontu Ukraińskiego Armii Czerwonej i do obozów jenieckich zgodnie rozkazem nr 5 z 21 września 1939 r. dla wojsk Frontu Białoruskiego. Patrz. *Obozy jenieckie NKWD IX 1939 – VIII 1944*, red. Stanisław Jaczyński, Warszawa 1995, s. 156-159.

² Gerhard Buhtz był głównym lekarzem sądowym przy szefie służby medycznej Grupy Armii „Środek”, której 537 pułk łączności stacjonował w dacy NKWD w Lesie Katyńskim.

³ Polska Komisja Techniczna PCK pracowała od 17 kwietnia do 7 czerwca 1943 r. J. Adamska, Pierwszy transport do lasu katyńskiego z Kozielska [w:] *Odkrywca*, nr 7, 2016, s. 46.

⁴ J. Adamska, tamże, s.46.

cząc rozpoczętej ekshumacji ze zbiorowego grobu nr 8.⁵ Przeniesiono z niego 10 szczątków, a resztę zakryto, planując powtórne ekshumacje w terminie późniejszym. Przerwanie prac oficjalnie motywowano brakiem możliwości ich realizacji m.in. z powodu letnich upałów, plagi much i fetoru rozkładających się zwłok, który był trudny do zniesienia. Przemilczano niebezpieczeństwo związane ze zbliżającym się frontem i brak zainteresowania Niemców kontynuacją ekshumacji. Zakończenie prac ekshumacyjnych przeczyłoby bowiem niemieckiej propagandzie odnalezienia w Katyniu 12 tys. zwłok polskich oficerów.

Przy szczątkach obywateli II RP odnaleziono wiele rozmaitych przedmiotów, które oficerowie pomimo wielu rewizji zdobili ukryć oraz papierów, których jeńcom obozu kozielskiego nie zabierano. Papiery odnajdywane w zakamarkach mundurów, czapek lub butach, to przede wszystkim rozmaite dokumenty, kartki i listy otrzymane od bliskich, zdjęcia oraz zapiski w małych notatnikach, kalendarzykach, zapisane na skrawkach papieru modlitwy, książeczki do nabożeństwa oraz gazety np. wydawany po polsku «Głos Radziecki», jak też prasa w języku rosyjskim⁶. Trzeba dodać, że podczas ekshumacji Niemcy często «obdarowywali» znaczniejsze osoby uczestniczące w ekshumacjach lub przyjeżdżające do Lasu Katyńskiego, rzeczami odnalezionymi przy zamordowanych. Zatrzymywali i umieszczali w kopertach przedmioty i dokumenty pomagające w identyfikacji ofiar. Pozostałe rzeczy np.: woreczki z tytoniem i bibułki papierosowe, pędzle do golenia, szczoteczki, gazety – niszczyli. Tylko pie-

niądze, świadczące o przynależności państwowej, wkładali do osobnych kopert noszących numery zwłok. Wszystkie koperty następnie wkładano do drewnianych skrzyń. Ponieważ papiery wymagały oczyszczenia, konserwacji i dokładniejszego odczytania, przewieziono je do Oddziału Chemicznego Państwowego Instytutu Medycyny Sądowej w Krakowie. Pierwsza skrzynia trafiła do Oddziału Chemicznego 14 maja – zawierała 345 kopert⁷. Następną dziewięć przywieziono 28 czerwca 1943 r. Według «Zarysu historii spuścizny Katyńskiej», opracowanego przez dr. Jana Robla w dniu 16 maja 1943, skrzynie mieściły ogółem około 3 tys. kopert⁸. Podał on ich przybliżoną liczbę, gdyż podczas ich otwierania w Oddziale Chemicznym odkryto braki i nierzadko przemieszanie przedmiotów na skutek transportu. Polskim pracownikom, którymi kierował dr Robel, w tajemnicy przed Niemcami, udało się sporządzić odpisy 22 pamiątek oraz innych papierów złożonych do 266 «kopert okładowych»⁹.

Należy uzupełnić, iż osobom wtajemniczonym, w 1944 r. potajemnie udało się wynieść 31 kopert. Zostały one umieszczone w magazynach Archiwum Akt Dawnych i po dwóch latach przeniesione do Archiwum Kurii Metropolitarnej, gdzie wydawało się, że będą bezpieczne. W 1952 roku zostały jednak odkryte i zarekwirowane przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zwróciło je Kurii dopiero w 1990 r.¹⁰ Pozostałe artefakty Niemcy przewieźli najpierw z Krakowa do Wrocławia, a następnie do Radebeul pod Dreznem, gdzie w przypadku zagrożenia przejęcia przez Sowieców, miały zostać zniszczone¹¹.

⁵ Archiwum Nauki PAN i PAU, Franciszek Bielak, K III-254.1

⁶ Wykaz odnalezionych podczas ekshumacji przedmiotów znajduje się w publikacji: *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*, Berlin 1943 oraz w jego przełożonej na język polski wersji *Niemiecki urzędowy materiał w sprawie masowego mordu w Katyniu*, red. Adam Bosiacki, Warszawa 2020.

Dokładne omówienie przedmiotów, które przy jeńcach odnaleziono podczas ekshumacji prowadzonej w 1943 r. pod nadzorem Niemców oraz ekshumacji polskiej w latach 1994 – 1995 wykracza poza temat opracowania. To zagadnienie doskonale już opracowała Jolanta Adamska m.in. wskazując ile i jakich przedmiotów odnaleziono. Dociekania Autorki zostały opublikowane na łamach czasopisma «*Odkrywca*» w 2016 nr 12, 2017 nr 3 oraz w książce: «*Las Katyński w latach 1940-1943*», Warszawa 2021, s. 369-381.

⁷ Według «karty załadowczej» powinno być w niej umieszczonych 376 kopert, Archiwum Nauki PAN i PAU, K.III.254.1, opracowanie dra Jana Robla, s. 1; J. Adamska. tamże, s. 375.

⁸ Jan Robel, *Zarys historii spuścizny katyńskiej*, Archiwum Nauki PAN i PAU, K.III.254.1

⁹ Liczba podana za dr. Roblem. Według innych autorów, liczba przepisanych dokumentów jest podawana inaczej np. Urszula Olech w opracowaniu „Archiwum Robla - notatka informacyjna” pisze, że kolekcja składa się z 269 kopert WBH(CAW), IX.12.9.162, s.2), a Jędrzej Tucholski wyodrębni 39 pamiątek i notatników – patrz.: A. Przewoźnik, J. Adamska, *Katyń. Zbrodnia, prawda, pamięć*, Warszawa 2010, s. 310.

¹⁰ Inwentarz dokumentów katyńskich przechowywanych w Archiwum Kurii Metropolitarnej w Krakowie, oprac. Stanisław M. Jankowski, A. Roliński, Kraków 2002.

¹¹ Bardziej szczegółowo o losie depozytu katyńskiego: E. Kowalska, *Gdy nieme groby przemawiają. Spuścizna katyńska*, red. D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Warszawa 2023, s. 46-47; J. Adamska, wstęp do opracowania: *Katyń. Listy ekshumacyjne i dokumenty Zarządu Głównego Polskiego Czerwonego Krzyża 1943-1944*, Warszawa 2012.

Dokumenty, które udało się przepisać zespołowi dr Jana Robla, przez pryzmat wybranych osób, ich doświadczeń pokazują los, który stał się udziałem tysięcy oficerów Wojska Polskiego, policjantów i funkcjonariuszy innych służb mundurowych wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną lub nieco później aresztowanych przez funkcjonariuszy NKWD. Należy podkreślić, iż nie mówią one o kaźni wielkich bohaterów, znanych ludzi lub męczenników, nie traktują także o oprawcach, nie koncentrują się na cierpieniach, ale na doświadczeniu wielu szerzej nieznanym ofiar realizacji polityki sowieckiej Rosji wobec Polski i Polaków.

Analiza odpisanych dokumentów wskazuje, że oficerowie mieli przy sobie m.in. wiele dowodów osobistych oraz rozmaitych legitymacji wojskowych i cywilnych. Dzięki nim możemy poznać cechy charakterystyczne jeńców, niemal zobaczyć ich sylwetki przed wyruszeniem na front. Przy wielu zamordowanych odnaleziono także świadectwa szczepień w obozie kozielskim noszące datę 6 lub 30 grudnia 1939¹². Według opisu w dowodzie osobistym, Julian, Mieczysław Budzyń, w którym nie zachowało się zdjęcie, był trzydziestoletnim, średniego wzrostu brunetem o okrągłej twarzy i piwnych oczach¹³. Dopiero co zaczął wykonywać zawód lekarza weterynarii. W masie mężczyzn możemy także wyodrębnić trzydziestopięcioletniego Jana, Alfonsa Matejczyka z Bytomia. Był on niebieskookim, wysokim szatynem o owalnych rysach twarzy. Znakiem szczególnym była blizna na lewym policzku. Wykonywał zawód sędziego grodzkiego¹⁴.

Informacje o tym kim byli straceni dopełniają dokumenty ukończenia edukacji, zawarcia związku małżeńskiego, rozmaite legitymacje urzędnicze, członkowskie, książeczki stanu służby oficerskiej, legitymacje odznaczeń, pozwolenia na broń, legitymacje służbowe uprawniające do rozmaitych ulg, Prawa jazdy, wizytówki.

Odrębnymi dokumentami przybliżającymi nam kondycję ekonomiczną ofiar są książeczki oszczęd-

nościowe, dowody wpłat na konto czekowe PKO, wezwania do wykupu weksli. Niektórzy jeńcy mieli przy sobie spore sumy pieniędzy. Prawdopodobnie w niektórych oddziałach praktykowano dzielenie kas akonto i w obliczu klęski walki obronnej Polski wypłacano oficerom należne gaże.

Niejako uzupełnieniem danych z powyższych dokumentów są rozmaite papiery medyczne np. dokumenty dotyczące pobytów w szpitalach, czy punktach medycznych m.in. odnalezione przy kpt. Zygmuncie Gosiewskim¹⁵. Przy wielu zamordowanych odnaleziono świadectwa szczepień w obozie kozielskim noszące datę 6 lub 30 grudnia 1939¹⁶.

Za szczególne dokumenty należy uznać fotografie bliskich, niezwykle cenne dla jeńców zatroskanych o los rodzin. W 1943 r. były one już w większości rozwarstwione i tylko częściowo czytelne. Na niektórych można jednak było odczytać kilka zapisanych na odwrocie słów. Żona Jerzego Getlinga napisała: «Kocham Cię Mężula, pamiętaj o tem pamiętaj, że zawsze i wszędzie jestem i będę z Tobą. Wac. Dnia 24.VIII.39 r.»¹⁷ Należy dodać, że Jerzy Getling, podobnie jak inny jeńiec, Andrzej Hałaciński, pisał wiersze. Obaj tworzyli je także w obozie zapisując strofy na kartkach ofiarowanych w darze innym jeńcom (wiersz Hałacińskiego odnaleziony przy niezidentyfikowanym mężczyźnie (AM nr1685)). Zachowane odbitki fotografii nie tylko indywidualnych ale też zbiorowych, pozwalają na zobaczenie ich w gronie najbliższych i przyjaciół. Pozwalają nie tylko na rozbięcie znanej liczebności straconych na poszczególne osoby, ale też na refleksję dotyczącą często tragicznego losu tych, z którymi widnieją na zdjęciach¹⁸.

Szczególnie wzruszające są informacje zapisane na odnalezionych w zakamarkach mundurów kartkach i listach, które uwięzieni nie zdążyli wysłać do bliskich oraz otrzymanych przez nich z domu. W odpisach sporządzonych przez współpracowników dr. Jana Robla pełna treść została przytoczona tylko

¹² Tamże s. 427 – 431.

¹³ Dowód osobisty: seria E Nr.223.955 wydany 14 IX 1938 r., CAW, IX.12.9.165, s. 859.

¹⁴ Dowód osobisty: Ser. B Nr 066411, wydany 4 lipca 1935 r.; AIPN, (Archiwum Kurii Metropolitarnej w Krakowie – dalej Kr), Kr 931/16.

¹⁵ WBH(CAW), IX.12.9.164, s.427.

¹⁶ Tamże s. 427 – 431.

¹⁷ WBH(CAW), IX.12.9.163, s. 140 Tekst widoczny na odwrocie zdjęcia młodej kobiety. Lista PCK nr 48 Gestling Jerzy (prawidłowy zapis nazwiska Gotling).

¹⁸ Oprócz tysięcy mężczyzn podczas ekshumacji w Katyniu w 1943 r. odkryto szczątki kobiety, Janiny Lewandowskiej. Do dzisiaj nie wiadomo czy jakieś przedmioty i dokumenty zostały przy niej odnalezione. Niemcy nie umieścili jej nazwiska w wykazie ekshumowanych w: publikacji: *Amtliches Material...* Szerzej o odkryciu zwłok kobiety J, Adamska, *Las Katyński w latach 1940-1943*, Warszawa 2021, s. 217-218.

w kilku przypadkach lub odnotowana w zapiskach pamiętnikarskich. Najczęściej starano się zachować adres nadawcy, jego imię i nazwisko oraz adres adresata, a dalej pierwszy i ostatni zwrot listu. Robiono też adnotację, że korespondencja miała charakter prywatny lub rodzinny. Jeńcy mogli je pisać dopiero po 20 listopada 1940 r. Mogli wysyłać i otrzymywać tylko po jednym liście miesięcznie¹⁹. Na korespondencji wychodzącej z obozu kozielskiego widniał stempel z napisem «Dom wypoczynkowy im. Gorkiego». Adres zwrotny brzmiał: «Kozielsk, obwód smoleński, skrytka pocztowa 12». Brak na stemplu informacji o pobycie w obozie można uznać niejako za pierwsze działanie służące w przyszłości polityce zakłamania sprawstwa zbrodni na obywatelach polskich uwięzionych w murach kozielskiego monastynu.

W grupie nielicznych listów, których treść została w całości przepisana przykuwa uwagę, na skutek rozległości wypowiedzi, list adresowany do p. Marii Michniewicz. Dopisek na kopercie zaadresowanej do Pabianic – przez grzeczność, jak też treść listu, zwłaszcza słowa go kończące «... resztę opiszą i dopowiedzą koledzy...» oraz informacja, że został on złożony do koperty nr 048, w której znajdowały się papiery odnalezione przy szczątkach Mieczysława Westerskiego, sugerują, że list został powierzony koledze «Mietkowi Westerskiemu», który prawdopodobnie mógł liczyć na wcześniejsze opuszczenie obozu w Kozielsku i podjął się wysłania lub bezpośredniego doręczenia listu do adresatki²⁰. Nadawcą nie wysłanego listu był Kazimierz Michniewicz, podpisany jako «Twój kochający Cię Kazio»²¹. W treści Kazimierz Michniewicz zaznacza, iż napisał list w dniu Nowego Roku, gdyż nie wie, czy z «kolegami nieszczęścia... powróci do kraju», czy w chwili ewentualnych wyjazdów, na szybko zdąży wszystko napisać. Donosi o krążących w

obozie informacjach, iż «Niemcy nie chcą przyjmować tych, którzy są urodzeni w Rosji» (Kazimierz Michniewicz był urodzony w Odessie – przyp. EK) Na wypadek odjazdów podaje żonie nazwiska osób, do których może się zwrócić z prośbą o wnioskowanie do władz niemieckich o jego powrót do kraju. W dalszej części podkreśla, że na skutek trudnych przeżyć, wyczerpania przede wszystkim psychicznego, uważa list za swoistą spowiedź. Rozpoczyna ją opisem swoich wojennych przeżyć, przebytej drogi bojowej i trudnego poddania się 22 września 1939 r. między Kowlem a Włodzimierzem. Jak relacjonuje, po wzięciu do niewoli przez obozy przejściowe w Szepietówce i Kowlu, trafił do Kozielska. W swoim przejmującym świadectwie zaznacza odczucie przygnębienia na skutek «wstydu za niepopołnione winy» tj. utraty wolności swojego kraju oraz rozłąki z żoną. Żałuje, że chcąc postępować po męsku ukrywał przed nią i otoczeniem wielką miłość do niej. Prosi o wybaczenie rozmaitych zachowań odczuwanych przez nią jako obojętność. Dopiero kilka miesięcy niewoli, poczyniony rachunek sumienia pozwoliły mu na refleksję «ile to człowiek głupstw w życiu popełnia». Jako żołnierz dostrzega też cierpienia innych ludzi, których przez wykonywanie rozkazów, był przyczyną. Ten niby ludzki porządek porównuje do drapieżnego świata zwierząt. Dławi go żal, że był nieczułym, złym, wręcz podłym mężem. To wszystko przez wychowanie i hamulce narzucone samemu sobie. Dopiero w niewoli przestał się wstydzić swoich głębokich uczuć. «Koledzy się nabijają, ale trudno... kończąc list prosi, aby «trzymała się krzepko i z honorem», gdyż nie przyniósł jej wstydu. Jak dobry żołnierz, myślał, że zginie podczas walki. Nie brał pod uwagę, że będzie jeńcem. Prosi o modlitwę w intencji powrotu sił, których już jemu brak, zapewnia o swojej miłości»²².

¹⁹ 1939 wrzesień 19, Moskwa. – Regulamin postępowania z jeńcami wojennymi przyjęty przez Radę Ekonomiczną Rady Komisarzy Ludowych ZSRR [w:] *Katyn. Dokumenty Zbrodni*, t1: *Jeńcy niewypowiedzianej wojny VIII1939-III1940*, red. R.G. Pichoja, A. Gieysztor, W. Materski, Warszawa 1995, s. 88-93.

²⁰ Zgodnie z powyższym wnioskowaniem za nieporozumienie należy uznać zapis: Brief von hin an Maria Michniewiczowa... zamieszczony w *Amtliches Material*, s. 167, następnie w 2022 r. przetłumaczony na język polski w opublikowanej pracy Niemiecki urzędowy materiał w sprawie masowego mordu w Katyniu pod redakcją Adama Bosiackiego, jakoby list odnaleziony przy zwłokach Westerskiego Mieczysława (w wersji niemiecko języcznej: Westetskij Mieczyslaw) był «od niego do Marii Michniewiczowej». *Niemiecki urzędowy materiał w sprawie masowego mordu w Katyniu*, s.202

²¹ Zgodnie z uwagą poczynioną w treści, odrębny dopisek na kopii listu, iż nadawca, to Jan Michniewicz, jest błędny. Patrz. WBH(CAW), IX.12.9.165, s. 838 Zapewne wynika on z braku, w tamtym okresie, wiadomości o rozstrzelaniu w Katyniu także Kazimierza Michniewicza. Przy szczątkach niezidentyfikowanego z nazwiska podporucznika, zapisanych pod numerem 1191, nie uwzględniono informacji zawartych w odnalezionej książeczce wojskowej, w której zanotowano, że właścicielem tego dokumentu jest ppor. rez. artylerii III/10 PAP (powinno być PAL – EK) Michniewicz Kazimierz zamieszkały w Pabianicach. Zawiadomić żonę Marię Michniewiczową zamieszkałą w na ulicy Brackiej 12 m. 1.

Należy dodać, iż do podobnych wniosków, co autorka, nie wychodząc od analizy treści wspomnianego w tekście listu doszedł Aleksander Gurianov. Patrz. *Ubity w Katyni, Kniha pamiaty polskich wojennoplennych – uznikow kozielskiego łagieria NKWD, rasstrielannych po rieszeniju Politburo CK WKP(b) ot 5 marta 1940 goda* red A. Gurianov, Moskwa 2015, s. 514.

²² WBH(CAW), IX.12.9.165, ss.836-838.

Fragmety przytoczonego wyżej listu są odbiciem przeżyć i przemyśleń wielu jeńców. Od pierwszych dni wojny, a potem znalezienia się w obozie aż do wyjazdu z niego wierzyli, czy też mieli nadzieję, że przeżyją. Znając międzynarodowe umowy, choć w latach wcześniejszych zmagania wielu z nich było doświadczonych przez obłudę i okrucieństwo najeźdźców, nie chcieli dopuścić myśli o śmierci.

Powszechne było raczej wyczekiwanie na rozwój wydarzeń na arenie międzynarodowej, które pozwalało zachować pewną dozę obiektywizmu. Porządkując ich przeżycia podczas niewoli, można wyróżnić kilka etapów. Pierwszy okres był szokiem, cechowało go przygnębienie na skutek utraconej wolności ojczyzny i obawy przed trudnymi do przewidzenia działaniami okupanta. Później uwięzieni przechodzili do drugiego etapu, którym było stadium pewnego rodzaju apatii. Niektórzy usiłowali w sobie zagłuszyć różne bolesne odczucia. Wszystkim dokuczała ogromna tęsknota za domem i rodziną, niepokój o los najbliższych. Na skutek braku wiedzy o rzeczywistości najbliższych i swojej przyszłości obawy się nasilały. W chwilach utraty nadziei uwięzieni ocierali się o rozpacz. W momentach wewnętrznych zmagania ważną rolę osób duchownych wielu wyznań. W Kozielsku udało im się jeńcom utrzymać zwyczaj istniejący w przedwojennym wojsku – wspólnej wieczornej modlitwy odmawianej ok. godz. 21.00. Jak wspominał prof. Stanisław Swianiewicz, ocalony do mordu katyńskiego, o ustalonej porze odzywał się w sali głos: zarządzam 3-minutową ciszę. Na komendę ustawał ciągły, wszechobecny szum. To był czas na chwilę skupienia, na kojącą, cichą modlitwę, połączenie się z bliskimi i choć na moment oderwanie od obozowej codzienności. «Ludzie rozmaitych wyznań i światopoglądów – katolicy, prawosławni, protestanci, Żydzi, wolnomysłiciele pograżali się w ciągu tych kilku minut w głąb własnej jaźni i poprzez własną duszę szukali kontaktu z Tym, co stanowi najistotniejszą treść wszelkiego bytu»²³. Stopniowe pokonywanie wewnętrznego zagubienia sprawiało, że w każdym upadkiem w uwięzionych rosła nadzieja, która sta-

wała się coraz dojrzałszą. Jej odzwierciedleniem jest modlitwa ułożona w obozie w Kozielsku przez ks. płk. Czesława Wojtyniaka, której odpis został odnaleziony przy szczątkach por. rez. Witolda Aleksandra Klarnera. Jej wezwania mówią nie tylko o sprostaniu wyzwaniom codzienności życia w obozie, ale wybiegają w przyszłość. Kończą się błaganiami «o Polskę wolną i niepodległą... sprawiedliwą dla wszystkich swych synów... miłosierną dla ubogich i uciśnionych... czystych rąk... wzniosłych serc... wielką, rządzoną i dobrą... o dar wielkiego serca, jasnego umysłu dla przewodników narodu...»²⁴

Wiele listów i kartek, odpisanych przez członków zespołu dr. Robla, pisanych jest ręką młodych kobiet: żon i sióstr. Pomimo ich trudnej sytuacji są one pełne optymizmu. Można się domyślić, że nie chciały pogłębiać u adresata tęsknoty i niepokoju o los bliskich, tylko dodać mu siłę. «Władeczk. Skarbie mój najdroższy! Chciałabym napisać do Ciebie ogromny list, a piszę krótki, bo taki prędkiej dojdzie. Zawiadamiam Cię, że wszyscy jesteśmy zdrowi. Dzieci uczą się. Antoś i Kazio pracują na kolei. Wszyscy mieszkamy razem. Ciasno, lecz oszczędnej... Kończąc list całuję Cię cały nasz tużin, Bezgranicznie kochająca Cię Twoja Nusia»²⁵

Należy podkreślić, iż wielu bliskich ofiar spoczywających w Katyniu, których znamy z listów pisanych do uwięzionych, nie przeżyło represji okupantów. Szczątki tych, którzy zostali deportowani w głąb ZSRS, na zawsze pozostały w miejscach zsyłki. Większość z nich nie ma grobu, ich miejsca pochówku są zrównane z ziemią. Dotąd stronie polskiej nie przekazano imiennych wykazów zmarłych oraz materiałów dokumentujących ich miejsca spoczynku. Przykładem obrazującym skalę ofiar w wyniku czterech, masowych deportacji z Kresów Wschodnich II RP w latach 1940-1941, według bazy «nieupamiętnionych miejsc pochówku» powstającej w Biurze Poszukiwań i Identyfikacji IPN²⁶, może być transport z województwa łwowskiego do obwodu archangielskiego. W lutym 1940 r., według danych NKWD, wywieziono tylko jednym pocią-

²³ S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*, Paryż 1978, s. 90-100.

²⁴ WBH(CAW), IX.12.9.165, s.384, 385.

²⁵ AIPN, Kr 931/3.

²⁶ Biuro Poszukiwań i Identyfikacji IPN podejmując próbę wstępnych ustaleń prowadzi badania mające doprowadzić do powstania bazy danych dotyczących nieupamiętnionych i ginących miejsc pochówku obywateli polskich na terenach byłego ZSRS w latach 1936 - 1959. Głównym celem projektu jest pozyskiwanie, gromadzenie i analiza dokumentacji w celu typowania miejsc do prowadzenia w przyszłości prac poszukiwawczych. Wskazując miejsca pochówku, zbierane są także informacje o liczebności osób zmarłych, znanych z imienia i nazwiska, w nich spoczywających. Projekt realizowany jest we współpracy z wieloma archiwami w kraju i za granicą oraz jest przy wsparciu Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP, Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

giem 1145 osób. Nie uwzględniając zmarłych w drodze, których trudno policzyć, już w miejscach przymusowego osiedlenia zmarło z tego transportu nie mniej niż 414 osób, których nazwiska i 138 miejsc pochówku udało się ustalić. Należy podkreślić, iż za przedstawioną «buchalterią śmierci» kryją się przede wszystkim małe dzieci, starcy i kobiety uznane przez władze sowieckie za element groźny społecznie (SOE – socjalno opasnyj element). Brak ich grobów nie pomniejsza, lecz potęguje grozę sytuacji.

Podsumowując poczynione wyżej uwagi, odpisy dokumentów odnalezionych przy szczątkach ekshumowanych w 1943 r. i przepisanych przez zespół dr. Jana Robla nie tylko mówią kim byli uwięzieni w obozie NKWD w Kozielsku, ale mogą stanowić punkt wyjścia do prowadzenia dalszych badań nad losem innych osób w nich wymienionych. Prowadząc kwerendy należy jednak zdawać sobie sprawę, że mamy do czynienia nie tylko z pewnym konceptem badawczym, lecz realną i konkretną rzeczywistością. To ona stanowiła o losie uwięzionych w obozie w Kozielsku, który w odniesieniu do każdego jeńca z osobna był wyjątkowy. Żaden bowiem człowiek i żaden ludzki los nie może być porównywalny z innym człowiekiem i innym losem. Każdy z uwięzionych miał szansę wyboru odpowiedzi podczas przesłuchań prowadzonych w obozie przez funkcjonariuszy NKWD. Każdy miał nadzieję na przeżycie. Uświadomienie celu stanowiło o wyborach. Dla jednego było to dziecko, które na niego czekało, dla innego książka, która czekała na ukończenie i wydanie. Nikt inny nie mógł zająć miejsca ojca w sercu jego dziecka, nikt inny nie mógł wykonać określonej pracy za naukowca, tak jak on. Każdy z jeńców wymienionych w dokumentach przepisanych przez zespół dr. Jana Robla był wyjątkowy. Uświadomienie sobie, iż nie da się zastąpić jednego człowieka drugim stanowi przyczynek do określenia ogromu strat, które poniosły zarówno polskie rodziny, jak też cały naród i pań-

stwo na skutek wykonania zbrodniczej decyzji katyńskiej.

Post scriptum

Po 57 latach od prac ekshumacyjnych prowadzonych w 1943 r., po działaniach rosyjskiej komisji badającej katyńskie mogiły w 1944 r. pod kierunkiem Burdenki oraz ekshumacjach prowadzonych przez stronę polską w latach dziewięćdziesiątych, rosyjscy robotnicy przygotowujący otwarcie Polskiego Cmentarza Wojennego w Lesie Katyńskim, odnaleźli nieznaną dół śmierci polskich oficerów. Polskiego prezydenta, Aleksandra Kwaśniewskiego, poinformował o odkryciu w rozmowie telefonicznej prezydent Federacji Rosyjskiej, Władimir Putin²⁷. Poza rozmową i informacjami zamieszczonymi w prasie i Internecie np. przez dobrze poinformowanego dziennikarza Siergieja Strygina, odnalezienie nowego dołu śmierci, nazwanego mogiłą nr 9, zostało potwierdzone pismem Prokuratury Obwodu Smoleńskiego z dn. 5 lipca 2000 r., paraflowanym przez prokuratora A.P. Kowalowa²⁸. Pomimo upływu lat nadal jednak nie dokonano godnego pochówku odnalezionych w 2000 r. szczątków ofiar NKWD, nie przywrócono twarzy oficerom pochowanym poza obrębem Polskiego Cmentarza Wojennego. Dostępne źródła pozwalają domniemywać, iż w odkrytym dole mogą spoczywać szczątki małej grupy jeńców np.: 12 oficerów, którzy zostali zabrani przed rozładowywaniem obozu w celu przeprowadzenia śledztwa oraz do szpitala psychiatrycznego. Według prof. Mariana Głoska, dół może także kryć szczątki 9 kapełanów przywiezionych do Kozielska z Moskwy w końcu marca 1940 r. Zastanawiając się, jaka mała grupa oficerów została odkryta przez robotników rosyjskich trzeba jednocześnie odnotować, że odsłonięto tylko fragment dołu śmierci i nie jest wykluczone, że jego rozmiary są rozleglejsze. Zlokalizowany przez Rosjan zbiorowy pochówek może kryć szczątki np. 155 zamordowanych obywateli II RP, które nie zostały przeniesione z jamy grobowej nr 8 podczas ekshumacji 1943 r. oraz nie zostały odnalezione w trakcie prac ekshumacyjnych pro-

²⁷ Putin zadzwonił do Łomży, *Kurier Poranny*, Białystok 13.04.2000; *W imieniu prezydenta*, Ewa Rosolak, *Trybuna* nr 89, 14.04.2000.

²⁸ wpisy w rosyjskim Internecie z 30 VI 2015 i 27 IV 2016 r. (<http://smolnarod.ru/politroom/tajna-mogily-9/>); *Nowe mogiły w Katyniu*, *Życie* nr 88 z 13. 04. 2000.

wadzonych w Katyniu pod kierunkiem prof. Mariana Głoska w latach 90. tych.²⁹

Należy podkreślić, że odnaleziony dół śmierci prawdopodobnie nie jest jedyną mogiłą kryjącą szczątki i przedmioty, które miały przy sobie podczas egzekucji ofiary mordu katyńskiego, które pozostają poza obrębem Polskiego Cmentarza Wojennego. Trzeba zauważyć, iż podczas wspomnianych poszukiwań i ekshumacji z udziałem Polaków, nie natrafiono na dół kryjący mobilia zamordowanych. O jego odnalezieniu, a nawet eksploracji świadczą

artefakty pojawiające się na polskim «rynku staroci». Należy dodać, że o umożliwienie przeprowadzenia prac poszukiwawczych, archeologicznych oraz ekshumacyjnych w dotychczas nieprzebadanych miejscach pochówku obywateli polskich spoczywających w Katyniu, celem dokonania ich godnego pochówku, upomniało się w lutym 2021 r. Biuro Poszukiwań i Identyfikacji IPN. Na wniosek złożony przy wsparciu Ministerstwa Spraw Zagranicznych do właściwych organów Federacji Rosyjskiej, strona rosyjska dotąd nie udzieliła odpowiedzi.

²⁹ O pracach ekshumacyjnych w Katyniu, zob. np.: Piotr Łojek, *Wykopy sondażowe i badania terenowe w Lesie Katyńskim listopad 1991 – kwiecień 1992*, [w:] *Zeszyty Katyńskie* (nr 2), Warszawa 1992, s. 151–163 ; Marian Głosek, *Prace sondażowe i badania archeologiczne w Katyniu*, [w:] *Zeszyty Katyńskie* nr 5, Warszawa 1995, s. 115–123; Marian Głosek: *Wstępne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Lesie Katyńskim w 1995 roku*, [w:] *Zeszyty Katyńskie* nr 6, Warszawa 1996, s. 20–36.

ДИСКУСІЯ

Ігор Бігун

(м. Київ)

кандидат історичних наук,
лейтенант, офіцер 1 центру
інформаційно-комунікаційної підтримки
Сухопутних військ ЗС України.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0351-3894>

Життя Івана Багряного на Далекому сході: до питання про табірний строк письменника

У статті досліджено, як саме відбував покарання український письменник Іван Багрянний у Далекосхідному краї РСФРР за вироком Особливої наради ОДПУ від 1932 р. На основі аналізу матеріалів архівно-кримінальних справ ДПУ — НКВС, справи-формуляра МДБ — КДБ СРСР на І. Багряного, свідчень самого письменника та спогадів його сучасників з'ясовано, що версії про ув'язнення у виправно-трудовах таборах ГУЛАГ НКВС є невірогідними. Доведено, що відбувши строк вислання та до остаточного повернення в Україну І. Багрянний продовжував жити в ДСК РСФРР, де легально працював, створив сім'ю та став батьком.

Ключові слова: Іван Багрянний, ОДПУ, НКВС, ГУЛАГ, Бамлаг, Дальлаг, виправно-трудова табора, вислання.

The article explores how the Ukrainian writer Ivan Bagriany served his sentence in the Far Eastern Territory of the Soviet Russia under a 1932 verdict of the OGPU Special Council. Based on the analysis of the GPU—NKVD archival criminal files, the MGB—KGB operative monitoring file on I. Bagriany, the writer's own accounts and memoirs of his contemporaries, the study reveals that versions of his confinement in the NKVD Gulag labour camps are not credible. It proves that after serving his exile and until his final return to Ukraine, I. Bagriany continued to live in the Russian Far East, where he had a legal job, started a family and became a father.

Key words: Ivan Bagriany, OGPU, NKVD, GULAG, Bamlag, Dallag, labour camps, expulsion.

Життя українського письменника Івана Багряного (Лозов'ягіна) в Далекосхідному краї (ДСК) Російської РФСР (1932–1938) досі є одним із найменш досліджених періодів його біографії. До кінця не зрозуміло, чи І. Багрянний був лише висланий у цей регіон, чи відбував строк у виправно-трудовах таборах (ВТТ) ГУЛАГ НКВС і в яких саме. Попри те, що життєпис митця став об'єктом низки наукових досліджень¹, однозначної відповіді вони не дають. Здебільшого біографи просто переказують суперечливі свідчення

самого І. Багряного чи спогади його сучасників, не розбираючись у тому, наскільки вони узгоджуються з іншими фактами життя письменника та реаліями того часу.

Смуга загадок і плутанини починається вже в автобіографіях, які І. Багрянний писав у різні роки. «1932 року мене заарештовано і вислано на 5 років таборів у Дальлаг. У 1938 р. я повернувся на Україну», — писав він 11 січня 1944 р. у Львові². Проте в тому самому життєписі далі читаємо: «А зараз працюю над прозовим рома-

¹ Балаклицький М. «Нова релігійність» Івана Багряного. Київ: Смолоскип, 2005. С. 66; Мишида Л. Іван Багрянний: таємниці творчої лабораторії. Мала проза. Київ: Український пріоритет, 2014. 46–53; Миронець Н. Слідчі справи Івана Багряного: За матеріалами архівів. ДПУ — НКВС. *Слово і час*. 1995. № 5–6. С. 51–60; Подобєд О. Іван Багрянний: громадсько-політична та культуротворча діяльність. Київ: Ніка-Центр, 2014. 248 с; Шевченко Л. Багрянний Іван Павлович. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bahrianyj_I (дата звернення: 29.10.2024); Шугай О. Іван Багрянний, або Через терни Гетсиманського саду. Роман-дослідження. 2 вид., доп. Київ: Дніпро, 2024. 632 с. та ін.

² Гальченко С. Видобута з архівів КДБ. *Слово і час*. 1994. № 2. С. 7.

ном-хронікою *“Магістраль на той світ”* (тюрма і заслання в совєтах, які вони були) [виділення наше — І. Б.]»³. Отже, сам І. Багрянний говорить, що після в'язниці був лише на засланні, а не в концтаборі.

У «Біографічних даних» від 22 серпня 1946 р. в Західній Німеччині І. Багрянний стверджував, що після першого арешту *«відбував строк у таборах БАМлагу, а потім Дальлагу. Звідки втік у 1936 році через прибавку строку»*⁴. Як бачимо, тут до Дальлагу (Далекосхідного ВТТ) додався ще й Бамлаг (Байкало-Амурський ВТТ) і втеча.

Ще в одному документі під заголовком «До Комісії сенатора Керстена»⁵ (1954 рік) згадано лише Бамлаг: *«Після засудження відбував кару в концтаборах достославного БАМЛАГу (Лагеря Байкало-Амурської Магістралі, залізниці, будованої силами ув'язнених)... після втечі з БАМЛАГу був заарештований знову й просидів за т. зв. “єжовщини” знову два роки й чотири місяці в м. Харкові»*⁷.

Про успішну втечу Багрянний писав (і знову лаконічно!) у листі до близького політичного соратника Петра Шинкаря: *«я... насправді утік з таборів БАМЛАГу й бігав, як вовк, по всьому Сибіру, поки мене не впіймали знову»*⁸.

Про переслідування з боку тоталітарного режиму І. Багрянний також згадував у відомому памфлеті «Чому не хочу вертатися до СРСР?» (1946 р.): *«Це тривало вісім років⁹: цебто половина мого свідомого життя проведена в тюрмах і концлагерях большевії»*¹⁰. В іншому місці

він писав, що *«вистерпів... третину свого життя по совітських тюрмах і концтраках ще до війни»*¹¹. І. Багрянний послідовно пише про ув'язнення не тільки в тюрмах, а й у виправно-трудових таборах, однак без жодних конкретних деталей про цей життєвий етап.

Спогади сучасників І. Багряного, написані на основі його розповідей, лише далі заводять на манівці. Один із близьких друзів письменника Григорій Костюк у мемуарах відтворив розповідь Багряного, почуту під час Другої світової війни: *«Охотське море, Тайга, Тундра, Звіроловство. Були там поселення давно осілих наших людей з України. Все це, сказати щиро, було мені навіть цікаво. Але згодом охопила мене страшна туга за Україною. Непереможна. Отож я сів на поїзд і рушив на захід. У Томську мене перехопила залізнична агентура НКВД. Арешт, суд і вирок за втечу з заслання — три роки вже ув'язнення в таборі. Так я потрапив у Бамлаг (Байкало-Амурський табір). Відгаравав три роки. Звільнившись офіційно, поїхав до Охтирки... Раптом — новий арешт. І року не був на волі»*¹².

Тобто, виходить, що до виправно-трудового табору письменника запроторили за невдачу спробу втечі із заслання, а строк ув'язнення він відбув від дзвінка до дзвінка та поїхав на додому.

За версією іншого Багряного приятеля Дмитра Нитченка (Чуба), висланий письменник *«у 1936 році... Із тікає з-під опіки НКВД і переховується між своїми людьми в Сучанському та Бурейнському районах»*¹⁴.

³ Там само.

⁴ Череватенко Л. Иван Багрянний. Биографические данные. *Зеркало недели*. 1996. 2 августа. URL: https://zn.ua/ART/ivan_bagryanuu.html# (дата звернення: 29.10.2024).

⁵ Конгресмен США Чарльз Джозеф Керстен (1902–1972) очолював Комітет щодо розслідування комуністичної агресії та силового включення Балтійських держав до СРСР в Палаті Представників (1953–1955). У 1954-му комітет проводив слухання в Європі, у рамках яких було опитано понад 300 свідків, зокрема й українців.

⁶ Насправді — 1 рік і 10 місяців: від 16.06.1938 до 1.04.1940 (Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 76073-фп. Арк. 88).

⁷ Шугай О. Иван Багрянний: нове й маловідоме. Есеї, документи, листи, спогади, нотатки, факти. Кн. 2. Київ: Смолоскип, 2013. С. 463, 480.

⁸ Багрянний І. Листування 1946–1963 рр. / Упор. О. Коновал. Київ: Смолоскип, 2002. Т. 2. С. 278.

⁹ Напевно, автор порахував увесь період від 1932 р. (перший арешт) до 1940 р. (звільнення з другого арешту).

¹⁰ Багрянний І. Чому не хочу вертатись до СССР? *Вибрані твори*. Київ: Юніверс, 2006. Т. 2. С. 665.

¹¹ Там само. С. 656.

¹² Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. Київ: Смолоскип, 2008. Кн. перша. С. 250.

¹³ Правда, в іншій книжці Д. Нитченко писав, що І. Багрянний утік із заслання в 1937 р. (Нитченко Д. Листи письменників. Мельборн: Ластівка, 1992. С. 5).

¹⁴ Нитченко Д. Від Зінькова до Мельбону. Із хроніки мого життя. Мельборн: Байда, 1990. С. 119. Цю версію поставив під сумнів дослідник українських поселенців на Зеленому Клині В. Чорномаз: «Дані про переховування його саме у цих районах виглядають спірними, бо вони розділені відстанню більше 1000 км (Сучанський р-н знаходиться на півдні Приморщини, Бурейнський — на півночі Амурщини)» (Зелений Клині. Енциклопедичний довідник / Укл. В. А. Чорномаз. Владивосток: Вид-во Далекосх. федерал. ун-ту, 2011. С. 37).

Прояснити питання про те, як саме відбував покарання письменник, можуть допомогти документи самих репресивних органів СРСР. В архівах збереглися обидві кримінальні справи на Багряного (Лозов'ягіна) Івана Павловича — за 1932 р. (Центральний державний архів громадських об'єднань і українців)¹⁵ і 1938 р. (Галузевий державний архів Служби безпеки України)¹⁶. Окрім того архів Служби зовнішньої розвідки України оприлюднив справу-формуляр на І. Багряного з матеріалами його розробки МДБ — КДБ СРСР в 1950-х — 1960х рр.¹⁷

З першої справи довідуємося, що 25 жовтня 1932 р. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР винесла письменнику вирок: позбавити права проживати в Україні строком на три роки за ст. 54-10 КК УСРР (тобто йшлося про вислання, а не заслання¹⁸). Початок терміну рахували від 16 квітня того року — дня арешту засудженого¹⁹. З чого випливає, що кінець вислання мав настати у квітні 1935-го.

Кримінальна справа 1938 р. не містить жодних відомостей про втечу І. Багряного з табору чи вислання. Якби такі факти справді мали місце, їх би неодмінно відобразили — як обтяжливі обставини. Це дало б стовідсоткову підставу для повторного засудження, навіть, за умови, що «інших даних про антирадянську діяльність І. Багряного-Лозов'ягіна не добуто»²⁰. І Багрянний вже точно би не вийшов зі слідчого ізолятора Управління державної безпеки (УДБ) НКВС у Харкові 2 квітня 1940 року. Версію про те, що чекісти не знали про втечу, можна навіть серйозно не розглядати, адже такі випадки старанно документувалися.

Єдину відому на даний час розлогу та насичену деталями оповідь про втечу І. Багряного з табору зафіксував у пам'яті його родич Іван Ядрець, чоловік двоюрідної сестри письменни-

ка та водночас таємний співробітник МДБ УРСР під псевдонімом «Доля». Фрагмент про втечу з його агентурного донесення за 1949 р. вартий довгої цитати:

«У 1934 (так у тексті — І. Б.) році мене засудили на п'ять років заслання в далекі табори. Привезли в табір, який розташовувався на березі річки Амур неподалік одного великого міста, назву якого не пригадую, але нібито Хабаровськ. Перші дні перебування в таборі, я намагався поводитися так, щоб увійти в довіру начальства табору, проявив себе як художник і брав активну участь у виданні табірної газети. Увійти в довіру мені вдалося дуже скоро, і мене швидко стали часто відпускати у звільнення в місто. У місті я відразу почав заводити знайомства. У той час в цьому місті взялися за видання підручника політграмоти Ингулова²¹. Я звів також знайомство і в партвидавці, де мені запропонували взяти участь у виданні підручника. Я дав згоду взяти участь і став обмірковувати план утечі з табору.

До того часу назбирав грошей у редакції як гонорар за різні статейки, які писав, а також за портрети, які малював, приходячи в місто. За зібрані гроші придбав костюм, капелюх, темні окуляри, усе це приховавав у прибережних кущах на березі Амуру нижче за течією річки.

Наступного дня чи через день усіх табірників ув'язнених, зокрема й мене, вивели купатися на Амур. Уміючи добре плавати, я пірнув у воду та поплив під водою за течією. Завдяки швидкій течії річки мене віднесло далеко і я випірнув за межами табору, знайшов свою заховану одягу, перевдягнувся і з'явився в місті вільною людиною, тобто Багряним Іваном Павловичем. А на наступний день (як він дізнався згодом) у табірній газеті було оголошено, що під час купання втопився Лозов'ягін Іван Павлович. Так я почав

¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Спр. 69429-фп.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 76073-фп.

¹⁷ ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 10812.

¹⁸ Різниця в тому, що вислання — це, зокрема, примусове виселення чи переселення особи з місця її проживання в іншу місцевість або за межі СРСР; а заслання — примусове переміщення особи з місця її проживання з обов'язковим поселенням у певній місцевості, спецпоселенні, встановленні обмеження на право пересування та заборони виїзду з місця спецпоселення (Визначення термінів див: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»).

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Спр. 69429 фп. Арк. 109–110.

²⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 76073-фп. Арк. 84.

²¹ Ця деталь підтверджує припущення І. Багряного, що містом був Хабаровськ. Саме тамтешнє видавництво протягом 1933–1934 рр. випустило два видання підручника «Політграмота» на Далекому Сході: Б. Волин, С. Ингулов Политграмота : Учебник для кандидатских парт. школ / С. Ингулов. 2-е изд., перераб. Хабаровск: Дальпартиздат, 1933–1934. 398 с.

нове життя, працюючи в партвидавстві співпрацював у створенні підручника»²².

Зі слів І. Багряного, це стало можливим, бо в усіх супровідних документах ГУЛАГу він значився під прізвищем Лозов'ягін, а його літературний псевдонім був нікому не відомий на Далекому Сході. Хороші стосунки з керівництвом Дальпартвидаву і зокрема з секретарем Далекосхідного крайкому партії буцімто дали змогу І. Багряному отримати паспорт на це прізвище без жодних інших документів, які б засвідчували його особу. Після видання підручника І. Багрянний переїхав з Хабаровська до іншого крайового міста, щоб не траплятися на очі табірному начальству, а відтак працював у різних містах на відповідальних посадах артілі «Союзпушнина» («Союзхутро»). І нібито навіть закінчив заочно хутровий технікум²³.

Із самого початку в цій історії впадає в око суперечність із першим вироком. Адже в 1932 р. І. Багряному присудили саме вислання, а не ув'язнення у ВТТ. Тобто, його не могли привезти відразу в табір, а те, що на ДСК він їхав не під конвоем, а самотужки, відомо зі слів самого поета²⁴. Якщо в оповідь про звільнення в'язня в місто ще можна повірити (на початку 1930х адміністрація ГУЛАГу мала широкі повноваження та могла сама визначати режим у таборах), то його підробітки в партійному (!) видавництві та купання ув'язнених у річці звучать фантастично. І незрозуміло чому табірне начальство не шукало тіла потопельника, а відразу оголосило про його смерть.

У відомих випадках втеч колишні ув'язнені намагалися якомога швидше опинитися чимдалі від табору, часом долаючи тисячі кілометрів. А з розповіді І. Багряного агентів впливає, що перші кілька місяців на волі він жив у тому-таки Хабаровську поруч із табором. На час паспортизації, яка могла початися на Далекому Сході в

травні — червні 1933 р., відповідно до постанови РНК СРСР № 861 від 28 квітня 1933 р., Хабаровськ був режимним містом²⁵. Відповідно, контроль з боку держбезпеки й інших інстанцій був суворішим, ніж в інших регіонах.

В анкеті заарештованого з архівно-кримінальної справи 1938 р. зазначено лише факт за судження та вислання в 1932-му з приміткою — «строк відбув»²⁶. На момент арешту 16 червня 1938 р. Іван Багрянний мав паспорт № УД 095099, виданий хабаровською міліцією, інвалідну картку, профквиток і військовий квиток, хоча з військового обліку був знятий (імовірно, через ту саму інвалідність)²⁷. Утім, наявність військового квитка дає змогу впевнено виключити ув'язнення в таборі — колишні в'язні ВТТ не підлягали призову в Червону армію.

У всіх документах справи письменник проходить під прізвищем «Багрянний-Лозов'ягін». Тобто в НКВС знали, що Багрянний і Лозов'ягін — одна особа. Відомості про освіту зазначено як «незакінчена вища», під чим слід розуміти два курси Київського художнього інституту (КХІ), який І. Багрянний відвідував у 1926–1928 рр.²⁸ Про хутровий технікум нічого немає.

Отже, в УДБ НКВС м. Харкова І. Багрянний потрапив не як утікач і колишній «зек», а як цілком законотворчий громадянин, який відбув минуле покарання та жив легально й навіть офіційно отримував пенсію²⁹.

Протоколи допитів І. Багряного це підтверджують. Підслідний розповів, що в 1932 р. його вислали за межі України й у рідну Охтирку він повернувся лише навесні 1938 р. «у відпустку»³⁰. Між цими датами письменник, який став на висланні мисливствознавцем, бував на малій батьківщині лише раз — у серпні 1935 року приїздив на два місяці³¹.

Саме 1935-го спливав термін вислання І. Багряного, присуджений Особливою нарадою. Пе-

²² ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. 10812. Т. 1. Арк. 345.

²³ Там само. Арк. 345–346.

²⁴ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. Київ: Смолоскип, 2008. Кн. перша. С. 250.

²⁵ Текст постанови див.: URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ЧНК_СССР_от_28.04.1933_№_861 (дата звернення: 29.10.2024).

²⁶ ГДА СБУ. Спр. 76073-фп. Арк. 6зв, 22.

²⁷ ГДА СБУ. Спр. 76073-фп. Арк. 5, 22–22зв.

²⁸ Подобед О. Іван Багрянний: громадсько-політична та культуротворча діяльність. Київ: Ніка-Центр, 2014. С. 20–22.

²⁹ ГДА СБУ. Спр. 76073-фп. Арк. 6.

³⁰ Там само. Арк. 25, 38; Агент «Доля» в донесенні вказував, що І. Багряного арештували в 1938 р. через три місяці після повернення в Охтирку. Отже, у місто прибув він у березні того року (ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. 10812. Арк. 346).

³¹ ГДА СБУ. Спр. 76073-фп. Арк. 22, 78.

ред тим він з 1933 р. до травня/червня 1934 року проживав у м. Хабаровську, відтак — у м. Благовещенську Амурської області Далекосхідного краю РСФРР³². І. Багрянний також відвідував м. Владивосток Приморської області ДСК, про що свідчить підпис до вірша «Матері» 1933 р.³³.

З наступних аркушів кримінальної справи 1938 р. довідуємося, що проживаючи постійно в Благовещенську, І. Багрянний у 1936-му їздив у відрядження в Хабаровськ (вірш «Рідна мова» 1937 р. написаний теж там). Напевно, його відрядження не обмежувалися лише цим містом, адже зберігся цикл віршів «Аргонавти» з підписом «1936 рік, Владивосток»³⁴.

Виходить, що Іван Багрянний продовжував жити в Далекосхідному краї навіть після завершення терміну адміністративного вислання, при тому що немає жодних документальних даних про нові репресії проти нього в той період. Чим це було зумовлено?

На нашу думку, причиною було те, що на Далекому Сході Багрянний створив сім'ю. Його коханням стала 25-річна москвичка Антоніна Зосимова, яка за комсомольською путівкою приїхала до м. Комсомольська-на-Амурі (нині Хабаровського краю). Їхнє знайомство сталося саме в 1935 р. в Благовещенську, адже дівчина працювала статистиком-плановиком в артілі «Союзпушнина» — там, де трудився й І. Багрянний мисливствознавцем³⁵.

Пара не реєструвала стосунки офіційно, але жила як родина. У грудні наступного року в них народився син Борис, а в березні 1938-го — син Олександр³⁶. Цього ніяк не могло б статися, якби І. Багрянний у той час перебував за ґратами ВТТ. І навіть якщо розглянути версію про втечу, то важко повірити, що втікач у розшуку став би обтяжувати себе родиною з дітьми, а вільна дівчина захотіла би пов'язувати свою долю з колишнім «зеком», якого щомиті могли схопити (а сама

вона — сісти за пособництво «ворогу народу»).

Навесні 1938 року І. Багрянний з родиною залишає ДСК та їде до Охтирки. По дорозі була зупинка в Москві, де дружина Антоніна з дітьми залишилися в родичів, а І. Багрянний поїхав далі в Україну (сім'я возз'єднається тільки весною 1940 року в Охтирці, коли чоловіка звільнять з-під другого арешту)³⁷. Цей епізод біографії письменника також робить версію про втечу з табору неправдоподібною. Було би вкрай необачно їхати тисячі кілометрів з Далекого Сходу до України через столицю Союзу, де невсипуще око НКВС було особливо пильним. І до того ж, якщо у версії Г. Костюка І. Багрянний буцімто потрапив у Бамлаг після того, як його перехопили вже в сибірському Томську, то тут виходить, що чомусь чекісти прогавили та «дозволили» доїхати аж до Охтирки.

Нарешті, не слід забувати, що вся творчість Івана Багряного автобіографічна. Переважна більшість прозових і драматичних творів митця написана на основі власного досвіду. Повість «Тигролови» відбиває враження письменника з часів вислання на ДСК та роботи мисливствознавцем. У романі «Сад Гетсиманський» і драмі «Морітурі» в художній формі задокументовано пережиті жахіття на слідстві в харківській тюрмі НКВС 1938–1940 рр. Роман «Маруся Богуславка» описує життя в Охтирці 1941 р. напередодні німецько-радянської війни. У творах «Генерал», «Розгром» і «Людина біжить над прірвою» І. Багрянний описав свої переживання за часів нацистської окупації в 1941–1943 рр. В основу роману «Люба», який зберігся лише в уривках, лягла участь І. Багряного в підпіллі ОУН (бандерівців) та Закордонному представництві УГВР протягом 1944–1945 рр.³⁸

Та чомусь у жодному художньому творі чи публіцистичній статті письменник не описав докладно досвід ув'язнення у ВТТ. Тоді як усі

³² Там само. Арк. 35, 78.

³³ Там само. Арк. 42зв, 70; Багрянний. І. Золотий бумеранг та інші поезії. Київ: Рада, 1999. С. 79.

³⁴ Багрянний. І. Золотий бумеранг. С. 68, 80.

³⁵ ГДА СЗРУ. Ф.1. Спр. 10812. Т. 1. Арк. 269; Т. 3. С. 290, 294; Подобєд О. Іван Багрянний: громадсько-політична та культуротворча діяльність. С. 30; Шугай О. Іван Багрянний, або Через терни Гетсиманського саду. С. 465; Шугай О. Іван Багрянний: нове й маловідоме. Кн. 1. С. 39.

³⁶ ГДА СБУ. Спр. 76073-фп. Арк. 22; Шугай О. Іван Багрянний, або Через терни Гетсиманського саду. С. 465–466. Станом на день арешту І. Багряного в 1938 році сину Олександру було три місяці.

³⁷ ГДА СБУ. Спр. 76073-фп. Арк. 22; Шугай О. Іван Багрянний, або Через терни Гетсиманського саду. С. 471–472. Його ж. Іван Багрянний: нове й маловідоме. Кн. 1. Київ: Смолоскип, 2013. С. 55, 132.

³⁸ Див. докладніше: Бігун І. Іван Багрянний і ОУН під час Другої світової війни. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2015. Збірник 20. С. 163–198.

драматичні зміни в житті І. Багрянного трансформувалися в сюжети нових книжок, табори «заслужили» буквально побіжні згадки в контексті характеристики літературних героїв. Хоча така знаменита пригода, як втеча з табору, напевно все ж би мусила дістати більш чи менш детальне відображення у творах або споминах письменника.

Проте з роману «Людина біжить над прірвою» довідуємося тільки, що головний герой Максим Колот «був у концтаборах багато років», «на холодній півночі», у «таборах Сєвлагу» (Північні табори ОДПУ особливого призначення, що діяли в 1929–1931 рр. в Архангельській обл. РСФРР)³⁹. Андрій Чумак із «Саду Гетсиманського», за сюжетом, був утікачем з Дальлагу. У «Марусі Богуславці» згадка про табір обмежується характеристикою одного з персонажів — Петра Сміяна, який «працював у бамлагівській команді підричників-динамітників на ріці Буреї». У п'єсі «Розгром» Бамлаг, табори Сибіру, Воркути, Магадана, Мурманська й Караганди перелічені лише коротко, одним абзацом. Те саме бачимо і в п'єсі «Генерал»: Колима, Соловки, Печора, Котлас, Мурманськ, Сєвлаг, Бамлаг, Дальлаг, Востсиблаг. Аналогічно в поемі «Антон Біда — герой труда».

Єдиним твором, де табори зображені «зблизька», є «Тигролови». Ідеться про сцену, коли пасажир «Тихоокеанського експресу» проїжджають повз зайняту роботою юрбу в'язнів Бамлагу. Проте й тут акцент зроблений на психологічне враження, яке справляє зовнішній вигляд «зеків» на пасажирів потяга, без жодного натяку на опис самого табору. Зате на сторінках книжки знаходимо такі топоніми, як Хабаровськ, Владивосток, Комсомольськ — міста, які І. Багрянний відвідував на висланні.

Це, на нашу думку, зайвий раз доводить, що

Іван Багрянний не карався в таборах ГУЛАГу. Він міг стикатися з табірниками в період життя на Далекому Сході — у Свободному якраз розташовувалися управління та 8-ме табірне відділення Бамлагу, а в Хабаровську — 15те й 16те відділення Бамлагу та управління Дальлагу⁴⁰. До того ж, у слідчому ізоляторі УДБ НКВС у Харкові в 1938 р. якісь співкамерники І. Багрянного могли вже мати за плечима табірні строки. Так у творах письменника могли з'явитися назви різноманітних ВТТ, у яких він не бував.

У різних публікаціях І. Багрянний кілька разів перелічував людей, яких зустрічав на висланні «у концтаборах БАМЛАГу та в Комсомольську». Це були: поет Дмитро Загул, маляр Іван Врона, прозаїки Мелетій Кічура та Михайло Козоріс (усіх — у м. Свободному), колишній кореспондент РАТАУ Мельник (у м. Комсомольську), редактор української газети в м. Іман (нині — Дальнереченськ Приморського краю) і колишній редактор видавництва при ЦК МОПР (Міжнародна організація допомоги борцям революції) галичанин Дідушок («колишній УСУС»), колишній головний редактор видавництва «Молодий більшовик» Грицай (в одній зі статей ім'я редактора значиться як Іван Мельник), професор Перегинець⁴¹.

Дмитро Загул та Іван Врона справді були в'язнями Бамлагу. Д. Загул з 1933 р. працював у редакції багатотиражної газети-булетеня «Строитель БАМа» у Свободному, а колишній ректор КХІ і голова АРМУ (Асоціації революційних митців України) І. Врона відбував кару в тому таборі в 1934–1936 рр.⁴². І. Багрянний цілком міг перетинатися з ними, адже вільнонаймані працівники та ув'язнені могли працювати на одних і тих самих об'єктах чи підприємствах⁴³. Причому І. Врона після звільнення протягом серпня —

³⁹ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник / О-во «Мемориал», ГАРФ. Сост. М. Б. Смирнов. Под ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. М.: Звенья, 1998. С. 379.

⁴⁰ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960. С. 153, 208.

⁴¹ Багрянний І. Народження книги. *Вибрані твори*. Київ: Смолоскип, 2006. С. 498; Його ж. Українці біля Тихого океану. *Збруч*. 3.08.2020. URL: <https://zbruc.eu/node/99436> (дата звернення: 29.10.2024); Шугай О. Іван Багрянний, або Через терни Гетсиманського саду. С. 464.

⁴² Бонь О. Табірне повсякдення київських професорів-гуманітаріїв: Бамлаг. *Київські історичні студії*. 2020. № 2(11). С. 112; Довідка від 4 серпня 1936 р., видана І. І. Вроні Управлінням Байкало-Амурського виправно-трудового табору про звільнення після відбуття трудової повинності. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 358. Оп. 1, Од. зб. 526. Арк. 1. URL: <https://csamm.archives.gov.ua/2022/12/05/ivan-ivanovych-vrona-1887-1970/> (дата звернення: 29.10.2024); Загул Дмитро Юрійович. 130 років від дня народження Дмитра Юрійовича Загула — поета, літературознавця, публіциста, критика, педагога та громадського діяча. *Державний архів Чернівецької області*. URL: <https://cv.archives.gov.ua/zagul.html> (дата звернення: 29.10.2024).

⁴³ У тих-таки «Тигроловах» є згадка про «контракти з "Бамлагом" на м'ясо», які мала родина мисливців Морозів. Відповідно, «Союзхутро», де працював І. Багрянний, теж могло обслуговувати ВТТ.

жовтня 1936-го працював старшим економістом автовідділу Бамлагу⁴⁴.

Згаданий галичанин Дідушок, вочевидь, редагував газету «Борьба» — орган Калінінського (колишнього Іманського) райкому ВКП(б), райвиконкому та райпрофради, яка в часи українізації на ДСК почасти виходила українською мовою⁴⁵. Та він не міг бути котримсь із братів Дідушків, які в минулому служили в Легіоні Українських січових стрільців. Адже Василь (у 1933 р.) і Петро (у 1935 р.) Дідушки були етаповані до Соловецького табору (СЛОН), а їхні життя обірвалися 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох у Карелії за близько 8 тис. км від місця вислання І. Багряного⁴⁶. Така сама доля була й у М. Козоріса: у 1933–1935 рр. він був бранцем Карагандинського ВТТ (Карглагу) в Казахстані, після чого — СЛОНу. Страчений 3 листопада 1937 р. в Сандармоху⁴⁷.

Навіщо було Багряному вплітати в біографію недостовірні та суперечливі факти про ув'язнення в концтаборах? Імовірно, під час перебування Багряного в націоналістичному підпіллі та в еміграції гулагівський досвід посилював ореол жертви комуністичних репресій і, відповідно, авторитет людини. До того ж, Іван Багряний став відомим діячем політичного життя української діаспори в Західній Німеччині та навіть в Америці. А в політичній боротьбі засобами особливо не перебирають, і на адресу І. Багряного регулярно лунали закиди в комуністичних симпатіях і навіть в агентурній роботі на КДБ. Тим часом і спецслужби СРСР не оминали нагоди скомпрометувати І. Багряного перед його опонентами як радянофіла чи агента держбезпеки⁴⁸. Відомості про ув'язнення в ГУЛАГу мали слугувати під-

твердженням твердих антикомуністичних переконань І. Багряного⁴⁹.

Не варто також скидати з рахунків особливості характеру письменника. Знайомі Івана Павловича відзначали його амбітність і як висловився письменник Аркадій Любченко, *mania grandiosa*. Імовірно, І. Багряний був схильний до художніх перебільшень не тільки у творах, а й хотів надати більш героїчного відтінку своєму справжньому життю. Тим більше за межами СРСР перевірити вірогідність цих фактів було неможливо. Наприклад, Д. Нитченко в мемуарах наводив такі епізоди з першого слідства І. Багряного:

«На допиті слідчий Герсонський поставив перед Багряним рубя: “Або доля поета Чупринки (його розстріляно у 1921 р. за участь у боротьбі проти рад. влади), або доля Тичини”.

— Ще невідомо, яка буде доля Тичини, — відповів Багряний.

Пізніше викликали Багряного на трійку. Якось прокурор запитав Багряного: “Що б ви зробили такому злочинцеві, як ви, коли б ви самі були на нашому місці?”

— Я б розстріляв, — відповів поет.

— Ну, що ви, так суворо?

— Та тому, що коли ви дасте мені кілька років, то виховаєте з мене контрреволюціонера. Тож або випустіть, або розстріляйте... Слідчі засміялись»⁵⁰.

Зрозуміло, що Д. Нитченко міг спиратися тільки на слова свого друга І. Багряного. Проте з матеріалів архівно-кримінальної справи 1932 р. випливає аж ніяк не така зухвала поведінка підслідного, а радше навпаки. У листі до Д. Нитченка І. Багряний писав у 1953 р., що «при першому арешті ГПУ, по рокові сидіння в камері самот-

⁴⁴ Виписка із наказу Бамлагу НКВС про тимчасове зарахування на службу до авто відділу І. І. Врони. 11 жовтня 1936 р. ЦДАМЛМ України, Ф. 358. Оп. 1. Од. зб. 526. Арк. 3. URL: <https://csamm.archives.gov.ua/2022/12/05/ivan-ivanovych-vrona-1887-1970/> (дата звернення: 29.10.2024).

⁴⁵ Зелений Клиш. Енциклопедичний довідник / Укл. В. А. Чорномаз. Владивосток: Вид-во Далекох. федерал. ун-ту, 2011. С. 45.

⁴⁶ Головацький І. Дідушок Василь. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Didushok_V (дата звернення: 29.10.2024); Його ж Дідушок (Гельмер) Петро. *Там само*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Didushok_P (дата звернення: 29.10.2024).

⁴⁷ Рубльов О. Михайло Козоріс: доля інтелігента. *Український археографічний щорічник*. Вип. 2. Київ, 1993. С. 116–117.

⁴⁸ Див.: Скрипник О. Як співробітники КГБ намагалися зробити з Івана Багряного «червоного». *Історична правда*. 11.04.2024. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/04/11/163826/> (дата звернення: 29.10.2024).

⁴⁹ Наприклад, у «Біографічних даних», написаних 1946 р. для американської окупаційної влади, І. Багряний весь час акцентував на своєму ворожому ставленні до СРСР і репресіях проти себе і рідні з боку комуністичного режиму, так ніби намагався переконати, що він — переконаний антибільшовик з юних літ. Див.: URL: https://zn.ua/ART/ivan_bagryanyy.html# (дата звернення: 29.10.2024).

⁵⁰ Нитченко Д. Від Зінкова до Мельборну. Із хроніки мого життя. Мельборн: Байда, 1990. С. 118–199.

нього ув'язнення, мені запропонували орден, якщо я здамся, засуджу офіційно в пресі своє минуле і всіх своїх соратників, засуджу свою літературну творчість, як класово ворожу, тощо й напишу велику поему про Сталіна. Я все це відкинув геть»⁵¹. Важко оцінити, чи насправді мала місце така пропозиція, адже альтернативних документальних підтверджень цього немає.

Тому на даний час певно можемо констатувати, що Іван Багряний відбував трирічний термін вислання з 1932 по 1935 роки в м. м. Хабаровськ, Благовещенськ, Комсомольськ-на-Амурі, Свободний Далекосхідного краю РСФРР. Він працював мисливствознавцем, а 1935 р. створив

сім'ю. По закінченні строку І. Багряний повернувся в Охтирку тодішньої Харківської області УСРР й за два місяці поїхав назад у ДСК. Протягом 1936–1938 рр. І. Багряний з дружиною А. Зосимовою проживав у Благовещенську, їздив у відрядження в інші міста краю (Владивосток, Хабаровськ тощо). У подружжя народилося двоє дітей. До України І. Багряний остаточно повернувся навесні 1938 року транзитом через Москву, де тимчасово залишилися проживати дружина та діти. Достовірних підтверджень його ув'язнення у виправно-трудових таборах ГУЛАГу не виявлено.

⁵¹ Багряний І. Листування 1946–1963 рр. / Упор. О. Коновал. Київ: Смолоскип, 2002. Т. 1. С. 626.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Лицарі українського Ренесансу. Микола Куліш

Відновлення історичної та культурної пам'яті – копіткий, тривалий процес пошуку і боротьби за кожен факт, кожен цифру, кожен постать, кожен подію, які в підсумку формують цілісне тло. Поки Збройні Сили України метр за метром звільняють нашу Батьківщину від ворожої навали, одним із наріжних завдань культурної спільноти є пошук, упорядкування, популяризація інформації про видатних українських діячів, чії імена замовчували і паплюжили десятиліттями.

Історія українського письменства ХХ ст. прямопропорційно віддзеркалювала історичні події та культурні явища, які відбувались у цей буремний період становлення нашої держави. Письменники, поети, драматурги у висвітлювали творах ідеї, погляди, настрої, які панували у суспільстві. Однією з причин знищення радянською владою цілого пласту митців літературної царини у 1930-х роках була саме непохитність, сміливість, принциповість їхньої позиції. Творче надбання цих постатей тоталітарна влада систематично забороняла до публікації.

У 2022 р. виповнилося 130 років із дня народження Миколи Гуровича Куліша – відомого українського письменника, драматурга, громадського діяча, педагога, редактора, чия спадщина втілює новий етап розвитку світового драматичного мистецтва ХХ ст. Майже всі його твори є складовою національної літературної класики, а п'єси «Народний Малахій», «Патетична соната», «Маклена Граса» – надбання європейської й світової мистецької скарбниці.

Творчий шлях М. Куліша припав на один із найбурхливіших, найяскравіших, найнасиченіших періодів становлення української культури. У тандемі з Лесем Курбасом він утілював на сцені п'єси, які настільки правдиво відображали емоційний стан, стосунки, переоцінку життєвих цінностей у вирі тогочасних історичних подій, що

кожна постановка збирала повну залу глядачів. Така популярність і гострота сюжетів, на жаль, стали трагічним вироком для обох.

Позачасова актуальність творчості драматурга спонукає літературознавців, науковців, дослідників укладати праці, щоразу висвітлюючи нові ракурси сприйняття Кулішевих персонажів. Бібліотечна спільнота також долучається до популяризації його творчої спадщини. У 1992 р. Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олесея Гончара підготувала бібліографічний покажчик, присвячений постаті М. Куліша, у 2002 р. Херсонська обласна бібліотека для дітей доповнила його інформацією про публікації від грудня 1992 р. до грудня 2002 р.

На виконання Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках» від 17 грудня 2021 р. № 1982-ІХ Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого до дня народження митця підготувала біобібліографічний покажчик «Микола Куліш». Це видання відкриває серію «Лицарі українського Ренесансу», до якої увійдуть покажчики про Майка Йогансена, Гео Шкурупія, Олексу Влизька та інших. Авторка передмови до серії – літературознавиця, кандидатка філологічних наук, наукова співробітниця Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Ярина Цимбал.

Структуру бібліографічного покажчика «Микола Куліш» формують три основні розділи: «Твори М. Куліша», «Література про М. Куліша» та «Електронні ресурси про М. Куліша». Хронологічні межі представлених матеріалів – 1923–2022 роки.

У першому розділі – «Твори М. Куліша» – представлено інформацію про зібрання творів, вибрані та окремі видання драматичних творів письменника, його публікації у журналах і газе-

тах, збірниках, антологіях, статті, промови, автобіографію та листування.

Другий розділ – «Література про М. Куліша» – складається з 23 підрозділів, у яких детально подано відомості про монографічні видання, збірники, посібники, присвячені життю і діяльності М. Куліша; автореферати дисертацій та дисертації, присвячені видатному драматургу загалом, а також дослідження із численними згадками про його діяльність; публікації та згадки про нього у книгах, збірниках, альманахах, матеріалах конференцій, періодичних та продовжуваних виданнях; у підрозділі «Про драматичні твори» виділено рубрики про окремі п'єси.

Найпліднішим і найяскравішим періодом у житті митця була творча співпраця з Лесем Курбасом. Підрозділ «Співпраця М. Куліша та Леся Курбаса» окреслює їхні творчі стосунки, постановки п'єс М. Куліша на сцені театру «Березіль». У підрозділі «П'єси М. Куліша на театральних сценах» подано відомості про публікації щодо планів і постановки вистав у театрах Києва, Харкова, Одеси, Івано-Франківська. Також наведено рецензії та відгуки на вистави.

Зміст листування драматурга з рідними та друзями розкрито у підрозділі «Про епістолярну спадщину М. Куліша», зокрема проаналізовано жанри й особливості письменницького епістолярію.

Підрозділ «Арешт. Слідство. Соловки. Стра-та» пов'язаний із найтрагічнішою сторінкою в житті письменника, коли його разом із Лесем Курбасом та іншими побратимами було заарештовано та страчено в радянському концтаборі на Соловках.

Розкриває інформацію про різноманітні заходи, присвячені видатному діячу (вечори пам'яті, конкурси, фестивалі, виставки, конференції, премії та ін.) підрозділ «Вшанування пам'яті М. Куліша».

Постаті Миколи Гуровича адресовано чимало поетичних і прозових творів, відомості про які містить підрозділ «Образ М. Куліша у художній літературі».

Відомості про М. Куліша, які вміщено в численних енциклопедичних та довідкових виданнях, навчальних посібниках і підручниках, увійшли до підрозділів із відповідними назвами. З огляду на актуальність його творчості в освітньому процесі окремо виділено підрозділ із матеріалами для освітян. У підрозділі «Біблі-

ографічні та методичні матеріали» вміщено відомості про науково-допоміжні та рекомендаційні посібники, присвячені М. Кулішу та митцям, із якими особливо тісно була пов'язана його діяльність, а також бібліографічні джерела, в яких зафіксовано його праці та літературу про нього.

У підрозділі «Світлина М. Куліша. Фото вистав» представлено світлини драматурга та його оточення, сцен із вистав та фото акторів, до них залучених, художнього сценічного оформлення й ескізи костюмів.

Третій розділ – «Електронні ресурси про М. Куліша» – містить інформацію про лекції, інформаційні передачі, фільми та вистави за мотивами п'єс драматурга тощо. Варто звернути окрему увагу на оцифровані копії донині засекречених архівних документів НКВС, протоколи режисерських засідань, спогади сучасників. У межах проєкту Музею театрального, музичного та кіномистецтва України «Open Kurbas: цифрова колекція» було оцифровано 12 тис. музейних предметів, зокрема матеріали про Миколу Гуровича. З цієї колекції до розділу увійшли відомості про афіші до вистав, архівні фото М. Куліша, численні світлини акторів театру «Березіль» і сцен із вистав, ескізи костюмів, реконструкції сцен із вистав.

У Додатку до бібліографічної частини подано фільмографію художніх кінострічок за творами М. Куліша та документальних фільмів про нього. Також вміщено цитати видатних діячів, які влучно характеризують його творчу особистість. Для зручного користування виданням створено «Іменний покажчик».

Джерелами пошуку слугували друковані й електронні видання мистецької, художньої, публіцистичної тематики з фондів Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Публічної бібліотеки ім. Лесі Українки (Київ), Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка та інших провідних книгозбірень. Було переглянуто електронні бази даних, репозитарії закладів вищої освіти, оцифровані матеріали архівних установ. Також було використано відомості з бібліографічних посібників, прикнижкових і пристатейних бібліографічних списків, уміщених у дослідженнях про творчість М. Куліша.

У межах кожного розділу, підрозділу матеріали подано в хронологічному порядку, а в межах

року – в алфавітному порядку прізвищ авторів або назв публікацій. Літературу іноземними мовами наведено наприкінці кожного року, після публікацій кирилицею.

Біобібліографічний покажчик «Микола Куліш» можна вважати своєрідною квінтесенцією матеріалів, що висвітлюють життєвий і творчий шлях цієї непересічної особистості. Водночас це видання може слугувати основою, дороговказом, цінним джерелом інформації для ще багатьох досліджень.

Син М. Куліша, прозаїк, журналіст Володимир Куліш, який творив під псевдонімом Степан Евин, так підсумував життєвий і творчий шлях свого батька: «Незважаючи на надзвичайно несприятливі умови для творчості, та постійну нагінку Москви та її холоїв. М. Куліш писав свої п'єси, вкладаючи в них високопатріотичні думки, безмежну любов до України, за яку він і віддав своє життя, повне творчих мук і невсипущої каторжної праці»¹.

¹ Евин С. Як працював Микола Куліш. *Літературна Україна*. 2013. 17 січ. С. 15.

ДЕБЮТ

Висвітлення Голодомору 1932-1933 років у публікаціях львівської газети «Діло»

Робота присвячена висвітленню Голодомору в УРСР на шпальтах львівської суспільно-політичної газети «Діло» у 1932-1933 роках. Публікації газети розкривають становище населення радянської України та наявні докази антиукраїнської політики радянської влади, спроби замовчування голоду, приклади спротиву радянській політиці геноциду з боку селян та їх придушення владою.

Ключові слова: газета «Діло», Голодомор, 1932-1933 рр., антиукраїнська політика, УРСР.

The work is devoted to coverage of the Holodomor in the Ukrainian SSR in the columns of the Lviv socio-political newspaper «Dilo» in 1932–1933. The newspaper's publications reveal the situation of the population of Soviet Ukraine and the available evidence of the anti-Ukrainian policy of the Soviet government against the peasants, attempts to silence the famine, examples of opposition to the Soviet policy of genocide by the peasants and their suppression by the authorities.

Keywords: «Dilo» newspaper, Holodomor, 1932-1933, anti-Ukrainian policy, Ukrainian SSR.

Голодомор 1932–1933 рр. є складною і трагічною сторінкою історії України. Пам'ять про нього тісно пов'язана не тільки з науковими та суспільними дискусіями, а і з сучасними подіями російсько-української війни, адже наслідками як війни, так політики геноциду є страждання невинних людей. Саме тому дослідження, присвячене висвітленню цієї трагічної сторінки історії українського народу на шпальтах львівської україномовної газети «Діло», що виходила з 1880 до 1941 р. та була однією з авторитетних газет Західної України 1930-х рр., є актуальним для сучасного наукового дискурсу.

Хоча тема Голодомору є доволі дослідженою, питання висвітлення голоду на шпальтах засобів масової інформації є ще недостатньо розкритим.

У цьому контексті не можна не згадати книгу Р. Сербіна «Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді» (1992)¹, в якій чи не вперше проаналізовані згадки про голод в україномовній канадській пресі. Подібний аналіз щодо теми Голодомору 1932–1933 рр., здійснили В. Дубовик, на прикладі західноєвропейських та американських видань², та С. Старовойт, на прикладі радянської України³. Не оминалася дослідниками і «окупаційна» преса, в тому числі у публікації О. Кужель⁴. І це неповний перелік наукових розвідок, які є на сьогодні.

У регіональному вимірі тему згадування Голодомору в пресі підіймали у своїх роботах Н. Свиначенко⁵ і О. Шишко⁶. Проте щодо газет Західної України, зокрема газети «Діло», спостерігається певна прогалина.

¹ Сербін Р. Голод 1921 – 1923 і українська преса в Канаді. Київ-Торонто, 1992. 700 с.

² Дубовик В.М. Реакція іноземних держав на Голодомор 1932-1933 рр. Напрямок підготовки: 014.03. Середня освіта (Історія). Галузь знань: 01 освіта. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр. Суми: Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, 2021. 90 с. С. 47-56.

³ Старовойт С. Радянська регіональна преса і пропаганда: журналістський дискурс. *Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції* (19 листопада 2020 р.). / Упорядник І. Шугальова. Київ, 2021. 208 с. С. 170-175.

⁴ Кужельна О. Згадки про Голодомор на сторінках «окупаційної» преси. *Матеріали міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття»* (Київ, 16 травня 2018 року). Київ-Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018. 368 с. С. 175-177.

⁵ Свиначенко Н. Вітчизняна публіцистична література про Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині. *Штучні голоди в Україні ХХ століття: матеріали конференції* (Київ, 16 травня 2018 р.). Київ: «Меморіал» ім. В. Стуса, 2018. 723 с. С. 556-570.

⁶ Шишко О. Проблематика терору голодом на шпальтах одеської газети «Вісті» (червень – грудень 1921 р.). *Масовий штучний голод 1921-1923 рр. (до сотих роковин): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (30 вересня 2021 р.). Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2021. 136 с. С. 113-119.

Метою даного дослідження є спроба проаналізувати публікації львівської газети «Діло» 1932–1933 рр., які стосуються теми Голодомору і становища селян радянської України, та показати, яка саме інформація про Голодомор доходила до читачів.

Вивчаючи публікації, можна побачити, що в газеті друкуються матеріали декількох напрямків, а саме:

- 1) становище селян радянської України;
- 2) докази антиукраїнської політики радянської влади щодо селянства;
- 3) спроби замовчування голоду;
- 4) спротив селян радянській політиці геноциду.

Зокрема, доказом того, що Голодомор був штучним, є публікації «Гниє зерно на Радянській Україні»⁷, в якій розповідається про надлишок зерна та його не належні умови зберігання в Жмеринці, «Боротьба за хліб у СРСР...»⁸, де згадується про розкуркулення українського селянства і здійснення колективізації, та «Боротьба за хліб на Україні»⁹, що розповідає, як обмежують селян у розподілі власного збіжжя. Подібні згадки можна зустріти в численних листах громадян Радянського Союзу, які друкувалися в газеті. Так, у листі з Полтавщини за 18 березня 1933 р. писали: «... я був обезпечен харчами до вражаю, але не ставало до пляну хлібозаготовлі і бригада все забрала в Пилипівку. Осталися ми прямо голодні і так день за днем ведемо на квартирі круп чи муки котру купили або за що заміняли...»^{10, 11}

Завдяки наведеним текстам публікацій, ми бачимо, що однією з причин голоду була надмірна реквізиція зерна в 1931 р., унаслідок якої у 1932–1933 рр. близько половини полів не були оброблені через відсутність достатньої кількості посівного збіжжя. Подібною думки дійшов і нор-

везький капітан Квіслінг у статті «Голод на Радянській Україні»¹², в якій зібрані листи про стан населення, способи його виживання, причини голодомору тощо.

Така політика радянської влади щодо селян призвела до різного роду супротиву – від повстань до бунтів. У публікації «Повстання на Радянській Україні»¹³ згадувались багатотисячні бунти селян поблизу міста Києва, бунт робітників у Харкові та заходи із запобігання й придушення цих повстань. Прояви менш радикального супротиву, як-то подорожі в пошуках кращої долі, згадуються у статті «Утікають з пекла на землі»¹⁴, де розповідається про успішну втечу батька з сином та втечу двох офіцерів через Дністер до Румунії. Крім заходу, частина людей тікала у переповнених вагонах потягів на схід, до фабричних міст Росії та Уралу, про що зокрема повідомляє стаття «З більшовицького пекла»¹⁵.

Приклади невдалих втеч за кордон наведені у статтях «Трупи на кордоні»¹⁶ та «Більшовики розстрілюють утікачів»¹⁷. Зокрема, у першій публікації, посилаючись на американську газету «Дітройд Івнінг Таймс» від 15 березня 1932 р., зазначається: «... радянська прикордонна сторожа вбила 1009 селян, які без дозволів пробували втекти з навіщеної голодом України. Цих селян, між котрими було 212 жінок і 41 дітей, застрілили на приказ Совітів тоді, коли вони пробували перейти через замерзлу ріку Дністер, яка є тут граничною лінією...»¹⁸.

Не оминала газета «Діло» і проблему замовчування Голодомору з боку радянського уряду. Саме про це говорить стаття «Німеччина вигадала голод на Україні»¹⁹ та низка дописів під загальною назвою «Пан Еріо – Совіти та голод на Україні»²⁰, в яких спростовується голод. Слід

⁷ Гниє зерно на Радянській Україні. *Діло*. 1933. 7 вересня (№234). С. 3.

⁸ Боротьба за хліб у СРСР. Крім декретового виповідження війни крадіжці збіжжя ще й боротьба з харчовою спекуляцією. *Діло*. 1932. 3 вересня (№195). С. 1.

⁹ Боротьба за хліб на Україні. *Діло*. 1932. 22 вересня (№211). С. 3.

¹⁰ Країна нужди і голодівки... Лист з Совітської України. *Діло*. 1933. 5 травня (№ 112). С. 1.

¹¹ Тут і далі тексти всіх публікацій наведені зі збереженням особливостей оригінального тексту.

¹² Голод на Радянській Україні і його головна причина. *Діло*. 1932. 28 червня (№140). С. 1.

¹³ Повстання на Радянській Україні? Інформація шведського часопису. *Діло*. 1933. 17 серпня (№ 213). С. 2.

¹⁴ Утікають з пекла на землі. *Діло*. 1932. 6 липня (№147). С. 4.

¹⁵ З більшовицького пекла. *Діло* 1932. 11 серпня (№176). С. 2.

¹⁶ Трупи на кордоні Дітройд 22 березня 1932. *Діло*. 1932. 21 квітня (№87). С. 3.

¹⁷ Більшовики розстрілюють утікачів. *Діло*. 1932. 30 липня (№166). С. 4.

¹⁸ Трупи на кордоні Дітройд 22 березня 1932. *Діло*. 1932. 21 квітня (№87). С. 3.

¹⁹ Німеччина вигадала голод на Україні. *Діло* 1933. 21 листопада (№308). С. 2.

²⁰ Пан Еріо – Совіти та голод на Україні. *Діло*. 1933. 12 грудня (№328). С. 2; Пан Еріо – Совіти та голод на Україні. (Докінчення). *Діло*. 1933. 13 грудня (№328). С. 3.

зазначити, що іноземним журналістам заборонялось відвідування України, про що ми дізнаємося зі статі «Комуністи забороняють чужинним журналістам...»²¹.

Детальніша інформація щодо становища зморених голодом людей міститься у надісланих до редакції листах і записках мандрівників Україною, які постійно друкувалися на шпальтах газети «Діло» і доповнювалися свідченнями іноземних журналістів або їх інтерв'ю.

Публікація «У С.Р.С.Р. «бракує всього»...» відтворює враження чеського професора Славика від подорожі до СРСР: «У 1927 Росія жила у достатках, цього ж року найбільші міста живуть у нужді. Бракує там усього. Скрізь черги без кінця, недостача харчів страшніша, ніж коли небудь у нас за війни. Є загроза ще більшою катастрофи, бо врожай поганий. Не наслідком стихійного нещастя, а тому, що рілля необроблена.[...] Нині в крамницях не побачите дослівно нічого, ясно крім горівки і то дуже дорогої»²².

У публікації «З країни нужди й голоду» наведений лист невідомого автора, де зазначається: «Тут щораз гірше, п'ятиліткою так догосподарювались, що крамниці порожні, хіба хрін і муштарду в баньках купиш. У нашій крамниці, де ще в осені всього міг дістати, тепер крім бульби нема нічого. Часом – дуже рідко – купиш головку капусти... Від місяця не купиш у граманці одного яйця. Крім того майже все по-прожіло вдвоє, а навіть утрое.

Населення, перетомлене, заголюкане і заморене голодом, жде війни з японцями. Сподіються, що з тої нагоди вдасться їм збутись теперішнього більшов. режиму. [...]

Чужинці-робітники масово вертають, просто втікають додів, бо дома, навіть без роботи і без гроша, живеться лише, як тут з роботою. Вони тут нічого купити не можуть і приходиться їм жити в страшнім некультурнім бруді. А до того всього мешканець заходу не привик...»²³.

Стаття «Нужда й голод на Україні» розповідає про відкриття їдалень для тих, хто потерпав від голоду, із зазначенням меню, а також містить опис загального стану робітників і зауваження,

що найбільша кількість померлих від голоду спостерігається насамперед серед чоловіків і підлітків²⁴.

У статті «Голод на Україні», крім опису загального становища селян, згадуються факти канібалізму, до якого призвів голод. Так, мати у своєму листі до сина писала наступне: «Дорогий сину! Що таке, чи ти живець, чи тебе нема на світі? Ми живемо погано, у нас людей їдять, а багато є хат пустих, де вже всі вимерли. От і твоя рідня тем на черазі. Помаленьку доживаємо до жнив, хоч і не своїх. Ми тебе просим, напиши, чи ти будеш коли дома, бо я віже стара і не можу. Землю віддала в колектив, лишилось пів десятини городу, а половину мені відобрали тому, що я обробляти його не в силі.

А люди у нас падуть як мухи, їдять листя і полу. Я сама вже дві зими це їм. Вмирають люди на вулицях і хоронять їх без попа, кладу-чи в одну яму по 5 душ. Прошу тебе, відповідж мені бо-дай на де письмо, бо може нам більше й не прийдеться переписуватись. Ти напиши, як ви там живете, чи є у вас хліб, бо у нас хліб 4 фунти коштує 20 карбованців. У вас батато новин, але ви їх певно знаєте. З худоби у нас в селі нема нічого, тільки у декого залишилася корова»²⁵.

В іншому ж листі молода селянка повідомляла: «... Перейшла всеньке місто і не було, навіть чвертки фунта. [...] перейти тут кілька кроків і лежать трупи. То чоловік, то жінка, то дитина. Просто жах. Публіка ходить і навіть не звертає уваги. Тому всі такі прибиті.

На другий день я опровадила три бохонці хліба. Я думала, що з'їм його за один день, але як ножем по серці пройшло. Перед моїми очима стала померша моя донечка Віруся. Перед смертю вона просила: "Мамусю дай хоч малесенький кусник хліба, я ще нехочу вмирати!" Ах, Боже. Я ніде тоді не могла добути ані хліба ані склянки молока. Я просила: Візьміть, скільки хочете, лише дайте для хорої. Та ні за що не дадуть. Кожний думає про себе і не жаль йому другого. І так бідна Віруся померла. [...] Люди тут стараються жити, годуючись ростинами. Мелять гречаву полу.

²¹ Комуністи забороняють чужинним журналістам відвідувати Україну. *Діло*. 1933. 9 вересня (№236). С. 1

²² У С.Р.С.Р. «бракує всього».... *Діло*. 1932. 23 липня (№160). С. 1.

²³ З країни нужди та голоду. *Діло*. 1932. 24 березня (№64). С. 5.

²⁴ Нужда й голод на Україні (з приватного листа). *Діло*. 1933. 18 червня (№155). С. 2.

²⁵ Голод на Україні. *Діло*. 1933. 19 серпня (№217). С. 3.

Давніше, як Вам відомо, в цей час вже збирали збіжжє, а в нас тепер ледви починається. Ніхто не має охоти (ані сили) працювати. Дають робітникам всього 200 грамів (чверть фунта хліба); другий раз зупу з жита без нічого: ку. а про гроші ані балакай. Словом, бють і плакати не дають. Життя страшно важке. [...] В Молочках осталося при життю не більше як 30 душ. Таких сіл дуже багато, де люди повимирали. У нас в К. також жах. Мерців ховають без домовин, просто кидають в яму по кілька трупів...»²⁶.

Схожі свідчення містять й інші публікації. Наприклад, у статті «Голод на Радянській Україні»²⁷, зазначеній раніше, наведені 4 листи від різних людей, у яких розповідається про підвищення цін, нестачу продуктів та причини голоду.

Таким чином, можна констатувати, що публікації у львівській щоденній газеті «Діло» не тільки підтверджували штучність голоду в радянській Україні у 1932–1933 рр., замовчування його з боку радянської влади, а й наводили приклади спротиву з боку українського селянства, як активного, так і пасивного, придушення його більшовицькою владою. Та найголовніше, публікації львівської газети «Діло», ґрунтуючись на свідченнях і листах людей, описували реальне становище робітників і селян, стан міст і сіл України того часу. Це дозволяє дослідникам вводити до наукового обігу нові факти про Голодомор 1932–1933 рр. на основі публікацій у пресі Західної України, зокрема і у львівській газеті «Діло».

²⁶ Лист з Рад. України. *Діло*. 1933. 16 вересня (№243). С. 4.

²⁷ Голод на Радянській Україні і його головна причина. *Діло*. 1932. 28 червня (№140). С. 1.

ЗМІСТ

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Юрій Шаповал

Чи варто і що заважає порівнювати комунізм і нацизм?..... 3

ТЕРОР У СРСР: ДОСЛІДНИЦЬКІ РЕФЛЕКСІЇ

Валерій Філімоніхін

Польське населення Київщини у другій пол. хіх ст. – 1930-х рр.:
історико-статистичний начерк..... 11

Олександр Шишко

Діяльність Одеської губернської надзвичайної комісії у серпні 1920 р.:
хроніка терору..... 26

Сергій Мілютін

Репресії проти родичів офіцерів Армії УНР та отаманів-самостійників
(за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області)..... 34

Сергій Кокін

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 року і репресії НКВС УРСР
проти троцькістів 41

Олена Полідович

Формалізація слідства під час Великого терору (за документами
архівно-кримінальних справ керівників музичних колективів) 60

Едуард Семешин

Особові й архівно-кримінальні справи студентів і викладачів
Сумського державного педагогічного університету ім. А .С. Макаренка
як джерело з вивчення сталінських політичних репресій на Сумщині 67

Тетяна Шептицька

Українські літератори в соціокультурному контексті
доби Великого терору 1937-1938 рр..... 84

Михайло Костів

Шлях Швейцарії до визнання Голодомору актом геноциду..... 91

БИКІВНЯНСЬКИЙ МАРТИРОЛОГ

Ярослава Кравченко

Репресії серед студентства Київського державного університету
(за матеріалами архівно-кримінальних справ) 99

Олег Бажан, Вадим Золотарьов

Сторінками Биківнянського мартирологу: репресовані співробітники державної безпеки УРСР у добу Великого терору108

Андрій Амонс

Справа Сигізмунда Кваснівського – настоятеля польського костьолу в Києві..121

Микола Бривко, Наталія Амонс

Колекція документів Миколи Лисенка як джерело інформації про Биківню й процеси меморіалізації жертв тоталітаризму125

Ewa Kowalska

Pierwsze ekshumacje i dokumenty wydobyte z mogił obywateli II RP zgładzonych zgodnie z decyzją Biura Politycznego KC WKP(b) z 5 marca 1940 r.....129

ДИСКУСІЯ**Ігор Бігун**

Життя Івана Багряного на Далекому Сході: до питання про табірний строк письменника.....139

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ**Ксенія Купчик**

Лицарі українського Ренесансу. Микола Куліш149

ДЕБЮТ**Максим Бривко**

Висвітлення Голодомору 1932-1933 років у публікаціях львівської газети «Діло»155